

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 2

Херсон-2013

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступники головного редактора:

Дмитренко Тамара Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавроецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України

Боришевський Мирослав Йосипович – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Засєкіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Коростеліна Карина Валентинівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки і психології Херсонського державного університету

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Яцула Тетяна Володимирівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології Херсонського державного університету

**Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Херсонського державного університету
(Протокол № 5 от 23.12.2013)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 19746-9546Р
від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Адамкович-Петті А.Г. ФАКТОРИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ АКТУАЛІЗАЦІЮ РАННІХ СПОГАДІВ.....	7
Білик Т.М. ФУНКЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО ІМІДЖУ.....	11
Гусейнова Н.О. ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНУ САМОТНОСТІ.....	14
Кузікова С.Б. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОЖЛИВОСТІ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРИФІКАЦІЇ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	16
Одінцова А.М. ТИПОЛОГІЯ ЖИТТЄВИХ РОЛЕЙ ВІДНОСНО КОНЦЕПЦІЇ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ.....	20
Ревенко С.П. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ.....	24
Савченко О.В., Макієнко М.Ю. СУБ'ЄКТИВНІ УЯВЛЕННЯ ПРО УСПІШНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК.....	27
Стрілецька І.І. САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНА РИСА ОСОБИСТОСТІ.....	32
Тавровецька Н.І. ЕСТЕТИЧНІ ПОЧУТТЯ У СТРУКТУРІ Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІ.....	35
Танасійчук О.М. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ГЕНДЕРНОЇ СПЕЦИФІКИ АРХЕТИПІВ.....	38
Цілинко І.О. ДІАГНОСТИКА МОРАЛЬНО-ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ.....	41
Чхайдзе А.О. ЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ З ДУХОВНИМИ ЦІННОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МОТИВАЦІЮ СТВОРЕННЯ ШЛЮБУ.....	44
Шебанова В.І., Шебанова С.Г. РОЗЛАДИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ДЗЕРКАЛІ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ.....	48
Альшевська В.В., Щербак Т.І. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ Я ПОДРУЖНІХ ПАРТНЕРІВ.....	52

СЕКЦІЯ 2

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Александрова О.Г., Жолніна А.О. ВПЛИВ СПРИЙМАННЯ ОБРАЗІВ БАТЬКІВ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	55
Моргунова Н.С. ВПЛИВ УРГЕНТНОЇ АДІКЦІЇ НА УСПІШНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ.....	59
Носко Л.А., Базика Є.Л. РОЗВИТОК САМОРЕГУЛЯЦІЇ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ У ВЗАЄМОДІЇ З ОДНОЛІТКАМИ І ДОРΟΣЛИМИ.....	62
Сіткар В.І. СУБКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ВПЛИВУ КАЗКИ НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ.....	66
Чарнецька Р.Т. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМАНСИПАЦІЇ ПІДЛІТКІВ.....	71

СЕКЦІЯ 3

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Блинова О.Є. СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ.....	76
Завацька Н.Є. ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ПРИ ПОРУШЕННЯХ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ.....	79

Казачкова О.М. КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА.....	83
Ярошук Н.П. МЕТОДИ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ЖІНКАМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА.....	86

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Казибекова В.Ф. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР: ФИЛОСОФСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ.....	89
Мельникова С.В. РАБОТА МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ «ПСИХОЛОГИЯ ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА К ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ», ПОСВЯЩЕННОЙ 120-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В.Н. МЯСИЩЕВА.....	93

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY. PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Adamkovych-Patti A.G. FACTORS THAT DETERMINE THE ACTUALIZATION OF EARLY MEMORIES.....	7
Bilyk T.N. FUNCTIONS OF SPEECH IMAGE.....	11
Huseinova N.O. PSYCHOLOGICAL CONTEXT OF THE PHENOMENON OF LONELINESS.....	14
Kuzikova S.B. CONCEPTUALIZATION OPPORTUNITIES AND VERIFICATION TOOL SUPPORT SELF-IDENTITY.....	16
Odintsova A.M. TYPES OF ROLES OF LIFE, THAT IS BASED ON THE CONCEPT OF LIFE THE WAY OF THE PERSON.....	20
Revenko S.P. GENERAL THEORETICAL APPROACH TO THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF PERSONALITY.....	24
Savchenko O.V., Makienko M.Y. SUBJECTIVE PRESENTATIONS OF THE SUCCESS OF MEN AND WOMEN.....	27
Striletska I.I. SELF-ACTUALIZATION AS AN INTEGRATIVE PERSONALITY TRAIT.....	32
Tavrovetska N.I. THE AESTHETIC SENSE OF «I» IN THE IMAGE OF PERSONALITY.....	35
Tanasiichuk O.M. PSYCHOLOGICAL CONTENT OF GENDER SPECIFIC OF ARCHETYPE.....	38
Tsilynko I.O. DIAGNOSTICS MORALLY VALUED SPHERES OF PERSONALITY.....	41
Chkhaidze A.O. RELATIONSHIP PERSONAL MATURITY WITH SPIRITUAL VALUES PERSONALITY AND THEIR INFLUENCE ON MOTIVATION CREATION OF MARRIAGE.....	44
Shebanova V.I., Shebanova S.H. EATING DISORDERS IN THE MIRROR OF MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE.....	48
Alshevskaya V.V., Scherbak T.I. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE MARITAL PARTNERS' SELF-IMAGE.....	52

SECTION 2

EDUCATIONAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Aleksandrova O.G., Zholnina A.O. EFFECT OF IMAGES OF PERCEPTION FATHERS UPON THE LEVEL OF ANXIETY IN THE EARLY SCHOOL YEARS.....	55
Morgunova N.S. INFLUENCE OF URGENT ADDICTION ON SUCCESS OF ORGANIZATION OF UNASSISTED WORK OF STUDENT.....	59
Nosko L.A., Bazyka E.L. DEVELOPMENT OF SELF-REGULATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE IN COOPERATING WITH COEVALS AND ADULTS.....	62
Sitkar V.I. SUBCULTURAL PARADIGM THE INFLUENCE OF FAIRY TALES ON THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY.....	66
Charnetskaya R.T. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT EMANCIPATION.....	71

SECTION 3

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Blynova O.Ye. STEREOTYPING AS A MECHANISM OF FORMACION OF PROFESSIONAL OF CONSCIOUSNESS OF FUTURE TEACHERS.....	76
--	----

Zavatskaya N.E. DIAGNOSIS LEVELS OF SOCIAL SUPPORT IN VIOLATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADJUSTMENT.....	79
Kazachkova O.N. COMMUNICATIVE CAPABILITIES AS IMPORTANT FACTOR OF SUCCESSFUL PROFESSIONAL WORK OF PSYCHOLOGIST.....	83
Yaroshchuk N.P. THE METHODS OF ART THERAPY IN WORKING WITH WOMEN VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE.....	86

SECTION 4 HISTORY OF PSYCHOLOGY

Kazibekova V.F. NATIONAL CHARACTER: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM.....	89
Melnykova S.V. THE WORK OF INTERNATIONAL PRACTICAL SCIENTIFIC CONFERENCE «THE PSYCHOLOGY OF HUMAN'S ATTITUDE TO THE VITAL ACTIVITY: PROBLEMS AND PERSPECTIVES» DEDICATED TO THE 120TH ANNIVERSARY OF V.N. MYASISHCHEV.....	93

СЕКЦІЯ 1 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9.018

ФАКТОРИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ АКТУАЛІЗАЦІЮ РАННІХ СПОГАДІВ

Адамкович-Петті А.Г., магістр психології, кафедра загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті представлені результати дослідження, що розширюють діагностичні можливості «Методики ранніх спогадів». Так, наведені власно розроблені шкали для аналізу ранніх спогадів, доведено зв'язок актуального стану та особистісних тенденцій особистості з характером актуалізованих ранніх спогадів, проведений порівняльний аналіз ранніх спогадів різних вікових груп.

Ключові слова: методика ранніх спогадів, стиль життя, актуальний стан, мотивація успіху, страх невдачі, мотивація афіліації, тенденції до особистісного розладу, фактор віку.

В статье представлены результаты исследования, которые расширяют диагностические возможности «Методики ранних воспоминаний». Так, представлены собственно разработанные шкалы для анализа ранних воспоминаний, доказана связь актуального состояния и личностных тенденций личности с характером актуализированных ранних воспоминаний, проведен сравнительный анализ ранних воспоминаний разных возрастных групп.

Ключевые слова: методика ранних воспоминаний, стиль жизни, актуальное состояние, мотивация успеха, боязнь неудачи, мотивация аффилиации, тенденции к личностным расстройствам, фактор возраста.

Adamkovich-Patti A.G. FACTORS THAT DETERMINE THE ACTUALIZATION OF EARLY MEMORIES

In the article are presented the research results that expand diagnostic capabilities of Early Recollections Method. Thus, the self-created Scale for early recollections analysis is represented, the relation of current mental state and personality tendencies with the characteristics of actualized early memories is proven, and the comparative analysis of early recollections of different age groups was conducted.

Key words: early Recollections Method, style of life, current mental state, motivation of success, fear of failure, motivation of affiliation, personality disorders tendencies, age factor.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Методика ранніх спогадів вперше була розроблена та використовувалася в психотерапії видатним австрійським психологом А. Адлером. Він вважав аналіз ранніх спогадів головним методом дослідження особистості, надаючи велике значення самому ранньому спогаду як початку автобіографії, яку людина створює. Ранні спогади представляються найбільш значущими спогадами, оскільки вони мають тісне відношення до створення індивідуальної системи координат для організації, інтерпретації і дій щодо навколишнього середовища. Тому А. Адлер розглядає ранні спогади у контексті поняття «стилю життя» – того унікального способу, який вибирає людина для реалізації своїх життєвих цілей [2; 5].

Методика ранніх спогадів вважається однією з перших проєктивних методик і як така активно використовується на протязі багатьох років в психотерапії [5]. У наш час продовжується проведення експериментів пов'язаних з ранніми спогадами, а також подальший розвиток стандартизованих процедур інтерпретації отриманих результатів. Діагностичні можливості методики ще не є повністю розкритими та вичерпаними, що визначає потребу їх подальшого дослідження. Даними положеннями зумовлена актуальність обраної нами теми.

Мета дослідження полягає у визначенні зв'язку між характером актуалізованих ранніх спогадів та психічними властивостями особистості.

Відповідно до мети дослідження постають наступні завдання:

1. Визначити категорії та шкали аналізу ранніх спогадів.

2. Дослідити зв'язок актуального стану та особистісних тенденцій особистості з характером актуалізованих ранніх спогадів.

3. Провести порівняльний аналіз ранніх спогадів різних вікових груп.

Об'єкт дослідження – особливості ранніх спогадів. **Предмет дослідження** – взаємозв'язок особливостей ранніх спогадів з актуальними і диспозиційними властивостями особистості.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

З. Фрейд надавав раннім спогадам більше значення, ніж всій пам'яті в цілому. Вони, на його думку, повинні аналізуватися так же, як сновидіння, з метою виявлення витісненого травматичного матеріалу і роботи з ним [7]. А. Адлер вважав метод аналізу ранніх дитячих спогадів найголовнішим в числі основних джерел вивчення особистості. Він вважав, що ранні спогади мають велике значення, оскільки мають відношення до розвитку базисних атитюдів і поглядів індивідуума [1]. Таким чином, техніка аналізу ранніх спогадів є ефективним засобом вивчення особливостей організації життя, особливостей міжособистісних відносин, підходів до вирішення життєвих проблем, психологічних проблем особистості і шляхів їх вирішення.

Значний внесок з розробку методики був зроблений такими закордонними вченими як К. Е. Altman, J. M. Bauserman, M. P. Chaplin, N. Freedman, J. Greene, E. V. Hedvig, A. Kadis, M. Mayman, J. L. Orlofsky, J. Quinn, W. R. Rule та вітчизняними – О. М. Ісполотова, Т. П. Миколаєва, О. В. Сидоренко та інші [2; 6]. Очевидним було те, що серед дослідників не було єдиного погляду на те, які аспекти аналізу спогаду треба брати за основні, вони лише частково співпадали в різних опитувальниках та шкалах. Тому з метою найбільш повного аналізу ранніх спогадів нами були розроблені власні шкали, що об'єднують найкращі досягнення вивчених нами досліджень та підходів, а також наш власний досвід по роботі з ранніми спогадами. Отже, в результаті нами було виділено 5 блоків, що містять переважно порядкові шкали, загальною кількістю – 64:

Блок загальної оцінки спогадів, за яким визначалися такі показники: ступінь емоційної привабливості спогаду, характер взаємодії, рівень позитивності взаємодії, рівень детальності описання спогаду, характер благополучності завершення історії, кількість присутніх у спогаді людей, рівень включення в ситуацію, об'єм спогаду. Наведемо декілька прикладів:

1. Ступінь емоційної привабливості спогаду – відображає рівень позитивного відношення автора до ситуації, що змальована у спогадах:

0. Неприємний, тривожний, агресивний, безпомічний, виражає образ, покарання.

1. Нейтральний.

2. Приємний, радісний, бажаний, захоплений, надихаючий.

8. Об'єм спогаду – визначається за кількістю слів у спогадах та відображає стан мотивації суб'єкта на написання спогаду, а також ступінь його інтровертованості/екстравертованості.

Блок оцінки присутності персонажів та їх поведінки – шкали визначали присутність персонажів (матері, батька, брата/сестри, інших дітей, бабусі/дідуся й інших родичів, чужих людей, лікарів, домашніх тварин) та поведінку кожного з них за додатковими 4 шкалами: рівень залученості (активності) персонажу, рівень деталізованості опису персонажа, рівень позитивного ставлення до суб'єкта та рівень негативного ставлення до суб'єкта. Загалом 40 шкал.

1. Присутність матері – відображає значущість персонажу для суб'єкта:

0. Відсутня.

1. Присутня.

2. Рівень залученості (активності) персонажу:

0. Персонаж не згадується.

1. Персонаж згадується.

2. Персонаж займає пасивну позицію.

3. Персонаж приймає активну участь.

Блок визначення тем-сюжетів ранніх спогадів (у відповідності з психосексуальними стадіями розвитку), включає 2 шкали:

1. Рівень психологічної зрілості особистості суб'єкта:

0. Оральна стадія (теми виховання, задоволення бажань; або недовіри і позбавлення чого-небудь).

1. Анальна стадія (теми бунтарства, непідкорення, нанесення шкоди собі чи іншим; або слухняності, охайності, турботи про власність).

2. Фалічна стадія (теми отримання задоволення від влади і сили; або страх покарання за це задоволення; або сексуальні теми).

3. Едіпова стадія (теми ворожості, змагання; або гармонічних дій в сімейному трикутнику).

4. Латентна стадія (теми якої-небудь спільної з ровесниками активності, прийняття; або відторгнення групою і індивідуальних досягнень).

2. Рівень позитивності вирішення вікової проблеми – відображає досягнення/надбання суб'єкта на певному етапі психологічного розвитку:

0. Негативне вирішення проблеми.

1. Не визначено.

2. Позитивне вирішення проблеми.

Блок характеристики суб'єкта та його поведінки, визначав такі показники: рівень активності суб'єкта, рівень відповідальності, рівень незалежності, рівень комунікабельності, рівень доброзичливості, рівень допитливості, зацікавленості, рівень сміливості, рівень позитивності самопочуття, характер очікування «зобов'язань», рівень впевненості у собі, виразність рефлексивної позиції. Як приклад:

10. Рівень впевненості у собі – відображає позитивну оцінку своїх вмінь, своєї компетентності:

0. Відчуття неспроможності, невпевненості, некомпетентності.

1. Нейтральні відчуття, не виражені.

2. Відчуття впевненості у собі, спроможності та компетентності.

Останній блок – **блок оцінки емоційного переживання середовища суб'єктом**, визначав показники рівнів відкритості та захищеності середовища та рівня інтересу до суб'єкта.

1. Рівень відкритості середовища – відображає готовність середовища позитивно приймати суб'єкта:

0. Агресивне середовище, небажання прийняти суб'єкта.

1. Нейтральне середовище; байдуже.

2. Дружнє середовище, що приймає суб'єкта.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Метою нашого дослідження було визначення більш широких діагностичних можливостей Методики ранніх спогадів, яка вперше була запропонована великим психотерапевтом А. Адлером для дослідження життєвого стилю особистості. Дослідження проводилось в два етапи. На першому етапі ми задалися ціллю прослідити зв'язок актуалізованих ранніх спогадів людини з її ситуаційними та диспозиційними особливостями. Для цього нами був проведений кореляційний аналіз між результатами п'яти методик: Методикою ранніх спогадів, Опитувальником «Актуальний стан», Опитувальником А.О. Реана «Мотивація успіху і страх невдачі» (МУН), Методикою ММРІ – «Міні-мульти» та Методикою Діагностики мотивів афіліації (А. Мехрабіан). Вибірка складалася з 21 людини юнацького віку. Інструкція передбачала написання 3 ранніх спогадів.

В дослідженні був виявлений зв'язок особливостей ранніх спогадів з **актуальним психічним станом суб'єкта**. Так, наприклад, у стані високого тону – у спогадах присутні брати/сестри, а за низького – мати.

Як нами було визначено, показник «тонус: високий-низький» має негативну кореляцію з показником «присутності матері» ($r=-0,55, p\leq 0,01$), «залученості/активності матері» ($r=-0,52, p\leq 0,05$), «деталізованості опису матері» ($r=-0,51, p\leq 0,05$), «позитивного ставлення матері до суб'єкта» ($r=-0,60, p\leq 0,01$) та «негативного ставлення матері до суб'єкта» ($r=-0,49, p\leq 0,05$). Отже, актуальний високий тонус, зокрема відчуття бадьорості, енергійності та підвищеної працездатності у досліджених супроводжується відсутністю матері у ранніх спогадах, або її малою залученістю. А. Адлер вважав, що в ідеалі мати проявляє істину любов до своєї дитини – любов, зосереджену на його благополуччі [8]. Однак саме бажання оточити свою дитину турботою та безпекою в своїх крайніх проявах стає причиною обмеження її енергійності та працездатності, – чи то з причини заборони, коли активність обмежується, чи то з причини гіперопіки, коли все виконується за дитину. Саме через ці причини актуальний стан високого тону не пробуджує в пам'яті спогади з присутністю матері.

Показник рівня тону має також позитивну кореляцію з показниками «залученості/активності брата/сестри» ($r=0,47, p\leq 0,05$) та «позитивного ставлення брата/сестри до суб'єкта» ($r=0,47, p\leq 0,05$). Отже, перебуваючи в стані високого тону люди схильні активно згадувати спогади із залученням братів чи сестер, які ставляться до них позитивно. Таким чином, активність та підтримка сіблінгів пов'язана з почуттями бадьорості та енергійності.

Також були виявлені зв'язки особливостей ранніх спогадів з рештою показників актуального психічного стану. А саме:

- У стані високого рівня активації – у спогадах відзначається низький рівень доброзичливості суб'єкта.

- У стані комфортного фізичного почуття – характерна присутність у спогадах братів/сестер, а за дискомфортного – відзначається позитивне самопочуття

та високий рівень доброзичливості суб'єкта у спогаді, та і сам спогад викликає у людини емоційну привабливість.

- У стані спокою – актуалізуються ранні спогади з міжособистісним характером взаємодії, а за стану тривоги – відмічається високий рівень допитливості суб'єкта.

- У стані високого емоційного збудження – у ранніх спогадах з'являються брати/сестри, а за низького – домашні тварини та бабусі/дідусі.

Розглядаючи зв'язок такої особистісної характеристики, як **мотивація успіху або страх невдачі** з характером актуалізованих спогадів, ми визначили наступне: присутність та взаємодія з батьком, як і присутність великої кількості людей, в дитинстві поєднуються з відсутністю мотивації успіху в теперішньому часі. Необхідно розглянути два можливих варіанти причин такого явища. В одному випадку відсутність батька у спогадах може бути викликано його реальною відсутністю в періоді дитинства. Тоді можемо припустити, що прагнення стати успішним є своєрідною компенсацією, прагненням доказати собі та світу у своїй спроможності досягти успіху за відсутності підтримки батька, показати стремління все ж стати успішним, не зважаючи ні на що. В іншому випадку, якщо батько все ж реально був присутнім у дитинстві, але він емоційно та морально не підтримував дитину, або був не найкращою рольовою моделлю поведінки (як то алкоголік), то таке ставлення могло призвести до зниження рівня мотивації успіху.

Досліджуючи зв'язки **мотивації афіліації** з ранніми спогадами людей, ми визначили, що присутня у спогадах мати, наявний інтерес середовища до суб'єкта характерні для людей з вираженим прагненням до прийняття. У їх спогадах також відмічається доброзичлива поведінка з іншими.

Нами також був виявлений зв'язок між визначеними у людини **тенденціями до певного особистісного розладу** та характером її ранніх спогадів:

- Так, **істероїдним** особистостям властиві: присутність матері у спогаді, виражена власна активність у згадуваних подіях, та відсутня взаємодія з іншими дітьми. Для прикладу, тут детально опишемо отримані кореляції. Так, нами була отримана позитивна кореляція показника «істерії» з «активністю суб'єкта» ($r=0,49, p \leq 0,05$), та показниками «присутності матері» ($r=0,52, p \leq 0,05$), «деталізованості опису матері» ($r=0,52, p \leq 0,05$) та «негативного ставлення матері до суб'єкта» ($r=0,54, p \leq 0,05$). Отже, схильна до істеричності особистість відмічає у своїх ранніх спогадах власну активність та присутність матері. Треба відмітити, що розвитку істеричних рис у дітей сприяє неправильне виховання, коли дитина росте в середовищі обожнювання, незаслуженого вихвалання, коли батьки виконують всі його забаганки та бажання, коли вони непослідовні, виправдовуючи вчинки, і тим самим формуючи у нього егоцентризм, самозакоханість, відсутність ініціативи [4; 8]. Часто, як відмічає А. Адлер, такі риси відмічаються у єдиних дітей у сім'ї. А оскільки, саме з матір'ю дитина має перший і найбільш тісний контакт в дитинстві, то вона і має на неї найбільший вплив.

Також маємо негативну кореляцію показника «істерії» з показниками «присутності інших дітей» ($r=-0,44, p \leq 0,05$) та «деталізованості опису інших дітей» ($r=-0,50, p \leq 0,05$). Таким чином, люди, що у ранніх спогадах описують ситуації із участю інших дітей менш схильні до проявів істерії. Це зрозуміло, оскільки взаємодія з іншими дітьми, необхідність приймати їхню позицію, налагоджувати стосунки, що не поєднуються з егоцентризмом, уникненням відповідальності, поверховістю почуттів істеричних людей. Гра з іншими дітьми в дитинстві сприяє розвитку здорової особистості.

- Щодо ранніх спогадів людей, схильних до *іпохондрії*, то вони викликають у них емоційну привабливість, в них присутня мати та відсутня взаємодія з чужими людьми. Таким чином, взаємодія з матір'ю може впливати на становлення особистостей повільних, пасивних, що повільно пристосовуються та легко втрачають рівновагу в соціальних конфліктах. Це цілком можна пов'язати із нерозвиненим соціальним інтересом, на формування якого безпосередньо впливає мати. Якщо, наприклад, мати зосереджена виключно на своїх дітях, вона не зможе навчити їх переносити соціальний інтерес на інших людей [8]. Таким чином, взаємодія формується лише з матір'ю, а звідси виникають і пасивність, і покірливість, і погана адаптація, характерні для іпохондрії.

Однак у людей, що згадують про чужих людей у ранніх спогадах, тенденція до іпохондрії не спостерігається. Це знову ж таки тісно пов'язано з розвитком соціального інтересу, якому А. Адлер надавав великого значення у своїй концепції. Вміння взаємодіяти з людьми, що вже не обмежується сімейним колом, характерне для людини активної в соціальному плані, яка вміє пристосовуватися та адаптуватися, а це вже ніяк не сприяє розвитку іпохондрії.

- Схильні ж до *психопатії* відзначають емоційну привабливість спогаду; середовище, в якому діє суб'єкт розглядається захищеним, відкритим та прийнятним; вікова проблема, що пов'язана зі знаходженням на певній психосексуальній стадії в описуваному спогаді, знаходить своє позитивне вирішення; відсутня взаємодія з чужими людьми. Можливо, такий зв'язок можна пояснити тим, що психопатія – це перш за все соціальна дезадаптація, тому по відношенню до інших такі люди проявляють агресивність, вони конфліктні, збудливі із нестійким настроєм, вперті у відстоюванні своїх поглядів, але маючи своє упереджене ставлення до світу, вони можуть бути цілком задоволені таким положенням. Якщо розглядати психопатію в рамках індивідуальної психології А. Адлера, то цілком зрозуміло, що це люди, у яких не розвинений соціальний інтерес, а тому і взаємодія з іншими людьми або відсутня, або має негативний характер, через що чужі люди у їхніх спогадах відсутні.

- У людей, схильних до *параної*, у ранніх спогадах відмічається позитивне ставлення інших дітей до них та виражається висока допитливість у власній поведінці. Це можна пояснити тим, що параноїальні особистості, формуючи свої наддінні ідеї, проявляють значну увагу та допитливість до всього, що відбувається навколо них, оскільки на їхню думку це стосується саме їх (ідея про особливе значення власної особистості). А оскільки свої погляди вони активно насаджують, тому мають часті контакти з оточуючими, а саме з іншими дітьми з якими вони взаємодіють в дитинстві.

- Для людей з тенденцією до *психастенії* характерне сприйняття середовища як захищеного. Таким чином, люди, яким властиві тривожність, нерішучість, постійні сумніви, описували ранні спогади, в яких середовище було безпечним та надійним. Причини психастенії кореняться в психічних травмах дитинства, а саме в різкому осудженні чи крайній критичності з боку батьків чи близького оточення. Але сімейне середовище саме по собі не розглядається як небезпечне, до того ж психастеніки прагнуть до соціальних контактів, що навіть згодні погодитися з невірною думкою значущих інших людей аби тільки не втратити добрі стосунки з ними [3]. Тому те, що людина суб'єктивно розглядає середовище безпечним та надійним, ще не доводить його корисність та наявність справжньої турботи про суб'єкта.

- Люди *шизоїдного* типу поведінки у своїх ранніх спогадах вказують на відсутність взаємодії з чужими людьми. Це цілком зрозуміла особливість, оскільки для шизоїдів характерна майже незмінна потреба до

самітності й відокремленої діяльності, відгородженість в міжособистісних стосунках [3]. Поєднання цих показників виражає все ту ж відсутність соціального інтересу, що на думку А. Адлера, розвивається в ранньому дитинстві і формує особистість.

- Люди з високими оцінками за шкалою *гіпоманії* в ранніх спогадах відмічали високу допитливість у власній поведінці. Оскільки гіпоманія проявляється в активній діяльності, любов'ю до частих змін у роботі, нестійкістю та поверховістю інтересів, то така якість, як допитливість, стає просто необхідною для пошуків нових вражень та зацікавленість.

Таким чином, ми дослідили зв'язок особливостей ранніх спогадів з характером актуального психічного стану особистості на момент написання спогаду та можливими тенденціями до особистісних розладів, що дозволяє розширити діагностичні можливості методики ранніх спогадів.

Друга частина нашого дослідження стосувалася з'ясування впливу такого фактору як вік на характер актуалізованих спогадів. Для психологічних цілей байдуже, чи є актуалізований ранній спогад, який людина вважає першим, справді найбільш ранньою подією, яку він може згадати. Ранні дитячі спогади важливі тільки в тій мірі, в якій вони за такі приймаються: їх значення – в їх інтерпретації і в їх здатності переносити щось в справжнє і майбутнє життя. Звідси випливає, що в різні періоди життя людина може актуалізувати зовсім різні спогади, які вона вважатиме найпершими і які на даний момент матимуть найбільше для неї значення.

У дослідженні приймали участь люди різного віку, які розподілені на 3 групи:

- 1) Юнацького віку: 15 чоловік 18-24 років;
- 2) Дорослого віку: 13 чоловік 30-45 років;
- 3) Похилого віку: 12 чоловік 67-85 років.

Кожному учаснику дослідження необхідно було актуалізувати по 3 ранні спогади. Досліджувані юнацького та дорослого віку записували свої спогади на бланки, а спогади представників похилого віку записувалися на диктофон і потім опрацьовувалися. В результаті нами було зібрано та проаналізовано за нашими шкалами 120 ранніх спогадів. Отримані дані були перевірені на наявність розбіжностей за допомогою *t*-критерію Стьюдента.

Порівнюючи результати вибірок юнацького та дорослого віку, нами були отримані достовірні відмінності між цими групами за трьома показниками особливостей ранніх спогадів, що відображено в таблиці 1. Виходячи з отриманих даних можемо зробити висновок, що «рівень включення в ситуацію» ($t_{em}=1,7, p<0,1$) та «рівень деталізованості опису бабусі/дідуся й інших родичів» ($t_{em}=1,75, p<0,1$) вище в дорослих людей, в той час як «рівень комунікабельності» ($t_{em}=1,77, p<0,1$) вище у юнаків.

Нами також було проведено **порівняння результатів вибірок юнацького та похилого віку** та окремо – **вибірок дорослого та похилого віку**. Оскільки достовірні відмінності були отримані за багатьма однаковими показниками, це дозволяє нам зробити загальні висновки, а саме:

- у людей похилого віку вищі, ніж у юних та дорослих, кількість присутніх у спогадах людей; частота

присутності у спогаді матері та чужих людей (їх залученість, деталізованість опису, позитивне і негативне ставлення до суб'єкта);

- у представників юнацького та дорослого віку вищий, ніж у старих людей, рівень захищеності описуваного середовища у спогаді.

Також у людей похилого віку у порівнянні з юними представниками вище рівень включення в ситуацію та рівень позитивності вирішення вікової проблеми. Ці показники свідчать про те, що людям більш старшого віку притаманно активніше залучення до подій, що відбуваються – вони спрямовують всю свою увагу на них, щоб краще розібратися в ситуації, і тому розмірковують та емоційно реагують досить сильно. Кожна ситуація для них має певне значення, в чому вони наполегливо намагаються розібратися.

Також при дослідженні ранніх спогадів ми виходили з того, що згадувана досліджуванім подія, маючи певний сюжет чи тему, може бути проаналізована з точки зору відповідності цієї теми одній зі стадій психосексуального розвитку. Аналізуючи описаний сюжет спогаду, те, як він завершився, і вік досліджуваного на той момент, ми маємо можливість визначити з якою віковою проблемою тоді стикнулася дитина і чи зуміла її позитивно вирішити. Якщо вона успішно проходить відповідний етап психологічного розвитку, вікова проблема вважається позитивно вирішеною. Саме така спроможність у людей похилого віку виявилася високою. В свої дитячі роки вони більш успішно проходили стадії психосексуального розвитку, ніж сучасні юнаки чи дорослі люди. Цьому міг посприяти той факт, що у людей похилого віку у ранніх спогадах частіше згадуються мати та чужі люди, оскільки саме дорослі виховують дітей і їх присутність та позитивне залучення сприяють розвитку дитини.

Для того щоб зрозуміти чим викликані такі розбіжності, треба брати до уваги, по-перше, характеристику історичного періоду, в який були народжені різні групи досліджуваних, по-друге, особливості теперішнього життя і їх положення в суспільстві, що могло вплинути на актуалізацію саме цих спогадів.

Цілком зрозуміло, що представники юнацького та дорослого віку, будучи народженими та живучи зараз в мирний час, будуть відмічати високий рівень захищеності середовища, описуваного у спогаді. Це на відміну від людей похилого віку, які були народжені та все своє дитинство жили в небезпечні та нестабільні роки Великої Вітчизняної Війни. Цьому поколінню людей доводилось дуже швидко дорослішати, бути пильними та ставати самостійними раніше, ніж наступним поколінням, що пояснюють вище описані високий рівень включеності в ситуацію дитячого спогаду та високий рівень позитивного вирішення вікової проблеми. Присутність матері, а особливо чужих людей звучало чи не в кожному ранньому спогаді. Особливості того історичного періоду мали надзвичайний вплив на становлення та ріст особистостей.

Також можливо зрозуміти, чому саме в юнацькому віці люди згадують дитячі спогади, в яких в більшій мірі, ніж у дорослих та похилих людей, виражений рівень комунікабельності. Соціальна ситуація розвитку цього періоду життя людини характеризується великою кількістю контактів, як у міжособистісному кон-

Таблиця 1

Порівняння результатів вибірок юнацького та дорослого віку

№	Ознака	Група юнацького віку		Група дорослого віку		Емп. знач.	Рів. знач.
		\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
1	Рівень включення в ситуацію	5,6	0,91	6	0	t_{em} 1,7	0,1
2	Рівень деталізованості опису бабусі/дідуся й інших родичів	0,53	0,92	1,46	1,71	1,75	0,1
3	Рівень комунікабельності	4,07	0,80	3,54	0,78	1,77	0,1

тексті (це час початку стосунків, активне знайомство з новими людьми), так і в професійному (навчання в технікумі, університеті). Це вже стало необхідною вимогою сьогодення для людей, що намагаються досягти успіху. Оскільки потік інформації зростає з кожним роком, зростає й необхідність частого та якісного спілкування в наш час.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, ми з'ясували, що такий фактор, як вік особистості, має вплив на характер актуалізованих дитячих спогадів.

Отже, для *ранніх спогадів людей юнацького віку* характерно: вищий рівень комунікабельності, ніж у дорослих, та вищий рівень захищеності середовища, ніж у старих людей; менше включені в ситуацію та рідше згадують і описують у спогадах матерів, бабусь/дідусів та чужих людей.

У *ранніх спогадах дорослих людей*: вище рівень включення в ситуацію та вище рівень деталізованості опису бабусі/дідуса й інших родичів, ніж у юних представників; вище рівень захищеності середовища, ніж у старих людей; менше рівень комунікабельності, ніж у молодих людей.

Люди похилого віку мають ранні спогади, для яких характерно: велика кількість присутніх у спогадах людей; часто присутні у спогаді мати та чужі люди (їх залученість, деталізованість опису, позитивне і нега-

тивне ставлення до суб'єкта); високий рівень включення в ситуацію та високий рівень позитивності вирішення вікової проблеми; низький рівень захищеності описуваного середовища у спогаді.

Література:

1. Адлер А. Наука жить [Текст] / А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 286 с.
2. Исполатова Е.Н., Николаева Т.П. Модифицированная техника анализа ранних воспоминаний личности [Текст] / Е.Н. Исполатова, Т.П. Николаева // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 69-76.
3. Международная классификация болезней МКБ-10. Электронная версия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mkb10.ru/>. – Назва з екрану.
4. Морозова Т. Як рятуватися від нападів люті та істерії? [Електронний ресурс] / Т. Морозова. – Режим доступу : <http://itstechnology.ru/page/jak-rjativatisja-vid-napadiv-ljuti-ta-isteriji>. – Назва з екрану.
5. Психологическая энциклопедия [Текст] / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбах. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 1096 с.
6. Сидоренко Е.В. Экспериментальная групповая психология. Комплекс «неполноценности» и анализ ранних воспоминаний в концепции Альфреда Адлера [Текст] / Е.В. Сидоренко. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1993. – 142 с.
7. Фрейд З. Избранное [Текст] / З. Фрейд. – М. : ВТИ, 1990. – 448 с.
8. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) [Текст] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 607 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

УДК 159.96

ФУНКЦІЇ МОВЛЕННЕВОГО ІМІДЖУ

Білик Т.М., викладач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті розкриваються поняття «імідж», «мовленневий імідж», «функція». Висвітлені функції іміджу та мовлення, порівняльна характеристики яких дала змогу виділити функції мовленнєвого іміджу.

Ключові слова: імідж, мовленневий імідж, функція.

В статье раскрываются понятия «имидж», «речевой имидж», «функция». Отображены функции имиджа и речи, сравнительная характеристика которых дала возможность выделить функции речевого имиджа.

Ключевые слова: имидж, речевой имидж, функция.

Bilyk T.N. FUNCTIONS OF SPEECH IMAGE

The article describes the concept of «image», «image of speech», «function». Displays the function of image and speech, their comparative characteristic gave the opportunity to highlight the features speech image.

Key words: image, speech image, function.

Постановка проблеми. У сучасному світі імідж відіграє значну роль в процесі взаємодії особистості із соціумом. Важливим є ґрунтовне вивчення сутності мовленнєвого іміджу для вдалого та ефективного життєздійснення особистості, оскільки, незважаючи на наявність значної кількості досліджень іміджу особистості, в них переважно розглядаються цілеспрямовані формувальні та розвивальні впливи на його становлення. Водночас практично не існує досліджень, які б розглядали імідж як мовленневий образ особистості, який виконує певні функції. Тому розкриття мовленнєвого іміджу та його функцій зумовило **актуальність** цієї роботи.

Аналіз досліджень з цієї проблеми. Дослідженням іміджу та його функцій загалом займаються багато вчених у різних областях наук, зокрема це праці таких вчених, як Перелігіна О.Б., Стернін І.А., Черпанова В.Н. і багато інших.

Метою цієї статті є встановлення та розкриття функцій мовленнєвого іміджу, за допомогою аналізу, синтезу та узагальнення існуючої наукової літератури з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Імідж є широко досліджуваним феноменом у сучасній науці. Існує велика кількість визначень поняття іміджу, а також різновидностей та складових іміджу. Так, дослідник О. Б. Перелігіна визначає поняття «імідж» як «символічний образ суб'єкта, створюваний у процесі суб'єкт – суб'єктної взаємодії» [8, с. 23], зокрема імідж, містять в собі поняття «образ», передбачає включеність у систему людської діяльності. При цьому варто зазначити, що явище «імідж» є не тільки включеним у процес діяльності, але й створюється в результаті процесу діяльності, зокрема в такому її специфічному виді, як спілкування, яке описується як суб'єкт – суб'єктна взаємодія.

В свою чергу, мовленневий імідж визначають як мовленнєву поведінку індивіда в сукупності психологічного, соціального і символічного компонентів, котрі реалізуються відповідно в мовленнєвому, інтерперсональному та мовному стилях, а також характеризуються віковими, соціальними та культурними виявами [1, с. 16].

Оскільки мовленнєвий імідж особистості складається з елементів, які знаходяться у відношеннях один з одним – взаємозв'язки між об'єктами, цілісність, то його можна розглядати як систему, яка виконує певні функції.

Поняття «функція» використовується для визначення спрямованого, вибіркового впливу, на основі якого встановлюються взаємозв'язки між об'єктами, явищами, їх частинами та якостями [3, с. 395]. Функція виступає як міра зв'язності між окремими елементами структури або між структурами, котрі входять в склад ієрархічного цілого.

Для розкриття функцій мовленнєвого іміджу варто, в першу чергу, розкрити функції таких понять як імідж і мовлення.

Імідж виконує значну кількість функцій, до основних традиційно належать:

1. Номінативна функція, яка позначає (виділяє, відбудовує, диференціює) людину, організацію серед інших, демонструє її відмінні якості, підкреслює гідність.

2. Естетична функція, яка покликана позитивно забарвити враження, яке здійснюється людиною, товариством, організацією.

3. Адресна функція, покликана відповідати потребам аудиторії.

4. Комунікативна.

Причому комунікативна функція як найбільш важлива і розвинена серед перерахованих має три сторони:

1. Ідентифікація, вона полягає у тому, що людині потрібна основна, ключова інформація, щоб не «перетравлювати» всю суму даних. Ця комунікативна функція характеризує «полегшене» сприйняття аудиторією об'єкта, можливість надання їй виключно ключових моментів, які задають основні параметри об'єкта.

2. Ідеалізація, дана функція полягає в практичному забезпеченні режиму найбільшого сприяння сприйняттю образу об'єкта, проектуванню тих характеристик особистості чи організації, які є найбільш переважними в конкретній цільовій аудиторії (часто бажане видається за дійсність).

3. Протиставлення, дана функція передбачає орієнтацію на те, щоб підготувати ґрунт для створення позитивного образу саме даного об'єкта. Найпоширеніший механізм – порівняння об'єкта з конкурентами і виділення його переваг [2; 7].

Функції ж всіх видів мовлення дуже різноманітні за своїм характером, за часом появи і тривалістю. Перша, найстійкіша функція мовлення, □ експресивна, що відображає ставлення людини до подій, їх оцінку, власні емоційні стани. Ця функція з'являється вже в новонародженій дитини у її першому крику, в якому за допомогою апаратного аналізу було зафіксовано інтонацію невдоволення і протесту. Експресивна функція є найпізнішою. Вона зникає тільки разом із клінічною смертю людини, і існує навіть за порушення всіх інших функцій. Суттєву роль у регулюванні експресивної функції відіграють самоконтроль, самостереження власного голосу, мовлення. Експерименти показали, що у випадку тихої і повільної розмови з теми, неприємної для того, хто говорить, кров'яний тиск падає, а серцева реактивність зменшується. Якщо на ту ж тему говорити швидко і голосно, то у досліджуваних, особливо у чоловіків, відзначається значне підвищення тиску і посилення серцевої реактивності [4, с. 39-55]. Інакше кажучи, відбувається наче самогенерація емоційного явища за рахунок його зовнішніх пускових механізмів.

Експресивна функція мови залежить від віку, статі, національних, етнічних особливостей мовця. Крайнощі вияву експресивної функції зазвичай не відповідають соціальним нормам, для людей деяких професій саморегулювання експресивної функції (вміння

керувати своїми емоціями) є професійно значущою якістю, наприклад, для працівників сфери обслуговування, дипломатів, керівників.

Іншою важливою функцією мовлення є сигніфікативна. Спілкування між людьми стає можливим, коли всі спілкуються, користуються одними і тими ж словесними знаками з одним і тим же значенням. Суспільна однаковість знаків робить можливим адекватне спілкування з ефектом взаємного розуміння. У плані психодіагностики під час оцінки ступеня володіння мовою (своєю або іноземною) перевіряють саме цю сигніфікативну функцію. Це своєрідні безпосередні й опосередковані методи вивчення значень слів, серед яких досить суттєве місце посідають і об'єктивні психофізіологічні методи, коли висновки про ступінь володіння словесними знаками робляться на основі психофізіологічних показників [10, с. 78]. Безпосередні методи вимагають від інформанта свідомих зусиль з метою виділення провідних ознак тих чи інших слів. Опосередковані методи, до яких, до речі, належать і психофізіологічні, не вимагають від досліджуваного свідомої роботи над ознаками. Експериментатор робить висновок про здатність досліджуваного виділяти ознаками значення за неопосередкованими діями. Наприклад, у спрямованому асоціативному експерименті досліджуваних просять у відповідь на пред'явлене слово-стимул відповідати словами протилежного значення. Якщо досліджуваний буде чітко виконувати цю інструкцію, то підсумкові оцінки його будуть свідчити про знання структури значень слів досліджуваної мови. Якщо ж він буде допускати різноманітні помилки то, очевидно, структура значень носить досить розпливчастий характер, і навіряд чи цей досліджуваний буде успішно взаємодіяти з іншими людьми.

Виділяють третю функцію мовлення – інтелектуальну. Ця функція дає можливість здійснювати найголовніше призначення мови при взаємодії з іншими людьми – бути знаряддям мислення, підпорядковувати і пронизувати собою всі види і форми мислення, переходити від підсвідомих невербалізованих процесів до усвідомлених. Саме в цьому плані С. Л. Рубінштейн говорить про те, що мовлення пов'язане не тільки з мисленням, а й зі свідомістю в цілому [9, с. 59-78].

Важливими показниками дієвості цієї функції в мовленні є вміння точно, швидко і небагатослівно описати ситуацію, що склалася, передати в досить компактній формі свої міркування партнерам із комунікації, здатність швидко вхопити думку співрозмовника, передбачити подальший розвиток теми, орієнтацію в складних ситуаціях, можливість підвести підсумки і узагальнювальні висновки.

Вияви інтелектуальної функції в мовленні надзвичайно важливі для працівників розумової праці, у процесі колективного вирішення складних питань, взагалі для людей, які взяли на себе функції контролю і управління.

Комунікативна функція мовлення є інтегральною, узагальнювальною, оскільки мовлення взагалі має сенс тільки в спілкуванні. Тут досить різнопланове коло питань: співвідношення вербальних і невербальних засобів спілкування, використання паралінгвістичних засобів для підвищення ефективності спілкування (показників простору і часу), розробка та оцінка різних стилів спілкування – від дружнього за горизонталлю; з людьми вищого соціального стану і віку до офіційного за вертикаллю; узагальнення в емоційно нейтральних або позитивних ситуаціях і узагальнення в екстремальних і конфліктних умовах. Самостійний інтерес представляють і масштаби спілкування – від двох учасників діалогу до дискусії з багатьма учасниками, а також його форми – безпосередні, обличчям до обличчя, й опосередковані різними засобами зв'язку [5].

У свою чергу, комунікативна функція мовлення має три сторони: інформаційну, виразну і дієву (волевиявлення).

Інформаційна сторона передбачає передачу знань і умінь та тісно пов'язана з функціями номінації (наприклад, використання термінології і узагальнення). Вона характеризується розбірливістю висловлювань, зрозумілістю (дохідливістю), змістовністю, визначеністю, впорядкованістю.

Виразна (емоційна) сторона мовлення пов'язана з передачею почуттів і ставлення мовця до того, про що він говорить. У словах, сказаних із різною інтонацією, відображаються найрізноманітніші емоції та почуття – від страху до радості, від ненависті до любові.

Дієва (волевиявлення) сторона мовлення характеризується впливом на думки, емоції, поведінку інших і відображає прагнення мовця підпорядкувати дії і вчинки людини, яка спілкується з ним, своїм бажанням і намірами, таким чином тісно пов'язана з переконанням і навіюванням [6; 9].

Здійснивши порівняльний аналіз функцій мовлення та іміджу, можна зробити такі теоретичні узагальнення:

- безумовно, спільною функцією іміджу та мовлення є комунікативна функція, оскільки мовлення взагалі має сенс тільки в спілкуванні, саме в процесі якого, створюється імідж;

- оскільки мовлення виконує експресивну функцію, яка відображає ставлення людини до подій дійсності, оцінку цих подій, власні емоційні стани, а імідж є орієнтованим на емоційну сферу особистості, його естетична функція покликана сприяти позитивному враженню, тому варто виділити спільну емотивну функцію, яка охоплює мовні засоби відображення емоцій;

- оскільки імідж несе інформацію про суб'єкт, його номінативна функція позначає цей суб'єкт серед подібних, демонструючи його відмінні якості та підкреслюючи переваги, а інформаційна сторона комунікативної функції мовлення передбачає передачу знань і умінь та тісно пов'язана з функцією номінації, варто виділити спільну інформаційну функцію іміджу та мовлення.

Таким чином, ми виділили наступні функції мовленнєвого іміджу:

1. Комунікативна функція мовленнєвого іміджу. У процесі спілкування здійснюється взаємозв'язок учасників комунікації. Передана інформація визначає характер взаємозв'язку, що утворюється. Він або зміцнює єдність учасників (відбувається утворення спільноти), якщо знаки, що передаються носієм мовленнєвого іміджу, позитивні (це може бути забезпечене тільки позитивним мовленнєвим іміджем), або відокремлює їх один від одного, розриваючи групову єдність, у випадку, якщо мовленнєвий імідж негативний.

2. Інформаційна функція мовленнєвого іміджу. Інформаційна функція у процесах спілкування здійснюється в єдності з комунікативною. Обробка інформації, отриманої за каналами у вигляді знаків та їх

комплексів (знаки, представлені в зовнішньому вигляді фахівця, у його словах, жестах, міміці), можлива за рахунок того, що за кожним знаком закріплено символи. Ефективність інформаційних функцій залежить від того, наскільки гармонійний індивідуальний імідж партнерів. Адже гармонія дає змогу привести у відповідність систему «знак-значення», адекватна взаємозалежність яких у процесах передачі-сприймання інформації забезпечує рівень взаєморозуміння між учасниками комунікативного процесу.

3. Емотивна функція мовленнєвого іміджу. У процесах спілкування переживання стосунків знаходить вторинне відображення в різних видах ставлення до іншого (симпатії-антипатії, любові-ненависті, дружби-ворожнечі та інше). Позитивний мовленнєвий імідж сприяє виникненню позитивних емоційних виявів у реципієнта, визначає психологічне тло взаємодії, стимулюючи або послаблюючи активність учасників комунікативного процесу у спільній діяльності, інтегрує або руйнує спільність, створює настрій, приносить радість чи смуток.

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз функцій мовлення та іміджу дає змогу зробити наступні теоретичні узагальнення: спільними функціями іміджу та мовлення є комунікативна функція, яка виявляється в спілкуванні; емотивна функція, яка передбачає створення позитивного враження у процесі спілкування; інформаційна функція, яка передбачає передачу нового змісту інформації. А отже, мовленнєвий імідж виконує комунікативну, інформаційну та емотивну функції.

Подальшою перспективою дослідження є удосконалення мовленнєвого іміджу особистості за рахунок розвитку та удосконалення його функцій.

Література:

1. Білик Т. М. Психологічні особливості мовленнєвого іміджу особистості / Т. М. Білик // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України [за ред. С. Д. Максименка]. Т. XIV, част. 2. – К., 2012. – С. 14-21.
2. Галум Е. Основи PR / Е. Галум. – М.: Літопис XXI, 2004. – 408 с.
3. Кордуэлл М. Психологія. А-Я: Словарь-справочник / М. Кордуэлл. [Пер. с англ. К. С. Ткаченко]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 448 с.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2005. – 288 с.
5. Леонтьев А. А. Функции и формы речи / А. А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С. 241-254.
6. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. – СПб.: Питер, 2004. – 320 с.
7. Пелих А. С. Имидж делового человека / А. С. Пелих, Т. Г. Кирилова, А. Г. Пронченко. – М.: Приор, 1997. – 112 с.
8. Психология имиджа: учебное пособие / Е. Б. Перельгина. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 223 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
10. Румянцева И. М. О психической сущности языка и речи: традиции и современность / И. М. Румянцева // Языкознание в теории и эксперименте. – М.: ИСАА при МГУ им. М. В. Ломоносова, 2002. – С. 479-499.

УДК 159.923.2

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНУ САМОТНОСТІ

Гусейнова Н.О., асистент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

Дана стаття присвячена проблемі феномену самотності. В ній аналізуються підходи різних авторів щодо особливостей переживання самотності як психологічного феномену. На матеріалі вивчення психологічної літератури конкретизовано теоретичний і практичний внесок науковців із означеної проблематики.

Ключові слова: самотність, відокремленість, ізоляція, екзистенційна ізоляція, інтернальна самотність, екстернальна самотність.

Данная статья посвящена проблеме феномена одиночества. В ней анализируются подходы различных авторов относительно особенностей переживания одиночества как психологического феномена. На материале изучения психологической литературы конкретизованы теоретический и практический вклады ученых по обозначенной проблематике.

Ключевые слова: одиночество, обособленность, изоляция экзистенциальная изоляция, интернальное одиночество, экстернальное одиночество.

Huseinova N.O. PSYCHOLOGICAL CONTEXT OF THE PHENOMENON OF LONELINESS

This article is devoted to the phenomenon of loneliness. It examines the approaches of different authors on the specifics feelings of loneliness as a psychological phenomenon. In the psychological literature material specified theoretical and practical contributions of scientists from the abovementioned issues.

Key words: loneliness, isolation, isolation, existential isolation, loneliness internal'nym, externalities alone.

Постановка проблеми. Самотність особистості є однією з актуальних проблем нашого часу. Швидко змінюються умови життя, непередбачуваність соціально-політичної ситуації позначаються, крім усього іншого, на сфері міжособистісного спілкування та взаємодії людей. Психіка, свідомість сучасної людини формується і розвивається в умовах все більш наростаючого інформаційного потоку, в процесі взаємодії з різними групами людей. Все це спонукає особистість перебувати в стані перманентної готовності до численних соціальних взаємодій. Тому поява все більшої кількості людей, що зазнають руйнівний вплив самотності, може здатися парадоксальним.

Незважаючи на те, що протягом століть вивченням проблеми самотності займалися і продовжують займатися вчені різних поглядів і напрямків, самотність як соціально-психологічний феномен являє собою маловивчене явище. Зміст поняття «самотність» в психологічній науці постійно уточнюється.

Виклад основного матеріалу. Аналіз класичних теорій, концепцій і підходів дозволяє говорити, що в більшості з них самотність традиційного розглядається в контексті різних відносин і в зв'язку з їх деформацією (К. Маркс, Ф. Ніцше, Д. Рісмен, Е. Фромм, В.С. Соловйов, Н.Ф. Федоров, М.О. Бердяєв, С.Л. Франк та ін.)

Представники психоаналітичного підходу З. Фрейд, Ф. Фромм-Рейхман, Г. С. Салліван, Г. Зілбург розцінювали самотність як стан негативний, і причину бачили в складних дитячих переживаннях.

Г. Зілбург розрізняв самотність і відокремленість. Відокремленість він розцінював як нормальний, перемінний психологічний стан, що виникає унаслідок відсутності конкретної значимої людини. Самотність – це нездоланне, неприємне, константне відчуття. Г. Зілбург вважає, що причинами самотності є такі риси особистості, як нарцисизм, манія величчя і ворожість, а також прагнення зберегти інфантильне почуття власної всемогутності. Така нарцистична орієнтація починає формуватися в дитячому віці, коли дитина разом із відчуттям радості бути коханою відчуває потрясіння, викликане тим, що вона – маленька, слабка істота, вимушена чекати задоволення своїх потреб від інших [5].

Розглядаючи потребу в людській близькості, Г. С. Салліван вважав, що вона починається в дитинстві (прагнення дитини до контакту), у підлітковому віці набуває форми потреби в приятелі, з яким можна

обмінятися своїми таємними думками. Якщо підліток не може задовольнити цю потребу, то у нього може розвинутися глибока самотність [6].

Представник людиноцентрованого підходу К. Роджерс вважав, що самотність – це вияв слабкої пристосованості особистості, а причина його – феноменологічна невідповідність уявлень індивіда про власне «Я» [4].

Представники соціально-психологічного підходу: К. Боумен, Д. Рісмен, Ф. Слейтер бачать причину виникнення самотності в змінах суспільства. Так, К. Боумен виділив декілька чинників, що сприяють посиленню самотності в сучасному суспільстві: послаблення зв'язків у первинній групі; збільшення сімейної і соціальної мобільності.

Д. Рісмен вважав, що однією з головних причин самотності є орієнтація на інших. Люди з такою орієнтацією хочуть подобатися, постійно пристосовуються до обставин, а також відособлені від свого дійсного «Я», своїх почуттів і своїх очікувань. Це призводить до того, що така особистість може набути «синдрому стурбованості» і залежності від уваги тих, хто її оточує. Причому ця потреба ніколи не може бути задоволена [1].

Ф. Слейтер називає сучасне суспільство індивідуалістичним, через те що в ньому неможливо досягти задоволення потреби в спілкуванні, причетності і залежності, у людині виникає самотність [6].

Представник інтеракціоністського підходу Р.С. Вейс вважає, що самотність – це результат впливу двох факторів – особистості і ситуації. Він розглядав самотність, маючи на увазі такі соціальні стосунки, як прихильність, керівництво й оцінка. Таким чином, причиною самотності може бути недостатність соціальної взаємодії індивіда, а також взаємодії, що задовольняє соціальні запити особистості.

Р.С. Вейс виділив два типи самотності: емоційна і соціальна. Перша з'являється у результаті відсутності такої тісної інтимної прихильності, як любовна або товариська. При цьому людина може переживати почуття, схожі на турботу покинутої дитини. Соціальна ж самотність з'являється у результаті відсутності значущих дружніх зв'язків або відчуття спільності, що може виражатися в переживанні туги і почутті соціальної маргінальності [1].

Великий внесок до осмислення і розробки проблеми самотності внесли філософи-екзистенціалісти.

Вони беруть до уваги той факт, що люди спочатку самотні, але розходяться в думці про те, як люди можуть жити самотніми. Можна сказати, що на відміну від психоаналізу і людиноцентрованої терапії екзистенціалісти, по-перше, не вважають це почуття патологічним і, по-друге, бачать його причини в умовах людського буття [5]. В екзистенціальній психології виділяють базовий конфлікт, обумовлений конфронтацією індивідуума з реаліями існування. Під реаліями існування тут розуміють певні кінцеві фактори, що є невід'ємною, неминучою складовою буття людини у світі. Самотність, а якщо бути точним, ізоляція відноситься до таких реалій.

Один із представників цього напрямку – І. Ялом – розглядає ізолюваність як реалію існування, відзначає, що це не є ізолюваність від людей із породжуваною нею самотністю і не внутрішня ізоляція. Це фундаментальна ізоляція – і від інших створінь (безодня між індивідом та іншими), і від світу (відокремленість між індивідом та світом). Таким чином, він виділяє два види ізоляції: екзистенціальну і фундаментальну [4].

У своїй роботі «Екзистенціальна психотерапія» він розглядає декілька шляхів усвідомлення екзистенціальної ізоляції – конфронтації зі смертю і свободою. Знання про скінченність власного буття примушує людину зрозуміти, що ніхто не може померти разом із кимось або замість когось. Свобода ж, що розуміється тут як прийняття відповідальності за своє життя, має на увазі власне «авторство» життя, прийняття факту, що ніхто інший не створює і не охороняє тебе [5]. Кажучи про зв'язок особистісного зростання і ізоляції, І. Ялом вважав, що цей процес тісно пов'язаний із сепарацією, перетворенням на самодостатню зрілу особистість. Це має на увазі автономію, індивідуалізацію, незалежність і самоконтроль. Однак людина розплачується за сепарацію ізоляцією. У людини, пише І. Ялом, є два способи відгородження себе від важкого відчуття самотності – часткове прийняття цієї реалії і стосунки. Незважаючи на те що стосунки не можуть знищити ізоляцію, вони допомагають розділити самотність з іншими людьми, і тоді близькі стосунки з іншою людиною компенсують самотність [9].

К. Мустакас – інший представник екзистенціального напрямку в психології, розділяє самотність і дійсну самотність – відокремленість. Перше він визначає як комплекс захисних механізмів, який віддаляє людину від вирішення суттєвих життєвих питань шляхом здійснення «активності заради активності» разом з іншими людьми. Дійсна ж самотність виходить з усвідомлення «реальності самотнього існування» [5]. Як і І. Ялом, він вважає, що цьому усвідомленню можуть сприяти зіткнення із пограничними життєвими ситуаціями (народження, смерть, життєві зміни, трагедія), які людина переживає на самоті.

Самотність є складним і суперечливим феноменом розвитку особистості. Вона, часом, пов'язана з деформацією різних відносин особистості і в цьому випадку супроводжується усвідомленням або відчуттям не просто чужості світу, а й неможливості зайняти в ньому більш-менш стійке становище. Тобто самотність ускладнює процес успішного входження особистості в широкий контекст соціальних відносин, а дефіцит почуття спільності веде до недорозвинення конструктивних відносин зі світом. Крім того, самотність порушує розвиток мотиваційної сфери особистості (потреб, домагань, почуттів) і, в цілому, перешкоджає повноцінному розвитку психіки й особистості. Відомо, однак, що самотність – це і феномен, що дозволяє поринути в особистісну рефлексію, в роздуми про найважливіші сенсожиттєві проблеми, вона несе в собі можливість глибокого духовного розвитку особистості.

Позитивний зміст самотності (самотність як ресурс) полягає в тому, що вона є невід'ємною частиною становлення індивідуальності людини і, в цілому, процесу соціалізації. Позитивний потенціал самотності реалізується в наступних її функціях: функція самопізнання; функція становлення саморегуляції; функція творчості та самовдосконалення; функція стабілізації психофізичного стану; функція захисту «я» людини від деструктивних зовнішніх впливів [2].

Негативний характер самотності (самотність як проблема) проявляється наступним чином: самотність має властивість підпорядковувати собі інші психічні процеси і стани; самотність порушує внутрішню цілісність особистості; самотність може бути механізмом психологічного захисту; самотність веде до формування надочікувань і переоцінки вкладу іншої людини у власний розвиток [2].

Так, Неумоева О.В. говорить про те, що за певних умов (усвідомлення самотності, активна позиція по відношенню до неї, досвід подолання труднощів, вмотивованість самотності) негативні прояви самотності можуть придбати позитивний характер. Підставами для типологізації суб'єктивної самотності є: особливості сприйняття самотності і свого ставлення до неї (негативне і позитивне); причини самотності (зовнішні фактори та обставини, особистісний вибір). У відповідності з даними підставами нею були виділені і описані такі типи самотності: суб'єктивна негативна, обумовлена особистісним вибором (інтернальна негативна); суб'єктивна негативна, обумовлена зовнішніми чинниками (екстернальна негативна); суб'єктивна позитивна, обумовлена зовнішніми чинниками (екстернальна позитивна); суб'єктивна позитивна, обумовлена особистісним вибором (інтернальна позитивна) [3].

У працях С.Г. Трубікової презентовано самотність як психічний феномен, який являє собою переживання людиною суб'єктивної неможливості або небажання мати адекватний відгук і прийняття себе іншими людьми [7]. Ці переживання можуть мати як негативне (відчуження), так і позитивне (вивільнення, усамітнення) суб'єктивне забарвлення. Також дослідниця запропонувала видову класифікацію самотності (відчужена самотність, самовідчужена самотність, усамітнення). Інтерпретація кожного виду зводилася до наступного.

Якщо в особистості переважає тенденція до відокремлення, відмічала С.Г. Трубікова, то наслідком буде відчуження людини від інших людей і переживатися стан відчуженої самотності. Проявляється даний стан самотності у формі збудливості, тривожності, циклотимності, низької емпатії, нездатності до співпраці у конфліктних ситуаціях і схильності їх уникати, підозрливості і залежності людини у міжособистісних стосунках.

Результатом надмірної ідентифікації людини з іншими людьми, є відчуження від власного "Я", неможливість особистісного відокремлення, що може переживатися як стан самовідчуженої самотності. Цей стан зумовлений відсутністю ідентифікації із самим собою і проявляється через підозрливості у міжособистісних стосунках, поєднанні суперечливих особистісних і поведінкових характеристик: супротив і пристосування у конфліктних ситуаціях, наявність всіх рівнів емпатії, збудливості, тривожності та емотивності характеру [7].

Негативне переживання самотності (відчужена і самовідчужена) може бути трансформовано в її суб'єктивно позитивний вид – усамітнення засобами цілеспрямованої психокорекційної роботи, в якій за рахунок переструктурування свідомості, зміни переживаемого ставлення до себе і до світу, підвищення емпатії і актуалізації її поведінкових проявів формується психологічна стійкість особистості як динамічна рівновага суперечливих тенденцій ідентифікації і відокремлення.

На підставі аналізу наукової літератури констатовано, що на сучасному етапі розвитку психологічної теорії та практики існують різноманітні підходи до вивчення самотності:

1) як психічного стану або суб'єктивного переживання;

2) як негативної/позитивної спрямованості особистості.

Висновки. Отже, зазначимо, що переживання самотності як психологічний феномен ґрунтується на таких положеннях: самотність є результатом депривації особистісних потреб; усвідомлюється особистістю як відповідний стан; відчувається та оцінюється людиною як неприємний, важкий стан.

Узагальнюючи висловлене, відзначимо, що переживання самотності як глобальний психологічний феномен може бути виражене у вигляді духовно-психічної властивості особистості, а також як духовно-психічний процес чи стан її внутрішнього світу, ставлення індивіда до спільноти та суспільства до нього і може проявлятися через соціальну пасивність, депресію, почуття власної непотрібності. Також переживання самотності пов'язано із поточними соціальними ситуаціями та має прояв у міжособистісних стосунках, поведінці людини. Стан самотності супроводжується конструктивними або деструктивними переживаннями. Вибір стратегії самоопанування забезпечує трансформацію негативного переживання у позитивне та його корекцію.

Література:

1. Вейс Р.С. Вопросы изучения одиночества Текст. / Р.С. Вейс // Лабиринты одиночества: сб. науч. тр. – М. : Прогресс, 1989. – С. 114–128.
2. Грановська О.Я. Психологічна природа самотності: причини, види, типи та специфіка проявів / О.Я. Грановська // Актуальні проблеми психології : Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика / За ред. С.Д. Максименка, М.-Л. А. Чепи. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Т. IX, частина 5. – С. 331–335.
3. Неумоева Е.В. Одиночество как общественно-историческое явление и как явление индивидуальной жизни // Гуманитарный вектор. Вестник Забайкальского отделения Академии гуманитарных наук. – № 1. – 2 (10 – 13). – 2002. – Чита : ЗабГПУ. – 2004. – С. 23–29.
4. Пепло Л.Е. Теоретические подходы к одиночеству / Л.Е. Пепло, Д. Перлман // Лабиринты одиночества : пер. С англ., сост., общ. ред. и предисл. Н.Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989.
5. Покровский Н.Е. Универсум одиночества : социологические и психологические очерки / Н.Е. Покровский, Г.В. Иванченко. – М. : Университетская книга «Логос», 2008. – С. 189–192.
6. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии Текст. / Г.С. Салливан. – СПб. : Ювента ; М. : КСП, 1999. – С. 290–302.
7. Трубинова С.Г. Психология одиночества: генезис, виды, проявления: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 – общая психология, история психологии. – М., 1999. – 195 с.
8. Фромм Э. Искусство любви Текст / Э. Фромм. М. : Асбест, 1995. – 210 с.
9. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : royallib.ru/book/irvin_yalom/ekzistentsialnaya_psihoterapiya.html

УДК 159.982.2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОЖЛИВОСТІ ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРИФІКАЦІЇ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Кузікова С.Б., д.психол.н., доцент, завідувач кафедри практичної психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті розглянуто авторський підхід до емпіричного вивчення особливостей саморозвитку особистості. Охарактеризовані критерії саморозвитку як суб'єктивної діяльності, наведено його показники. Розкрито сутність психологічних ресурсів особистісного саморозвитку. Запропоновано методичні підходи і засоби вивчення особливостей та чинників становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці в процесі фахової підготовки, висвітлено результати їх комплексного емпіричного дослідження.

Ключові слова: особистісний саморозвиток, суб'єкт психологічні ресурси саморозвитку, актуалізація ресурсів саморозвитку, потреба в саморозвитку, умови саморозвитку, механізми саморозвитку.

В статье рассмотрен авторский подход к эмпирическому изучению особенностей саморазвития личности. Охарактеризованы критерии саморазвития как субъективной деятельности, приведены его показатели. Раскрыта сущность психологических ресурсов личностного саморазвития. Предложены методические подходы и средства изучения особенностей и факторов становления субъекта саморазвития в юношеском возрасте в процессе профессиональной подготовки, освещены результаты их комплексного эмпирического исследования.

Ключевые слова: личностное саморазвитие, психологические ресурсы саморазвития, актуализация ресурсов саморазвития, потребность в саморазвитии, условия саморазвития, механизмы саморазвития.

Kuzikova S.B. CONCEPTUALIZATION OPPORTUNITIES AND VERIFICATION TOOL SUPPORT SELF-IDENTITY

In the article the author's approach to the empirical study of the features of self-identity. Criteria described self as subject-activities are his figures. The essence of psychological resources of personal self-development. Methodical approaches and means of studying the characteristics and factors of becoming the subject of self-development in adolescence in training, highlights the results of a comprehensive empirical study.

Key words: personal self-development, psychological resources self-development, actualization resources self-development, need for a self-development, conditions of self-development, mechanisms of self-development.

Постановка проблеми. Упродовж життя людини змінюється постійно – зі зміною життєвих обставин, значущих осіб, віку, соціального статусу. Як правило, це відбувається не завжди усвідомлено. Проте саме усвідомлення особистістю своїх потенційних можливостей (психологічних ресурсів) і вміння керувати їх реалізацією робить людину ак-

тивним творцем свого життя, суб'єктом особистісного саморозвитку (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлинський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьев, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко). Відтак актуальною є потреба у розробці методів дослідження особливостей перебігу са-

морозвитку як суб'єктної активності та причин його ускладнення.

Виклад основного матеріалу. На основі теоретичного та емпіричного вивчення феномену особистісного саморозвитку як суб'єктної діяльності нами були розроблені критерії та показники саморозвитку як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін [3; 4].

Критерієм прийнято називати ознаку, на основі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь. Критерії задають розмірність розгляду того чи іншого явища, процесу. У той же час, щоб зафіксувати за виділеним критерієм певний стан або рівень розвитку досліджуваного явища або процесу, необхідні показники – характеристики, які знаходяться в межах окресленої критерієм розмірності і дозволяють оцінити зміни. Іншими словами, показники фіксують стан або рівень розвитку досліджуваної реальності за виділеним критерієм. Як зазначає І.Ф. Ісаєв, загальні вимоги до виокремлення і обґрунтування критеріїв в теорії та практиці педагогічної освіти зводяться до того, що критерії мають відображати основні закономірності формування особистості; за допомогою критеріїв повинні встановлюватися зв'язки між усіма компонентами досліджуваної системи; якісні показники мають виступати в єдності з кількісними [2].

Внутрішнім інтегративним критерієм саморозвитку як суб'єктної діяльності нами визначено актуалізованість психологічних ресурсів (структурних складових цілісної системи) особистісного саморозвитку – потреба, умови і механізми саморозвитку. Цей критерій є суб'єктивним у тому розумінні, що він виступає як моделювальне уявлення про саморозвиток особистості [3; 4].

Зовнішніми інтегративними критеріями саморозвитку ми вважаємо:

1) сформованість ставлення до саморозвитку як цінності – ціннісна орієнтація на саморозвиток, яка ззовні виявляється в пізнавальній і творчій активності (пошукова активність), експансії, розширенні меж можливого, самопоглибленні, самозбагаченні, автентичності;

2) сформованість рефлексивної саморегуляції, яка ззовні виявляється в життєздатності особистості, її психологічному здоров'ї, осмисленості життя, задоволеності самореалізацією, в зарадних стратегіях поведінки, інтернальності, толерантності до новизни, гнучкості в організації життєдіяльності.

Зазначені критерії є об'єктивними, оскільки це зазвичай реальні характеристики людини як суб'єкта саморозвитку. Іншими словами, зовнішні (інтегративні) критерії дозволяють вивчити особливості саморозвитку особистості опосередковано – через показники особистісних властивостей та характеристик.

Таким чином, сформованість особистісної якості, а саме – «бути суб'єктом власного розвитку» – визначається з внутрішньої сторони актуалізованістю психологічних ресурсів саморозвитку, із зовнішньої – мірою вираженості характеристик людини як суб'єкта саморозвитку. Визначені критерії саморозвитку та їх показники співвідносяться з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3, 131; 4, 16], а також з основними блоками структурно-функціональної моделі саморозвитку [3, 155; 4, 19] і дозволяють цілісно аналізувати та визначати шляхи активізації і оптимізації саморозвитку особистості як суб'єктної діяльності.

Одним із завдань нашого дослідження була розробка діагностичного інструментарію вивчення особливостей саморозвитку особистості як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін. Складність створення вимірювального інструментарію особистісного саморозвит-

ку пояснюється об'єктивними обставинами. З теоретичного та емпіричного аналізу феномену стає зрозумілим, що саморозвиток – це складний, нелінійний, багатоплановий процес, який має свою динаміку (піки і спади), індивідуальну спрямованість, мотиви, способи, суб'єктивні та об'єктивні результати. Ситуація ускладнюється тим, що саморозвиток неможливо охарактеризувати однозначно. Дослідники виокремлюють різні форми саморозвитку, послідовність дії яких теж важко встановити (М.І. Боришевський, І.С. Булах, Л.О. Коростильова, В.Г. Маралов, В.І. Слободчиков). Це самовираження, самоствердження, самовдосконалення, самореалізація, самоактуалізація тощо. Названі прояви психічного життя людини об'єднує те, що всі вони самодетерміновані і відображають різні аспекти саморуку, самотворення, самозмінювання особистості. Будучи імпліцитно поєднані, вони виражають сутність саморозвитку особистості [3].

Викладене пояснює складність верифікації феномену особистісного саморозвитку за допомогою традиційних для класичної психології методів вимірювання. Аналіз існуючого арсеналу діагностичних засобів, застосовуваних з метою вивчення саморозвитку особистості, показав, що фактично вони виявляють рівень одного з видів саморозвитку – самовдосконалення (причому частіше в сфері конкретної професійної діяльності) або рівень загальної освіченості, що не є тотожним особистісному саморозвитку в цілісному розумінні. Це, наприклад, такі діагностичні методики: «Рефлексія на саморозвиток» Л.М. Бережнкової, «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» Н.П. Фетіскіна, «Діагностика реалізації потреби в саморозвитку» В.Г. Маралова.

Проте нас цікавило вивчення саморозвитку особистості як цілісного, системного утворення, що відображає процес постійного ускладнення внутрішнього світу людини, який корелює з динамічними змінами в образі світу. Враховуючи складність і різноплановість процесу особистісного саморозвитку, для вирішення дослідницьких завдань ми скористалися положеннями синергетики. Синергетика є науковою спробою пояснення природи складного, принципів його організації і еволюції. Спираючись на ідеї системно-синергетичного підходу і наукові дослідження психологів екзистенційно-гуманістичного спрямування (оскільки саме в ньому знаходимо найбільш повну розробку досліджуваної проблеми), ми розкрили в теоретичних викладах змістову сутність феномену особистісного саморозвитку для подальшого його вивчення як емпіричного факту. З цією метою ми здійснили спробу систематизувати, структурувати внутрішній простір даного поняття і за допомогою теоретичного та емпіричного дослідження феномену саморозвитку виділили його змістові і структурні складові [3].

Системно-синергетичний підхід дозволяє не враховувати все різноманіття елементів, з яких складається система, але виділяти головні на даний момент самоорганізації системи, так звані параметри порядку. В системно-синергетичному підході параметрами порядку позначають елементи, які є незалежними змінними, проте визначають зміст поведінки системи, оскільки «диригують поведінкою множини елементів нижчого рівня» [1, 95]. З позиції системно-синергетичного підходу немає потреби відстежувати всю історію розвитку особистості як системи та її детерміновані зв'язки і стосунки. Достатньо виявити внутрішні і зовнішні ресурси формування й розвитку тієї чи іншої системної якості, виникнення якої буде визначати у той самий час потенційні можливості розвитку особистості.

Теоретичний та емпіричний змістовий аналіз феномену особистісного саморозвитку дозволив виді-

лити його змістові компоненти (структурні складові системи) і з'ясувати закономірності саморозвитку. Їх можна розглядати як чинники, що гіпотетично визначають специфіку особистісного саморозвитку та становлення суб'єкта саморозвитку, тобто як психологічні ресурси особистісного саморозвитку – актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін. Як психологічні ресурси саморозвитку ми визначили: потребу в саморозвитку як його джерело і детермінант; умови, які забезпечать його успішність; механізми як функціональні засоби і умови його здійснення. Розкриємо їх сутність. Потреба в саморозвитку визначається актуалізованою характеристиками саморозвитку (самоактивність, життєдіяльність, розвиненість самосвідомості). Вона забезпечується базовим рівнем особистісного саморозвитку (зона актуального розвитку), а також насиченістю життя особистості (зона найближчого розвитку) і виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень. Психологічними умовами, що забезпечують успішність саморозвитку, ми вважаємо: зріле Я особистості (що має такі характеристики, як автономність, самоідентичність, інтернальність), відкритість, толерантність до нового, наявність усвідомленої мети самоздійснення як орієнтира саморозвитку (самовизначення) та активної життєвої стратегії. Механізмами як функціональними засобами саморозвитку, з нашої точки зору, виступають рефлексія, саморегуляція та зворотний зв'язок. Вони підтримують, забезпечують визначені нами в процесі теоретичного дослідження механізми-умови (М. І. Боришевський, Л. С. Виготський) саморозвитку особистості – інтеріоризацію, ідентифікацію, екстеріоризацію. Рефлексію ми вважаємо і механізмом-засобом, і механізмом-умовою саморозвитку як усвідомленого та самокерованого процесу особистісних змін.

Теоретичні дослідження існуючих психологічних концепцій саморозвитку особистості та емпірично отримані дані переконливо свідчать, що психологічні ресурси як сукупність можливостей розвитку вже існують у психологічній реальності людини, але для здійснення прогресивного особистісного саморозвитку потрібна їх актуалізація і встановлення між ними конструктивних функціональних зв'язків. Останнє є основним положенням авторської концепції формування суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [3; 4].

Зважаючи на складність верифікації феномену особистісного саморозвитку за допомогою традиційних для класичної психології методів вимірювання, нами розроблені авторські діагностичні методики вивчення особливостей саморозвитку особистості як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін [5]. Логіку їх створення висвітлено у монографії [3]. В джерелах [6; 7] описано процедуру перевірки валідності і надійності розробленої нами стандартизованої методики «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості – ДХСО», метою якої є визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості як суб'єктної діяльності.

Для вивчення особливостей і чинників становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці нами

запропоновані три методичні підходи, засновані: 1) на дослідженні змістово-дієвих характеристик саморозвитку (внутрішній інтегративний критерій – актуалізованість психологічних ресурсів особистісного саморозвитку). З цією метою був використаний авторський діагностичний інструментарій: методика «ДХСО» – визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості; міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості» – уточнення змістового наповнення потреби в саморозвитку, усвідомленості і самокерованості процесу особистісних змін; проєктивні методики: малюнки, схеми, модифікований варіант методики «Піктограми» (О. Р. Лурії і Л. С. Виготського) тощо для розширення уявлення про характер і зміст розуміння процесу особистісного саморозвитку і ступеня власної участі в ньому; 2) на аналізі індивідуально-стильових характеристик саморозвитку як суб'єктної діяльності (зовнішній інтегративний критерій саморозвитку – сформованість рефлексивної саморегуляції); 3) на вивченні функціонально-динамічних характеристик саморозвитку (зовнішній інтегративний критерій – ціннісна орієнтація на саморозвиток).

Експериментом були охоплені особи юнацького віку (17-21 рік) – студенти ВНЗ денної (перших-четвертих курсів) і заочної (першого курсу) форми навчання гуманітарних і технічних спеціальностей (664 особи).

Дослідження змістово-дієвих характеристик саморозвитку осіб юнацького віку засвідчило недостатній рівень актуалізації психологічних ресурсів особистісного саморозвитку, слабку диференційованість уявлення та низький рівень усвідомленості і самокерованості процесу власних особистісних змін. Результати дослідження рівня актуалізації ресурсів саморозвитку особистості наведено в табл. 1.

Найбільше занепокоєння викликають показники рівня актуалізації потреби в саморозвитку, яку ми визначили як його джерело і детермінант. Показник «Потреба в саморозвитку» (шкала методики «ДХСО») свідчить про прагнення людини до самовдосконалення, особистісного зростання, самозбагачення і усвідомленого самотворення. Крім того, потреба в саморозвитку виявляється в пізнавальній і творчій активності людини, насиченості її життя, самопоширенні, оволодінні новими компетентностями, у відкритості і «жадобі» до навколишнього світу, внутрішнього світу свого та інших людей. Узагальнюючи викладене, можна сказати, що зміст шкали становить потреба виходу за межі існуючого, потреба в трансценденції. На жаль, на констатувальному етапі дослідження високе значення за цією шкалою виявлене тільки у 6% респондентів, тоді як майже 40% респондентів мають низький рівень потреби в саморозвитку.

Більш втішними виявилися результати, отримані за шкалою «Умови саморозвитку»: високий рівень – 30,7%, середній – 47,7%, низький – 21,6% респондентів. Отримані результати свідчать про рівень вираженості у студентів позитивного самосприяття, сили, зрілості Я, визначеності цілей, про володіння активними життєвими стратегіями, почуття автономності, впевненості в собі. На жаль, як було з'ясовано за допомогою контент-аналітичної обробки вислов-

Таблиця 1

Результати дослідження рівня актуалізації ресурсів саморозвитку

Показники	Шкали							
	Потреба в саморозвитку		Умови саморозвитку		Механізми саморозвитку		Інтегральний показник	
Низький рівень (% / кіл-ть)	39,6	263	21,6	143	20,0	133	22,4	149
Середній рівень (% / кіл-ть)	54,4	361	47,7	317	60,8	404	58,0	385
Високий рівень (% / кіл-ть)	6,0	40	30,7	204	19,2	127	19,6	130

лювань студентів (міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості»), позитивне самосприйняття досить часто виступає в пасивно-оптимістичній (об'єктній, споглядальній) і навіть егоцентрично-споживацькій життєвих настановах (які можна вважати концепцією саморозвитку), тоді як усвідомлені цілі (змістове наповнення спрямованості саморозвитку) переважно мають побутовий характер і належать до найближчої перспективи. Проте за певних умов названі особистісні властивості сучасної молоді можуть стати основою актуалізації і оптимізації усвідомленого, прогресивного особистісного саморозвитку, а отже, і становлення суб'єкта саморозвитку.

Зміст шкали «Механізми саморозвитку» (функціональні засоби) становить самопізнання, самоаналіз, усвідомлення розбіжності між реальним і бажаним Я, чутливість до зворотного зв'язку як можливостей отримання додаткової інформації про себе і навколишній світ, здатність до оволодіння власними психо-емоційними станами і поведінкою. З'ясувалось, що сучасна молодь на недостатньому рівні (високий – 19,2%, середній – 60,8%, низький – 20% контингенту опитаних) володіє навичками самоаналізу і саморегуляції, повною мірою не може здійснювати самопроекування, самоорганізацію і самоконтроль, що не сприяє становленню особистості як суб'єкта власної життєдіяльності і власного розвитку.

Аналіз результатів розподілу даних за рівнем актуалізації ресурсів саморозвитку всього контингенту дозволив виокремити групи респондентів за домінуванням значень певної шкали методики «ДХСО», тобто за актуалізованістю певного психологічного ресурсу саморозвитку особистості або їх (ресурсів) поєднання. Відсотковий розподіл респондентів за групами наведено в табл. 2.

Таблиця 2
Домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку за шкалами методики ДХСО (у %)

Шкали	Потреби	Умови	Механізми	Потреби-Умови	Умови-Механізми	Механізми-Потреби	Інші
Кіл-ть осіб	2,7	23,4	16,3	7,8	20,5	5,0	24,3

Як видно з таблиці, особистісні зміни у найбільшій кількості осіб юнацького віку (23,4 % респондентів) зумовлюються актуалізованістю психологічного ресурсу «Умови саморозвитку», сутність якого становить позитивне самосприйняття, автономність, сила і зрілість Я, активні життєві стратегії. Проте, якщо особистісні зміни не супроводжуються неперервним самопізнанням, самоаналізом, самоконтролем, саморегуляцією (домінування психологічного ресурсу «Механізми саморозвитку» виявлено у 16,3% осіб) і не викликані потребою в особистісному зростанні, усвідомленому самотворенні, інтересом до внутрішнього світу свого та інших людей, що повною мірою свідчить про духовність особистості (домінування психологічного ресурсу «Потреба в саморозвитку» виявлене у 2,7% осіб), – такі особистісні зміни не можуть бути гармонійними і позитивними для особистості, а скоріше слугують її самовираженню, самоствердженню.

За нашою концепцією, домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку особистості (та їх поєднання) можна співвіднести з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3; 4], що свідчить про індивідуальну своєрідність організації особистісного саморозвитку. В той же час для здійс-

нення прогресивного, усвідомленого, керованого саморозвитку необхідна актуалізація, взаємопоширення і гармонізація всіх психологічних ресурсів саморозвитку особистості, збагачення її зв'язків із навколишнім середовищем та іншими людьми, підвищення духовності.

За іншим напрямом дослідження встановлено, що індивідуально-стильовими характеристиками саморозвитку виступають: певний тип суб'єкт-об'єктних орієнтацій у життєвих ситуаціях (ОЖО – О. Ю. Коржова), тип смисложиттєвих орієнтацій суб'єкта (СЖО – Д. О. Леонтьев), ступінь вираженості у нього мотивації досягнення успіху, тобто самоактивності, інтенціональності (Т. Елерс) та інтернальності (РСК Є. Ф. Бажин, К. А. Голикіна, Л. М. Еткінд), а також особистісні властивості людини («PCRS» Ролнік, Хезер, Голд, Хал в адаптації Н. О. Бажанової і Г. Л. Бардієр), а саме: енергійність, невтомність, підвищений життєвий тонус (пошукова активність); вміння знаходити вихід із складних ситуацій (творча активність); віра в успіх, фіксування не на проблемах, а на можливостях їх вирішення (позитивно-дієва життєва настанова); впевненість у собі і своїх потенційних можливостях (цілісність і сила Я). Кореляційний аналіз показав наявність значущого позитивного кореляційного зв'язку між шкалами методики ДХСО і переважною більшістю шкал зазначених методик. Значення кореляції між інтегральним показником методики ДХСО та загальними показниками методик становлять: ОЖО – 0,27 при $r_{0,05} = 0,09$, СЖО – 0,6 при $r_{0,05} = 0,1$, РСК – 0,28 при $r_{0,05} = 0,13$, Т. Елерса – 0,3 при $r_{0,05} = 0,13$, а також шкалами методики PCRS (при $r_{0,05} = 0,11$) «Пристрасність» – 0,5, «Винахідливість» – 0,44, «Оптимізм» – 0,21, «Впевненість» – 0,18.

Оскільки, за нашою концепцією, основними детермінантами саморозвитку як суб'єктної діяльності є зміна змістової структури самосвідомості та трансформація смислових утворень [3; 4], важливо було дослідити функціонально-динамічні характеристики саморозвитку. Дослідження засвідчило невисоку значущість для юнацтва потреб і цінностей, пов'язаних із саморозвитком. Особливо непокоїть низький статус цінностей «Розвиток», «Пізнання», «Творчість» (методика М. Рокіча), що корелює з низькими значеннями шкал «Пізнавальні потреби» і «Креативність» методики САТ. Недостатній рівень усвідомленості значення саморозвитку як цінності (ціннісної орієнтації на саморозвиток) юнаків робить їх узалежненими від зовнішніх обставин, поточних ситуацій, фіксує на сьогоднішньому і не сприяє їх становленню як суб'єктів саморозвитку.

Вивчення особливостей динаміки образу Я юнаків у контексті їх саморозвитку (кореляційний аналіз значень шкал методик «ДХСО» та Т. Лірі) засвідчило, що презентовані юнаками образ «Я-реальний» і ще більшою мірою «Я-ідеальний» недостатньо усвідомлені, критично проаналізовані та спроектовані як мета досягнення. За таких умов розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним не може спонукати до саморозвитку, а сама людина не може бути його суб'єктом.

Висновок. Таким чином, нами була перевірена можливість використання розробленої методики ДХСО для вивчення особливостей саморозвитку особистості як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін. Отримані за методикою дані дозволили виявити стан психологічних ресурсів саморозвитку особистості, актуалізація яких (а інколи й формування) сприяла становленню суб'єкта саморозвитку. З'ясування причин ускладнень саморозвитку як суб'єктної діяльності уможливило визначення напрямів роботи щодо створення умов і вибору (розробки) технологій оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці в процесі фахової підготовки [3; 4].

Література:

1. Аршинов В. И., Буданов В. Г. Синергетика постижения сложного / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетика и психология : Тексты. Вып. 3 : Когнитивные процессы ; под ред. В. И. Аршинова, И. Н. Трофимовой, В. М. Шиндяпина. – М. : Когито-Центр, 2004. – С. 82–127.
2. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя : учеб. пособие для студ. высш. учебных заведений / И. Ф. Исаев. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 208 с.
3. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / С. Б. Кузікова. – Суми : Видавництво «МақДен», 2012. – 410 с.
4. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Кузікова Світлана Борисівна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка.
5. Кузікова С. Б. Психологія саморозвитку : Навчальний посібник. / С. Б. Кузікова. – Суми : Видавництво «МақДен», 2011. – 148 с.
6. Кузікова С. Б. Розробка діагностичного інструментарію вивчення особливостей саморозвитку особистості. / Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 6. – Миколаїв : МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – (Серія «Психологічні науки»). С. 159–164.
7. Кузікова С. Б., Кузіков Б. О. Конструювання методики дослідження саморозвитку особистості. / Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» : Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – Київ : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 2 (29). – 216 с. С. 106–112.

УДК 159.947

ТИПОЛОГІЯ ЖИТТЄВИХ РОЛЕЙ ВІДНОСНО КОНЦЕПЦІЇ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Одінцова А.М., аспірант, асистент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У даній статті розглядаються різні підходи до розуміння визначення ролі, її змісту та типології. Наведено різноманітні типології ролей вітчизняних і зарубіжних авторів починаючи з кінця шістдесятих років минулого століття і закінчуючи сучасниками. Метою даної роботи було зіставити поняття «життєвої ролі» з концепцією життєвого шляху особистості, і на основі отриманого матеріалу розробити власну типологію життєвих ролей. Наукова новизна отриманого матеріалу полягає у тому, що раніше типологія ролей не включала в себе аспект життєвого шляху людини і, таким чином, не могла простежити взаємозв'язок цих понять. Даний теоретичний матеріал може бути застосований для створення діагностичного інструментарію з метою дослідження життєвих ролей особистості, а також для створення факультативних та тренінгових занять.

Ключові слова: *життєва роль, життєвий шлях, життєва позиція, життєва лінія, стратегія життя, сенс життя, життєва перспектива.*

В данной статье рассматриваются различные подходы к пониманию определения роли, ее содержания и типологии. Приведены типологии ролей отечественных и зарубежных авторов начиная с конца шестидесятых годов прошлого века и заканчивая современниками. Целью данной работы, было сопоставить понятие «жизненной роли» с концепцией жизненного пути личности, и на основе полученного материала разработать собственную типологию жизненных ролей. Научная новизна полученного материала заключается в том, что ранее типология ролей не включала в себя аспект жизненного пути человека и, таким образом, не могла проследить взаимосвязь этих понятий. Данный теоретический материал может быть применен для создания диагностического инструментария с целью исследования жизненных ролей личности, а также для создания факультативных и тренинговых занятий.

Ключевые слова: *жизненная роль, жизненный путь, жизненная позиция, жизненная линия, стратегия жизни, смысл жизни, жизненная перспектива.*

Odintsova A.M. TYPES OF ROLES OF LIFE, THAT IS BASED ON THE CONCEPT OF LIFE THE WAY OF THE PERSON

In the given article are discusses various approaches to understanding the role definition, content and typology. Typologies are given roles of domestic and foreign authors, beginning in the late sixties of the last century to the contemporaries. The aim of this study was to compare the concept of "vital role" with the concept of the individual life course, and on the basis of the received material to develop their own typology of vital roles. The scientific novelty of the material obtained is that the earlier typology of roles does not include aspects of human life path, and thus could not trace the relationship between these concepts. This theoretical material lists you can apply to create a diagnostic tool, to investigate the role of personality in life, as well as to create and optional training sessions.

Key words: *vital role, path of life, life position, life line, the strategy of life, the meaning of life, life perspective.*

Постановка проблеми. Наукове використання категорії «роль» базується на досить широкому спектрі різних явищ, таких як культура, поведінка, самопрезентація, виховання, статус, соціальне становище, професія, самопочуття і т. ін. Саме це, є основною причиною складності виділення дефініції поняття «роль» і побудови єдиної типології ролей.

Ми б хотіли приділити окрему увагу життєвим ролям як найпоширенішим та найрізноманітнішим ролям, з якими стикається особистість у процесі соціалізації.

Для подальшого дослідження життєвих ролей особистості, ми візьмемо за основу визначення надане П.П. Горностаєм, згідно з яким: «життєва роль – це психологічна роль, яка пов'язана з ідентичністю особистості, життєвим сценарієм, індивідуальністю людини, вона пов'язана не з конкретними рольовими ситуаціями, а виконується в різних ситуаціях, іноді на протязі усього життя» [5].

Аналіз останніх досліджень. Я.Л. Морено висунув гіпотезу, за якою роль потрібно вважати первинною по відношенню до проявів особистості. Він

вважав, що не ролі виникають з особистості, а сама особистість проявляється через призму ролі [8].

Проблема типології життєвих ролей залишається досі не вирішеною, хоча спроби ведуться вже дуже давно. Серед них:

- концепція «науково-дослідницьких ролей» М.Г. Ярошевського та співавторів [16];

- класифікація ролей Т. Шибутані, який поділяв ролі на «конвенціональні» та «міжособові» [13], він визначав ролі як шаблон, алгоритм взаємних прав і обов'язків, а не тільки як поведінковий стандарт;

- Т. Сарбін та В. Ален класифікують ролі залежно від ступеня інтенсивності їх виконання, від ступеня включеності в роль [20];

- Ш. Вегшейдер виділяв типи життєвих ролей дітей в алкогольних сім'ях [23];

- життєві ролі з позиції гендерної приналежності розглядаються в роботі Г. Шихі [14, с. 217-294] і в роботі К. Штайнера та Х. Вікоффа [15];

- життєві ролі, пов'язані з життєвим сценарієм, розглядаються в роботах Е. Берна, С.Б. Карпмана, П. Кларксона та О. Саммертона [4, 18, 17, 21];

- А. Адлер, Г.С. Салліван та Е. Фромм пов'язують життєві ролі з соціально-особистісною природою [10; 2; 12];

- Г. Келлі та Дж. Тібо поділяли ролі на «приписані» та «досягнуті» [6];

- Р. Лінтон виділяв активні ролі та латентні [19];

- Р. Тернер досліджував значення емпатії як можливості входити на когнітивному та емоційному рівні в роль іншого [22];

- П.П. Горностай пропонує типологію життєвих ролей, яка базується на виділеному ним понятті інтегральної життєвої ролі, тобто ролі, яка пов'язана з життєвим сценарієм особистості та визначає тип особистості людини [5].

Мета роботи. Проаналізувавши вище викладені типології, ми вирішили зіставити поняття «життєвої ролі» з концепцією життєвого шляху особистості. Ми вважаємо, що свідомий чи несвідомий вибір життєвого шляху особистістю, буде визначати вибір і характер виконання життєвої ролі людиною під час взаємодії з оточуючими людьми.

Основна частина. На думку С.Л. Рубінштейна [9], життєвий шлях необхідно розглядати як ціле, хоча в кожному мить людина є залученою до окремих ситуацій, пов'язаною з окремими людьми, здійснює окремі вчинки. Одинцею аналізу життєвого шляху вважав співвідношення трьох компонентів: відношенням до предметного (наочного) світу, до інших людей та до самого себе. Для С.Л. Рубінштейна, життєвий шлях – це не тільки рух людини уперед, а й також рух у гору, до більш високих, більш досконалих форм, до кращих проявів людської сутності. В розумінні С.Л. Рубінштейна рух у гору – це рух до людської досконалості, тобто етичної, соціальної, психологічної довершеності.

К.О. Абульханова-Славська розглядає життєвий шлях людини як його здатність організувати свою долю за власним задумом, нею виділяються типи життєвих стратегій на основі двох критеріїв: ініціатива та відповідальність [1].

Т.М. Титаренко у статті «Про особистість з любов'ю» [11] ставить питання про вплив людини на власний життєвий шлях, розвиток особистості та можливість всебічного дослідження особистості, задля отримання загальної картини. «Один із шляхів – інтеграція предметів теоретичної та практичної психології, яку найлогічніше було б здійснити через психологію особистості як цілісності» [11, с. 51]. За Т.М. Титаренко, особистість у розвитку – це «все більш глибока індивідуалізація, все більш виразна своєрідність, дедалі більша свобода від зовнішніх впливів. Її цілісність, яка змінюється, це одночасно і

наявність структури, і її гнучкість ... все починається з виразу потреби, тобто з власної активності, і саме це, а зовсім не тиск і приреченість щодо соціального оточення, викликає процес інтеріоризації» [11, с. 52]. Тобто особистість має вплив на власний життєвий шлях, що проявляється через особистісний розвиток, активність та вільний волевияв.

У своїх працях К.О. Абульханова-Славська зробила спробу цілісного розгляду життєвого шляху людини з урахуванням взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів. Автор пропонує розглядати життя як завдання або проблему, а людину в якості потенційного суб'єкта власного життя. В роботі «Стратегія життя» [1] для характеристики життєвого шляху К.А. Абульханова-Славська вводить поняття «життєва позиція», «життєва лінія», «стратегія життя», «сенс життя» та «життєва перспектива».

Життєва позиція – це життєві відносини, спосіб їх реалізації, що відповідають (чи не відповідають) потребам, цінностям особистості. Це вироблений особистістю за даних умов спосіб свого суспільного життя, місце в професії, спосіб самовираження. Радикальна зміна життєвої позиції може бути результатом невирішених протиріч або реалізації себе в неоптимальних напрямках.

Життєва лінія – реалізація життєвої позиції в часі та в обставинах життя, відповідна динамічним характеристикам життєвого шляху. Це певна послідовність (або непослідовність) особистості в поведінці, реалізації своєї життєвої позиції, вірність собі, своїм принципам і відносинам у мінливих обставинах. Вона має типологічні характеристики: послідовність – непослідовність – хаотичність.

Стратегія життя – це спосіб розкриття та вирішення життєвих суперечностей, індивідуальна організація, постійне регулювання ходу життя по мірі її здійснення відповідно до цінностей даної особистості та її індивідуальної спрямованості. Вона може носити активний чи пасивний характер.

Сенс життя (життєва концепція) характеризує теоретичний спосіб організації життя. Його наявність або відсутність виступає критерієм розвитку особистості. Реально він існує в сукупності з такими поняттями як життєва позиція і життєва лінія, так як висловлює прагнення особистості та підтверджує її реальні досягнення.

Життєва перспектива включає сукупність обставин і умов життя, які створюють можливість оптимального життєвого просування. Вона відкриває того, хто в теперішньому часі створив систему оптимальних (з безліччю можливостей) життєвих відносин.

Для підтвердження гіпотези, щодо зв'язку між життєвими ролями і життєвим шляхом людини, нами була розроблена власна типологія життєвих ролей щодо концепції життєвого шляху особистості.

Життєва концепція включає в себе емоційні та когнітивні конструкти, що мають вплив на інтерпретацію особистістю відношення стосовно себе, інших людей та власного оточення. Це також свого роду вірування людей у те, як влаштований світ та як потрібно з ним обходитися. Життєва концепція слугує мотивами, що направляють поведінку особистості, засвоєними нормами та звичками, на які орієнтується особистість.

На основі детального вивчення теоретичних відомостей щодо вищевказаних понять (життєва позиція, життєва лінія, стратегія життя, сенс життя і життєва перспектива), нами було виділено такі типи життєвих ролей:

- аксіологічно-змістові та аксіологічно-нейтральні;
- послідовні та непослідовні;
- активні та пасивні;
- смислоутворюючі та смислонеітральні;
- свідомі та несвідомі.

Під аксіологічно-змістовими, ми маємо на увазі ті ролі, виконання яких відповідає системі життєвих цін-

ностей особистості. Якісне наповнення ролі, її місце чи взагалі її наявність у рольовому репертуарі особистості, буде залежати від тих цінностей, яким людина віддає пріоритет. Саме тому одна й та сама роль у різних людей буде носити різний характер: першочерговий чи нейтральний.

Даний тип ролей можна співвіднести з одним із запропонованих П.П. Горностаєм парних психологічних конструктів, а саме «Функціонально – Ціннісно-сміслові» ролі. Дані ролі описують нормативно-функціональний вимір ролі; це ролі, у яких переважає інструментальний характер, чи ролі, пов'язані з особистісним сенсом та життєвими цінностями [5].

Розглянемо даний тип ролей на прикладі двох жінок, які нещодавно вступили до шлюбу та почали виконувати роль «дружини». Для першої жінки сім'я – це головна життєва цінність, тому виконання даної ролі увійде у загальну структуру цінностей особистості, їй буде приділятися увага, вона буде допомагати у самовираженні, також, можна припустити, що виконання даної ролі сприятиме самоактуалізації та підвищенню самооцінки особистості. Для другої жінки – створення сім'ї та піклування про «сімейне вогнище» не є пріоритетним, а поступається іншій сфері життя, наприклад кар'єрі. У такому випадку нова роль «дружини» не буде мати тієї цінності, як у першому випадку, та буде аксіологічно-нейтральною, роль буде виконуватися автоматично.

Отже, «аксіологічно-змістові» – «аксіологічно-нейтральні» ролі – це тип ролей, пов'язаний з системою цінностей особистості, який дозволяє проаналізувати місце ролі в рольовому репертуарі та характер її виконання.

Другий тип ролей пов'язаний з плануванням виконання ролі. Роль може виконуватися послідовно чи неопослідовно. У першому випадку її виконання буде спланованим, усвідомленим, в деяких випадках, навіть, відрепетируваним, виконання ролі буде послідовним та планомірним. В іншому випадку, роль виконуватиметься хаотично, час від часу; особа може «не помічати», не усвідомлювати процес виконання ролі.

Показник послідовності, також може впливати на якісне наповнення ролі. Так, у випадку, якщо роль послідовна у своєму прояві, тоді характер прояву ролі також буде постійним та незмінним. У випадку непослідовності роль проявлятиметься кожен раз по-різному, не маючи єдиної, цілісної лінії поведінки.

Даний тип ролей можна співвіднести з «конвенціональними» та «спонтанними» ролями.

«Конвенціональні» відповідають «послідовним» ролям, характер їх виконання немовби заданий суспільними нормами та правилами, що дає змогу чітко усвідомлювати чого очікувати від «виконавця» ролі. Відомий соціальний психолог Т. Шибутані дає таке визначення: «Конвенціональні ролі стандартизовані та безликі; права та обов'язки залишаються однаковими незалежно від того, хто ці ролі виконує» [13]. Прикладом таких ролей можуть бути: ролі «матері», «співробітника», «пожежника» та т. ін., тобто ті ролі, структура виконання яких чітко задана суспільними нормами. Якщо людина задля реалізації своєї життєвої позиції у обраний проміжок часу вирішила «взяти» на себе виконання певної ролі, тоді можна вважати, що вона має власні рольові очікування та стереотипні уявлення щодо виконання даної ролі.

«Спонтанні» відповідають «непослідовним» ролям. Як правило, вони пов'язані з особистісними якостями людини, їх виконання носить більш індивідуальний, неповторний характер. «Спонтанні ролі виникають у рамках неформальних обставин, що складаються під час спільної діяльності та спілкування» [7]. Прикладом таких ролей можуть бути: ролі «суперника», «уважного слухача», «ображеного» та т. ін., тобто ті

ролі, виконання яких не планується та не має чіткої структури.

Отже, «послідовні» – «непослідовні» ролі – це тип ролей, пов'язаний з процесом усвідомлення, що відображає характер планування та виконання ролі.

Третій тип ролей характеризує якість виконання ролі, а саме активне чи пасивне виконання.

Під характеристикою активності, ми маємо на увазі: ініціативне відношення до життя, прагнення самостійно будувати своє життя, бути «господарем життя»; відношення до зовнішніх життєвих обставин, як до стихійних явищ, що вносять лише корективи до життєвих планів суб'єкта.

Під характеристикою пасивності, ми маємо на увазі: безініціативне відношення до життя, що проявляється у прагненні бути «як усі»; стихійне, беззаперечне підпорядкування соціальним нормам та правилам.

Даний тип ролей має схожі риси з активними та латентними ролями, які виділив Р. Лінтон. Людина, як член суспільства, бере участь у багатьох відносинах і є одночасно носієм багатьох ролей, але в кожен даний момент вона може активно виконувати лише одну роль. Саме вона буде активною, а інші будуть залишатися латентними, кожна з яких може стати активною залежно від виду діяльності індивіда і конкретних обставин [3].

Ще одну класифікацію ролей, яку запропонували Т. Сарбін та В. Ален, можна співвіднести з «активними» та «пасивними» ролями. Автори класифікують ролі в залежності від ступеня інтенсивності їх виконання, від ступеня включеності в роль. Вони виділяють сім таких стадій: від нульової, коли людина лише «числиться» носієм якої-небудь ролі, але, по суті, її не виконує, до максимальної включеності, якою вважається виконання будь-якої ролі під впливом віри в надприродні сили. До проміжних стадій вони відносять «ритуальні ролі» – другі за ступенем включеності. Тут маються на увазі різні ролі, у тому числі і професійні, які виконуються людиною напівавтоматично, без зацікавленості. Далі слідує «поглиблене виконання ролі», прикладом якої Т. Сарбіним та В. Аленом наводиться успішне входження актора в роль. Наступні стадії пов'язані з виконанням ролі у стані гіпнозу, невроту, екстазу та, нарешті, під впливом віри в надприродні сили [3].

Для охарактеризування нашого типу ролей класифікація Т. Сарбіна та В. Алена цікава своєю градацією (від нуля до семи) та ідеєю, щодо того, що чим вища градація (ролі приписується вищий бал), тим більша усвідомленість, зацікавленість та ініціативність у виконанні ролі.

Отже, «активні» – «пасивні» ролі – це тип ролей, що відображає стратегію життя особистості, та характеризує якість виконання ролі.

Четвертий тип ролей – «смыслоутворюючі» – «смыслонейтральні» ролі, пов'язаний з життєвими планами суб'єкта та з рівнем домагань.

Близьким до цього типу ролей, є парний психологічний конструкт, запропонований П.П. Горностаєм, який входить до конструкту поведінкового виміру та має назву «Статусні-стильові» ролі. Даний конструкт описує ролі, що визначаються рівнем соціального статусу, чи незалежні від статусу, але пов'язані з особистісними стратегіями людини [5].

Роль вважатиметься «смыслоутворюючою», якщо її присутність у рольовому репертуарі особистості та її якість виконання будуть пов'язані з рівнем домагань, прагненнями особистості та з тією позицією у суспільстві, яку у цей час займає особистість, чи прагне зайняти.

Під «смыслонейтральними» ролями ми маємо на увазі ті ролі, що не пов'язані з рівнем домагань особистості, виконання яких не сприяє вирішенню поставлених особистістю життєвих задач. Тому, як

правило, «смыслеитральні» ролі, хоча і присутні у рольовому репертуарі особистості – реалізуються в недостатній мірі.

Отже, «смыслеитворюючі» – «смыслеитральні» ролі – це тип ролей, що характеризує значимість виконання ролі, для досягнення життєвих планів суб'єкта.

Наступний тип ролей, характеризує виконання ролі за принципом свідомого чи несвідомого виконання ролі.

Даний тип ролей може характеризувати будь-яку соціальну, міжгрупову, особистісну, міжособистісну, вікову чи гендерну ролі, тобто усі найпоширеніші типології ролей, за характеристикою усвідомленості виконання ролі.

Свідоме виконання ролі свідчить про те, що роль, особистістю, була додана до рольового репертуару свідомо, виконанню ролі приділяється увага, є взаємозв'язок з провідною сферою життя особистості.

Несвідомі ролі – це ті ролі, виконання яких характеризується неусвідомленістю та спонтанністю. Виконання ролей цього типу, не має зв'язку з умовами життя та потребами особи. Роль присутня у рольовому репертуарі, як правило, тимчасово та не має сенсового навантаження.

Отже, «свідомі» – «несвідомі» ролі – це тип ролей, що відображає усвідомленість виконання ролі.

Слід зазначити, що кожен з п'яти типів не є постійним у часі, та може видозмінюватися. Так, наприклад, при зміні системи цінностей роль з «аксіологічно-нейтральної», може стати «аксіологічно-змістовою», чи навпаки. Наприклад, якщо до певного віку основною цінністю особистості було навчання, і таким чином провідною роллю була роль студентки, то після закінчення університету, що може привести до зміни цінностей, провідною роллю можуть стати: роль дружини, чи роль матері, чи роль професіонала, творчої особистості та т. ін.

При тривалому виконанні ролі, виникає автоматизація дій чи більш індивідуальне, неповторне виконання ролі, так із «послідовної» роль може стати «непослідовною». Наприклад, виконання ролі «матері» під час дорослішання дітей, також буде видозмінюватися, набувати нових рис, та навіть стати «непослідовною», коли її виконання буде носити не постійний характер та виконуватиметься час від часу.

Роль, що вважалася допоміжною задля досягнення поставлених особистістю цілей, після досягнення цих цілей, зі «смыслеитворюючої» може стати «смыслеитральною», та навпаки при постановці нових цілей, зі «смыслеитральної», може стати «смыслеитворюючою».

Останній тип ролей, що характеризує усвідомленість виконання ролі, також є змінним у часі та залежить від здатності особистості відслідковувати власні думки, почуття та потреби.

Отже, представлена нами типологія ролей, відносно концепції життєвого шляху особистості, дозволяє проаналізувати місце, значимість та усвідомленість ролі, характер та якість її виконання. Вона цілком відповідає характеристикам життєвого шляху особистості, а саме: життєвій позиції, лінії, стратегії, перспективі та сенсу життя.

Висновки. Життєва роль особистості починає своє формування в ранньому дитинстві і продовжує розвиватися усе життя, як компонент процесу пристосування та соціалізації. Якісні забарвлення життєвої ролі суто індивідуальні, так як одна і та ж роль різними людьми буде сприйматися і виконуватися по-різному. Рольовий репертуар (сукупність життєвих ролей особистості), також відрізняє одну людину від іншої, і в свою чергу надає індивідуальності особистості. Чим ширше рольовий репертуар, тим більш

вільно почувається особистість. Традиційно ролі поділяють на соціальні та міжособистісні, «конвенціональні» і «спонтанні», особистісні та професійні, внутрішні і зовнішні.

На основі зіставлення поняття «ролі» з такими поняттями, як «життєва позиція», «життєва лінія», «стратегія життя», «сенс життя» і «життєва перспектива», ми надали власну типологію ролей щодо концепції життєвого шляху особистості, яку ми представили у вигляді парних конструктів:

- аксіологічно-змістовні і аксіологічно-нейтральні;
- послідовні і непослідовні;
- активні і пасивні;
- свідомі і несвідомі.

Представлена нами типологія ролей дозволяє проаналізувати місце, значимість і усвідомленість ролі, характер і якість її виконання.

Література:

1. Абульханова-Славская, К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – Москва : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Адлер А. Наука жить: Пер. с англ. и нем. – К. : «Port-Royal», 1997. – 288 с.
3. Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева [и др.] – М. : Аспект Пресс, 2002. – 287 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
5. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. / П. П. Горностай – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
6. Келли Г., Тибо Дж. Межличностные отношения. Теория взаимозависимости / Современная зарубежная социальная психология [Тексты]. – М. : Радуга, 1984.
7. Кондратьев М. Ю., Ильин В. А. Азбука социального психолога-практика / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин. – М. : ПЕР СЭ, 2007. – 464 с.
8. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено : [Пер. с англ.] – М. : Академический проект, 2001. – 384 с.
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
10. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии: Пер. с англ. – СПб. : Ювента, 1999. – 347 с.
11. Титаренко Т. М. Про особистість з любов'ю // Журнал Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 12(105). – С. 51–55.
12. Фромм Э. Человек для себя: Исследование психологических проблем этики: Пер. с англ. – Минск : Коллегиум, 1992. – 253 с.
13. Шибутани Т. Социальная психология. – Ростов н/Д : Феникс, 1998.
14. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста: Пер. с англ. – СПб. : Ювента, 1999. – 436 с.
15. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна : Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2003. – 416 с.
16. Ярошевский М.Г., Юревич А.В., Алахвердян А.Г. Программно-ролевой подход в современной науке // Журнал Вопросы психологии. – 2000. – №6. – С. 3–18.
17. Clarkson P. The Bystander role // Transactional Analysis Journal. – 1987, V. 17, No 3. – P. 82–87.
18. Karpman S.B. Fairy tales and script drama analysis // Transactional Analysis Bulletin. – 1968, V. 7, No 26. – P. 39–43.
19. Linton R. The study of man. / R. Linton – New York: Appleton-Century, 1936. – ix, 503 p.
20. Sarbin Th., Allen V. L. Role Theory // Lindzey G., Aronson E. (eds.). The Handbook of Social Psychology. Reading, 1968.
21. Summerton O. The game Pentagon // Transactional Analysis Journal. – 1992, Vol. 22, No 2. – P. 66–75.
22. Turner R. H. Role-taking, role standpoint, and reference group behavior / R. H. Turner // American Journal of Sociology. – 1956. – V. 61. – P. 316–328.
23. Wegscheider Sh. Another chance: Hope and health for the alcoholic family. – Palo Alto (CA): Science & Behavior Books, 1981. – 156 p.

УДК 159.92

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

Ревенко С.П., викладач кафедри загальної та соціальної психології,
провідний фахівець психологічної служби
Херсонський державний університет

У статті розглядаються загально-теоретичні підходи щодо визначення психологічного здоров'я особистості на сучасному етапі. Звертається увага на різноманітні напрямки вивчення проблеми здоров'я у системі відносин «людина–суспільство», чинники, які впливають на психологічне здоров'я, критерії та невід'ємні складові психологічного здоров'я особистості.

Ключові слова: психічне здоров'я, психологічне здоров'я, адаптація, соціалізація, індивідуалізація, психічні стани, психічні процеси.

В статье рассматриваются общетеоретические подходы определения психологического здоровья личности на современном этапе. Обращается внимание на разнообразные направления изучения проблемы здоровья в системе взаимоотношений «человек–общество», факторы, которые влияют на психологическое здоровье личности, критерии и неотъемлемые составляющие психологического здоровья личности.

Ключевые слова: психическое здоровье, психологическое здоровье, адаптация, социализация, индивидуализация, психическое состояние, психические процессы.

Revenko S.P. GENERAL THEORETICAL APPROACH TO THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF PERSONALITY

The article discusses the general theoretical approach of determining the psychological health of the person at this stage. Attention is drawn to the study of various areas of health problems in the relationship «human society», the factors that affect the psychological health of the individual, the criteria and neotemlimye components of psychological health of the individual.

Key words: mental health, mental health, adaptation, socialization, individualization, mental state, mental processes.

Актуальність дослідження впливу психологічного здоров'я на розвиток та становлення особистості постійно зростає. Це зумовлено необхідністю систематичного вивчення умов становлення й розвитку професійної ідентичності студентів під впливом психологічного здоров'я, на яке в свою чергу впливають безліч чинників, пов'язаних з реформацією системи освіти у ВНЗ. Тому проблема психологічного здоров'я в сфері освіти стоїть поряд з такими проблемами як: екологічна катастрофа, демографічні проблеми і т. д.

Дослідники у цій сфері вважають, що саме такі чинники, як емоційна та розумова навантаженість, страх відповідати на занятті, зміна характеру та способу життя, нові умови навчання, зумовлюють пониження рівня психологічного та психічного здоров'я студентів. Звичайно, всі означені вище чинники мають різну силу дії на того чи іншого студента, в залежності від його психологічних, особистісних якостей.

Мета: розглянути та узагальнити загально-теоретичні підходи до вивчення психологічного здоров'я особистості на сучасному етапі.

Серед вчених, які займалися дослідженням психологічного здоров'я, можна назвати: А. Маслоу, В. Франкла, А. Адлера, Е. Фромма, К. Ерзміша, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Б.Ф. Ломова, А.В. Запорожця, О.М. Леонт'єва, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейна; серед сучасних психологів – Болтівець С.І. «Якість психологічного здоров'я», Завгородня О. «Проблеми психологічного здоров'я», Маруценко І. «Збереження психічного здоров'я студентів як показник їхньої безпеки життєдіяльності» та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збережене психологічне та психічне здоров'я сприяє формуванню у студентів зрілої ідентичності, в тому числі і професійної, що сприяє соціалізації та адаптації особистості у нових умовах життєдіяльності.

В основу формування уявлень про феномен психологічного здоров'я покладені фундаментальні теоретичні розробки Л.І. Божович, Л.С. Виготського, А.В. Запорожця, О.М. Леонт'єва, С.Д. Максименка, С.Л. Рубінштейна, І.В. Дубровіної, О.В. Хухляєвої.

Наприклад, відомий психолог Л.А. Байкова [3], вивчаючи взаємозв'язок психічного і психологічного здоров'я, звертає увагу на три рівні психічного здоров'я, виокремлені Б.С. Братусем:

1) рівень психофізіологічного здоров'я, який визначається особливостями нейрофізіологічної організації психічних процесів;

2) рівень індивідуально-психологічного здоров'я, який характеризується здатністю людини використовувати адекватні способи реалізації смислової спрямованості;

3) найвищий рівень – рівень особистісного здоров'я, який визначається якістю смислових відносин людини [3, с. 3-8].

Також Л.А. Байкова [3] у статті «Теоретико-методологічні основи дослідження взаємозв'язку психічного і соціального здоров'я» використовує термін «психологічне здоров'я», яке, на погляд І.В. Дубровіної та О.В. Хухляєвої, розглядається як динамічна сукупність психічних рис, що забезпечують внутрішню гармонію особистості, гармонію людини і суспільства, можливість повноцінного функціонування людини в процесі життєдіяльності. Критеріями психологічного здоров'я є: здатність до саморегуляції (зовнішньої та внутрішньої), наявність позитивного образу «Я», володіння рефлексією, потреба в саморозвитку [3, с. 4].

У своїй праці Л.А. Байкова [3] звертає увагу на запропоновану А.В. Петровським трирівневу структуру особистості:

1) Інтраіндивідуальну – особистість розглядається в аспекті її окремої індивідуальності; основні риси інтраіндивідуальності: структура характеру, особливості темпераменту, здібності, психічні процеси. Стан гармонії рис інтраіндивідуального рівня визначають як психологічне здоров'я.

2) Інтеріндивідуальну – полягає в інтерпретації особистості в системі взаємовідносин людей, у просторі між індивідуальних зв'язків. Стан гармонії елементів цієї підсистеми характеризується поняттям «психологічне здоров'я».

3) Метаіндивідуальну – проявляється в ідеальному предстваленні індивіда в інших людях як його інобут-

тя в них, «продовження себе в іншому». Стан гармонії цієї підсистеми може бути визначений як соціальне здоров'я [3, с. 5-6].

Слід зазначити, що в сучасній психології в більшості існує досвід використання терміна «психічне здоров'я». Термін «психологічне здоров'я» науковці розглядають більше з позиції практичної психології, надання психологічної допомоги та індивідуального психологічного консультування. Науковці (Б.С. Братусь, В.И. Слободчиков, А.В. Шувалов, Селезнева О.О.) диференціювали психологічне здоров'я як вищий рівень психічного, який визначається особистісно – смисловим конструктом та характеризується новою якістю смислових ставлень людини. Найвищим рівнем дослідники виокремлюють рівень індивідуально-психологічного здоров'я.

У статті М.Є. Андрос [1] «Психологічне здоров'я особистості в навчальних закладах» звертає увагу на те, що не дивлячись на існування поняття «психологічне здоров'я» А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян, використовують термін «психічне здоров'я» і визначають його як вміння віддавати та брати від іншого, бути наодинці та серед людей, любити себе та любити інших тощо. Оскільки психіка людини складна і має багато різноманітних проявів, то, відповідно, і в поняття «психічне здоров'я людини» входить багато елементів, які можна розглядати як структурні компоненти психічного здоров'я людини загалом або як окремі його види. Дані види можна класифікувати за : а) основними сферами психічної активності людини (пізнавальна, емоційна, практична); б) спрямованість активності людини (на себе, інших людей) [1, с. 28].

У книзі «Психологія особистості» М.И. Варій [3] подано наступне визначення терміна психологічне здоров'я (за О.О. Селезньовим) – це комплексний показник, який характеризує психологічний механізм захисту особистості від психосоматичних захворювань, психологічна система безпеки, особистісний динамічний потенціал розвитку духовності, а психічне здоров'я як медичний термін констатує лише відсутність психічних захворювань, нормує критерії свідомості, пізнавальної, емоційної, рухово – вольової сфери психічної діяльності людини. Психологічне здоров'я є головною умовою само актуалізації особистості, її повноцінного розвитку та функціонування. До провідних характеристик психологічного здоров'я відносять пристосованість до соціального та психологічного оточення, нормальність як успішність конкретної особистості, стресостійкості, та стабільності людини в процесі активної взаємодії з оточуючим середовищем; гармонійна включеність у людську спільноту як пристосованість особистості до її соціального оточення, результат соціалізації [3, с. 129-131].

У статті «Вивчення впливу екзаменаційної сесії на психічний стан студентів» Н.В. Гайова, С.Ф. Кудін, О.В. Саванова, Г.В. Полулях [4] дали наступне визначення терміну «психологічного здоров'я»

– стан душевного благополуччя, який характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам дійсності регуляцію поведінки та діяльності.

Основними критеріями психологічного здоров'я Н.В. Гайова, С.Ф. Кудін, О.В. Саванова, Г.В. Полулях [4] виділяли:

- 1) відповідність суб'єктивних образів об'єктам дійсності;
- 2) адекватний віку рівень емоційно-вольової і пізнавальної зрілості особистісних сфер;
- 3) адаптивність у мікросоціальних відносинах.
- 4) здатність до самоуправління поведінкою, розумного планування життєвих цілей і підтримання активності в їх досягненнях тощо. Психічне та психологічне здоров'я є умовами успішного пристосування до нових соціальних умов, зокрема навчальних [4].

У статті провідного психолога Олени Завгородньої [5] «Проблеми психологічного здоров'я: теоретичні та прикладні аспекти» розглянуто один із перспективних сучасних підходів до вивчення проблеми здоров'я і розвивається в контексті гуманістичної психології і характеризується наступними положеннями: здоров'я безпосередньо пов'язано з вибором, який здійснює людина. Система відносин «людина-суспільство» може як сприяти, так і перешкоджати здоров'ю індивіда. Негативний соціальний вплив пов'язаний з можливістю розбіжності вартостей і цілей та власних цінностей і цілей особистості. Соціальна адаптація може послаблювати контакт людини з власним внутрішнім еством і таким чином продукувати не оптимальні для здоров'я вибори. Для збереження та поліпшення здоров'я важливою є праця по самопізнанню – розвиток усвідомлення людиною самої себе в контексті відносин із собою, іншими людьми, суспільством, природою [5, с. 125].

У своїй роботі вона звертає увагу на залежність між психологічним та психічним здоров'ям:

1) психологічне здоров'я можливе лише за умови психічного;

2) психологічне здоров'я є відносно автономним щодо психічного, між ними можливі суперечності [5, с. 125].

Дослідник проблем психології управління О. Урбанович [10] звертає увагу на те, що від психічного здоров'я залежить процес адаптації, соціалізації та індивідуалізації [10, с. 352].

У своїх дослідженнях В.Г. Панок та В. Острова [7] наголошують на тому, що у юнацькому віці людина у найбільшій мірі потребує психологічної допомоги і підтримки. Науковці звертають увагу на те, що кардинальні зміни в розвитку особистості породжують велику кількість психологічних проблем: проблеми адаптації, професійного становлення, міжособистісного спілкування, сімейні проблеми [7, с. 5].

Саме тому в умовах вищого навчального закладу психологічне здоров'я є дуже важливим фактором, який визначає успішність студентів у навчальній діяльності, сприяє їхньому саморозвитку та безконфліктному спілкуванню. Психічне здоров'я та психологічне благополуччя учасників навчально-виховного процесу ґрунтується на відчутті цінності власного «Я», здатності досягати узгодженості з найближчим оточенням.

У подальшому в роботі В.Г. Панок та В. Острова [7] виокремлюють чинники, які впливають на психологічне здоров'я студентів вищих навчальних закладів:

1) педагогічні;

2) психологічні.

До педагогічних чинників можна віднести:

1) умови навчання;

2) умови проживання;

3) організацію навчальної діяльності;

4) відсутність індивідуального підходу з боку викладачів;

5) навчальне навантаження.

До психологічних чинників належать:

1) нездатність особистості контролювати власні емоційні стани;

2) низький рівень стійкості до стресових ситуацій;

3) схильність до конфліктів;

4) невпевненість особистості у собі;

5) занижена самооцінка;

6) недостатня комунікабельність;

7) недовірливість [7, с. 5].

Психічне здоров'я охоплює шляхи гармонізації людини, її бажання, амбіції, здібності, ідеали, почуття і свідомість. Воно характеризується відсутністю будь-яких виражених хворобливих змін чи станів особистості, тісно пов'язане із її внутрішнім станом. Психічне

здоров'я забезпечується на різних рівнях функціонування:

- 1) біологічному (відсутність вад особистого розвитку);
- 2) психічному (здатність протидіяти стресу);
- 3) соціальному (комфортність особистості у соціумі).

Розглядаючи загальнотеоретичні підходи до вивчення особливості психологічного здоров'я особистості, наприклад, Л.В. Пляка [8] виділяє наступні критерії психічного здоров'я у студентів:

- 1) відсутність порушення психічних функцій;
- 2) почуття сталості та ідентичності переживань в однакових ситуаціях;
- 3) максимальна відповідність суб'єктивних образів реальним об'єктам [8, с. 317].

Вивчаючи аспекти психологічного здоров'я студентів, Л.В. Пляка [8] звертає увагу на основні критерії психічного здоров'я, які виділяє В. Шапарь:

- 1) відповідність суб'єктивних образів відображуваним об'єктам дійсності та характеру реакції – зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій;
- 2) адекватний віковий рівень зрілості особистісної емоційно – вольової та пізнавальної сфери;
- 3) адаптивність у мікросоціальних відносинах;
- 4) здатність особистості до самостійного керування поведінкою, розумного планування життєвих цілей і підтримки активності в їхньому досягненні [8, с. 318].

В умовах вищого навчального закладу психологічне здоров'я є дуже важливим фактором, який визначає успішність студентів у навчальній діяльності, сприяє їхньому саморозвитку та безконфліктному спілкуванню. Тому студентська пора є психологічно небезпечним періодом, існує велика ймовірність одержання психічної травми [8, с. 320].

Досліджуючи зміни психічного здоров'я С. Саарі [9] звертає увагу на той факт, що у студентів воно обумовлене зовнішніми стресовими факторами, а саме: зміною умов життя та самооцінкою особистості. Науковець стверджує, що самооцінка відіграє опосередковану роль у відбитті життєвих змін через посилення почуття компетентності і переживання стресу [9, с. 59 – 62]. Такі психологи, як О. Царькова та О. Капурова [11], виділяють такі критерії психологічного здоров'я:

- 1) серед властивостей особистості: оптимізм, зосередженість, урівноваженість, етичність, адекватний рівень вимог та домагань, почуття обов'язку, впевненість у собі, невразливість до образ, відповідальність, незалежність і т. д.
- 2) серед психічних станів: стійкість, зрілість почуттів, володіння негативними емоціями (страх, гнів, жадоба та інші), вільний природний прояв почуттів та емоцій, здатність радити, збереження звичного оптимального самопочуття;
- 3) серед психічних процесів: адекватне сприйняття себе, здатність логічної обробки інформації, критичність мислення, креативність, знання себе тощо [11, с. 207].

У статті «Збереження психічного здоров'я студентів» І. Маруненко [6] як показник їхньої безпеки життєдіяльності стверджує, що швидка втома та нервово-психічна напруга в студентів часто пов'язана з принципово новими умовами навчання, проживання, темпом життя, організації праці та відпочинку, відсутністю індивідуального підходу, збільшення загального навантаження і зниження адекватних можливостей організму, що безпосередньо впливає на погіршення психологічного та фізичного здоров'я особистості [6, с. 707].

Видатні психологи Н.В. Шавровська та Л.В. Будяк [12] у статті «До проблеми збереження психологічного здоров'я студентів» звертають увагу на шість аспектів психологічного здоров'я, які виділяв М. Джемоді:

- 1) позитивне ставлення до себе;
- 2) оптимальний розвиток, само актуалізація особистості;
- 3) психічна інтеграція;
- 4) особиста автономія;
- 5) реалістичне сприйняття оточення;
- 6) уміння адекватно впливати на оточення [12, с. 87].

Вищевказаними авторами було виділено рівні психологічного здоров'я:

- 1) біологічний;
- 2) психологічний;
- 3) соціальний.

Здоров'я на біологічному рівні припускає динамічну рівновагу функцій всіх внутрішніх органів та їх адекватне реагування на вплив зовнішнього середовища.

Здоров'я на психологічному рівні пов'язане з особистим здоров'ям людини, в рамках якого людина постає як психічне ціле. Чим більш гармонійно поєднанні всі суттєві властивості, що складають особистість, тим вона більш стійка, врівноважена та здатна протидіяти впливам, що прагнуть порушити її цілісність.

Перехід від психічного до соціального рівня досить умовний. Психологічні властивості особистості просто не існують поза системою суспільних стосунків, до якої вона включена. Людина постає на цьому рівні, передусім, як істота суспільна. Такі фактори, як організація життя, навчання, спосіб життя індивіда, суттєво впливають на збереження чи втрату психічного здоров'я [12, с. 88].

Аналізуючи результати досліджень Н.В. Гайова, С.Ф. Кудін, О.В. Саванова, Г.В. Полулях [4] у статті «Вивчення впливу екзаменаційної сесії на психічний стан студентів», вони звертають увагу на те, що психічне здоров'я людини тісно пов'язане із наявністю і збереженням психологічної стійкості. Проблеми психологічної стійкості особистості мають велике практичне значення, оскільки стійкість охороняє індивіда від особистісних розладів, створює основу для внутрішньої гармонії, забезпечує реалізацію фізичних і духовних потенцій людини.

До складових психологічної стійкості автори відносять:

- 1) здатність до особистісного зростання з адекватним розв'язанням внутрішньо особистісних конфліктів;
- 2) відносну стабільність емоційного стану і сприятливого настрою;
- 3) розвинене вольове регулювання.

Науковці Н.В. Гайова, С.Ф. Кудін, О.В. Саванова, Г.В. Полулях [4] виокремили невід'ємні складові психічного здоров'я:

- 1) стійкість до подолання труднощів;
- 2) збереження віри в себе;
- 3) упевненості в собі, своїх можливостях;
- 4) досконалість психічного саморегулювання;
- 5) постійний досить високий рівень настрою [4].

Видатний психолог М.Є. Андрос [1] у статті «Психологічне здоров'я особистості в навчальних закладах» виділяє наступні складові психічного здоров'я:

- 1) розумове – вміння отримувати, аналізувати та використовувати потрібну інформацію;
- 2) емоційне – здатність розуміти, висловлювати та регулювати свої почуття;
- 3) практичне – здатність усвідомлювати свої потреби та інтереси, ставити відповідну мету та досягати її.
- 4) особистісне – відчуття та прийняття себе як особистості (на основі самопізнання, самоаналізу, самооцінки тощо);
- 5) соціальне – здатність адекватно розуміти та будувати стосунки з соціальним оточенням (сім'я, друзі, колеги, колектив тощо).

Зміст основних елементів психічного здоров'я відображають його критерії:

- 1) рівень зрілості пізнавальної, розумової сфери особистості;
- 2) рівень зрілості емоційно-вольової сфери особистості;
- 3) планування та досягнення життєвої мети та мети певних видів діяльності;
- 4) рівень адекватності самооцінки та прийняття себе як особистості;
- 5) рівень адекватності стосунків у мікросоціальному середовищі [1, с. 28-29].

Висновки. Отже, порушення психологічного здоров'я залежить від того, як сприймає особистість колектив, у якому вона працює чи навчається, від особистісних успіхів у тій діяльності, яку виконує. Як наслідок порушення психологічної рівноваги, що відчують студенти, викладачі чи співробітники в стресових ситуаціях, – є порушення емоційної сфери, тривожність, агресивність, страхи тощо. Здоров'я – фундаментальна загальнолюдська цінність. Одним з пріоритетних напрямків реформування освіти сьогодні є забезпечення у кожному вищому навчальному закладі відповідних умов для навчання і виховання психічно здорової особистості.

Література:

1. Андрос М.Є. Психологічне здоров'я особистості в навчальних закладах / М.Є. Андрос // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 27–32.

2. Байкова Л.А. Теоретико-методологічні основи дослідження взаємозв'язку психічного і соціального здоров'я / Л.А. Байкова // Психологічні перспективи. – 2010. – № 15. – С. 3–8.
3. Варій М.Й. Психологія особистості / М.Й. Варій : навч. посіб. – К. : Учб. літ. – 2008. – 592 с.
4. Гайова Н.В., Кудін С.Ф., Саванова О.В. Вивчення впливу екзаменаційної сесії на психічний стан студентів [Електронний ресурс] / Н.В. Гайова, С.Ф. Кудін, О.В. Саванова // Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vcholu/2012_98_2/gayova.pdf.
5. Завгородня О.Н. Проблема психологічного здоров'я / О.Н. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 55–60.
6. Маруненко І. Збереження психологічного здоров'я студентів як показник їхньої безпеки життєдіяльності / І. Маруненко // Проблеми сучасної психології. – 2011. – № 12. – С. 705–714.
7. Панок В.Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти) / В.Г. Панок, 2010. – К. – 230 с.
8. Пляка Л.В. Психологічне здоров'я студентів як психологічна проблема / Л.В. Пляка // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ. – 2010. – № 13. – С. 315–322.
9. Саари С. Опосередовані стресові фактори через внутрішні особистісні фактори / С. Саари // Психологія личности и образа жизни. – М., 1987. – С. 59–62.
10. Урбанович А.А. Психологія управління / А.А. Урбанович. – Минск, 2001. – 640 с.
11. Царькова О., Капурова О. Психологічне здоров'я особистості: соціально – психологічні аспекти / О. Царьковна // Психологія. – 2012. – № 9. – С. 205–210.
12. Шавровська Н.В., Будяк Л.В. До проблеми збереження психологічного здоров'я студентів / Н.В. Шавровська, Л.В. Будяк // Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 189. – С. 86–91.

УДК 159.922

СУБ'ЄКТИВНІ УЯВЛЕННЯ ПРО УСПІШНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК

Савченко О.В., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Макієнко М.Ю., бакалавр психології
Херсонський державний університет

У статті встановлені статеві розбіжності в характері суб'єктивних уявлень молоді стосовно власного успіху та факторів, що визначають успішність чоловіків та жінок в різних сферах життєдіяльності.

Ключові слова: суб'єктивне уявлення, успіх, успішність, невдача, мотивація досягнення, анкетування.

В статье установлены межполовые различия в характере субъективных представлений лиц юношеского возраста относительно собственного успеха и факторов, которые определяют успешность мужчин и женщин в различных сферах жизнедеятельности.

Ключевые слова: субъективное представление, успех, успешность, неудача, мотивация достижения, анкетирование.

Makienko M., Savchenko O. SUBJECTIVE PRESENTATIONS OF THE SUCCESS OF MEN AND WOMEN

The article was established gender differences in the nature of subjective presentations of teenagers about their own success and the factors that determine the success of men and women in different spheres of life.

Key words: subjective presentation, success, effectiveness, failure, achievement motivation, questioning.

Постановка наукової проблеми та її значення. Успіх – багатоплановий об'єкт наукового аналізу. На сьогоднішній день існують кілька підходів до його вивчення: філософський, соціально-психологічний, культурологічний, економічний, педагогічний та ін. У багатьох країнах світу успішність особистості розглядається як одна з «найбільш значимих соціокультурних установок людини, критерій оцінки діяльності будь-якого фахівця, універсальний соціопсихологічний мотив самоідентифікації особистості (Р. Бернс, К. Левін, А. Маслоу, Д. Рейнор, Х. Хекхаузен)» [2]. У сучасній соціально-економічній ситуації успішність особистості можна вивчати і як умову позитивної конкурентоспроможності людини на ринку праці. Що

підвищує актуальність дослідження факторів, які визначають можливості особистості використовувати ефективні психологічні ресурси досягнення успіху в соціальнозначимій діяльності.

Ми змушені погодитися з думкою Ж. М. Істюфеевої [2] про недостатню психологічну компетентність сучасної дорослої людини, про надмірне насадження засобами масової інформації певних образів і способів досягнення успішності в бізнесі, які можуть бути ефективно застосовні лише при аналізі умов. Зростає потреба в дослідженнях, які б вивчали особливості усвідомлення й діагностики власних психологічних ресурсів, суб'єктивні можливості особистості в побудові ефективної стратегії досягнення успішності.

Мало вивченою є область відображення уявлень особистості про власну успішність в повсякденній свідомості, тобто відсутньою є імпліцитна модель «успіху» і «успішності».

Гальмує процес вирішення даної наукової проблеми і відсутність психодіагностичних методик вивчення цих складних образів уявлень. У своїй роботі ми досліджуємо повсякденні уявлення студентів про причини успіху й невдач чоловіків і жінок у різних сферах життєдіяльності, про способи досягнення ними успіху, про вплив мотивації досягнення на рівень переживання суб'єктивного успіху.

Метою дослідження є визначення розбіжностей в уявленнях осіб юнацького віку про успіх чоловіків та жінок в різних сферах життєдіяльності.

Відповідно до мети дослідження постають наступні **завдання**:

1. Розробити анкету «Успіх в моєму житті», яка б визначала особливості розуміння поняття «успіх» та факторів, що обумовлюють досягнення певної мети.
2. Визначити особливості уявлень молоді про власну успішність, про причини невдач.
3. Визначити особливості уявлень молоді про успішність чоловіків та жінок у різних сферах життєдіяльності.

Об'єкт дослідження – уявлення про успіх, та фактори, які на нього впливають.

Предмет дослідження – статеві розбіжності в уявленнях про успіх чоловіків та жінок в різних сферах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

У зарубіжній психології проблема успіху розроблялася довгі роки в рамках гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс), соціально-когнітивної теорії (А. Бандура), індивідуальної психології (А. Адлер), експериментальних досліджень факторів досягнення успіху в конкретній діяльності (К. Левін, Д. Мак-Клелланд, Х. Хекхаузен, Ф. Хоппе та ін.).

В радянській психології були сформовані традиції дослідження зв'язків успішності діяльності з особистісними властивостями її суб'єкта (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова та ін.), з домінуванням певних «внутрішніх умов» (С. Л. Рубінштейн), з формуванням системи ефективних «психічних регуляторів» (Є. О. Клімов) та ін.

У сучасних дослідженнях вирішуються як загальнометодологічні проблеми, пов'язані зі станом успіху (Н. А. Батурін, О. Є. Бочарова, Р. М. Шаміонов та ін.), так і більш диференційовані питання, пов'язані з ефективністю особистості в певних сферах діяльності (М. О. Амінов, А. А. Гостев, В. М. Панкратов, Н. В. Самоукіна та ін.).

В роботах М. О. Батуріна виокремлюються два підходи в визначенні успіху: об'єктивний та суб'єктивний. В межах першого напряму розгляду успіх – «інтегральна оцінка досягнутого результату, який рівний або вище нормативного рівня, соціального стандарту» [1, с. 6]. Нормативний рівень і соціальний стандарт – критерії, що встановлюються певним суспільством для оцінки досягнень своїх членів. Вони різняться за ступенем об'єктивності від чітко визначених значень (наприклад, світовий рекорд у спорті), до аморфних уявлень, що домінують у суспільній думці (наприклад, особистий достаток, кар'єрне зростання).

Інше значення терміна має суб'єктивний характер оцінки результатів власної діяльності. Успіх – інтегральна оцінка власного результату, яка відображає співвідношення досягнутого результату рівню очікування та домагання. «Тому досягнутий результат може з позиції соціальних стандартів оцінюватися іншими як «успіх», а сама людина, з погляду своєї мети, буде оцінювати його як «невдачу», і навпаки» [1, с. 6].

Найчастіше проблему досягнення успіху зарубіжні психологи пов'язували з рівнем сформованості

мотивації досягнення, як особистісної диспозиції (К. Левін, Х. Хекхаузен та ін.). Мотивація досягнення – стала тенденція особистості прагнути досягти успіху (високих результатів) в діяльності. Х. Хекхаузен виділив 5 категорій мотивації досягнення: потреба в досягненні успіху, очікування успіху, похвала, позитивний емоційний стан, потреба в уникненні неуспіху [4]. Серед критеріїв високого рівня сформованості мотивації досягнення найчастіше виокремлюють наступні: прагнення досягати високих результатів (успіхів); прагнення робити все як можна краще; вибір складних завдань і бажання їх виконати; прагнення удосконалити свою майстерність.

О. А. Матеюк розглядав досягнення успіху як «складний процес самореалізації і самоствердження особистості» [3]. Цей процес може бути предствлений в декількох формах: успіх як визнання (підвищення популярності людини в певному професійному співтоваристві, групі); успіх як визнання авторитетними людьми (схвалення з боку експертів, статусних осіб); успіх-подолання проблем та самовизначення (усвідомлення власних сил, ресурсів); успіх-покликання (відчуття задоволення не лише від результату, але й самого процесу діяльності).

За результатами емпіричних досліджень О. А. Матеюком були виокремлені такі умови успішності: «баланс особистого (чоловічого та жіночого начал) і професійного»; обирання близької, середньої за рівнем складності мети, що гарантує досягнення успіху; наявність емоційної підтримки від близьких; комунікативна компетентність; фізичне та психічне здоров'я, що надає можливість зосереджувати увагу на предметі діяльності, а не на власних відчуттях та побоюваннях; вміння використовувати як власні ресурси, так і резерви середовища; «раціональне використання часу, незафіксованість на минулі подія»; здатність приймати негативну, суперечливу інформацію, визнавати невдачі; розвиток творчих здібностей, установка на пошук нестандартних рішень в різних ситуаціях та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У зв'язку з відсутністю належного психодіагностичного інструментарію ми розробили власну анкету «Успіх у моєму житті». Дана анкета містила 24 питання закритого та напівзакритого типу. Була анкета відповідала структурі методу опитування.

За змістом питання анкети відображали 5 аспектів досліджуваної теми:

1. Уявлення про власну успішність.
2. Визначення факторів, що впливають на переживання успіху.
3. Форми прояву мотивації досягнення.
4. Загальне уявлення про успіх у чоловіків та жінок.
5. Уявлення про успіх в різних сферах життя чоловіків та жінок.

Нами були сформовані дві досліджувані групи, які були тотожні на віком (середній вік 18 років) та соціальним статусом (студенти ХДУ). До складу першої групи увійшли 13 чоловіків юнацького віку, а склад другої групи сформували 17 жінок того ж віку.

Для визначення значущих розбіжностей між групами ми використали критерій кутового перетворення Фішера (ϕ^* -критерій) для даних, предствлених в номінальних шкалах, та t -критерій Стьюдента для даних, наведених в шкалах рівних інтервалів.

До першого змістовного блоку анкети, котрий відображав загальне уявлення респондентів про власну успішність, увійшла шкала оцінки власного рівня успішності. Ми отримали значущі розбіжності за даним показником в двох групах ($t=2,5$; $p \leq 0,05$). Так чоловіки більш високо оцінюють рівень своєї загальної успішності в житті (середнє значення – 62,1; станд. відхилення – 16,3) ніж жінки (середнє значення –

48,2; станд. відхилення – 13,2). Ми припускаємо, що чоловіки є більш орієнтованими на досягнення в різних сферах, вони виявляють більш високу самооцінку та більший рівень домагань, ніж жінки, що може бути пов'язано як з більш вираженим бажанням досягти успіху, тобто з більш високою мотивацією на досягнення, так і з більшим досвідом переживання успіху. Цікавим було би перевірити наше припущення стосовно наявності зв'язку між рівнем успішності та рівнем домагань.

Питання другого змістовного блоку анкети були спрямовані на визначення суб'єктивних факторів, що впливають на досягнення успіху. Відповіді на них дозволили нам оцінити такі показники:

- частота обирання певного фактора, від якого найбільш залежить успіх в житті (питання: «Від чого, на Вашу думку, більш за все залежить успіх в житті?»);

- частота вибору фактора, що найбільш впливає на досягнення успіху (питання: «Що особисто Вам допомагає в досягненні успіху в житті?»);

- частота обирання фактора, який заважає досягати успіху в житті (питання: «Що заважає Вам досягати успіху в житті?»);

- частота обирання певного способу досягнення успіху (питання: «Які способи люди найчастіше використовують, щоб досягти успіху?»).

В таблиці 1 ми систематизували ті варіанти відповідей другого блоку анкети, на які були отримані значущі відмінності.

Отже, значна більша відсоткова частка чоловіків (у порівнянні з часткою жінок) пояснюють власний успіх везінням ($\varphi^* = 2,16$) та вважають, що власна лінь їм перешкоджає ($\varphi^* = 2,74$). Значна більша кількість чоловіків вважають, що досягати успіху допомагає застосування відкритих форм конкуренції ($\varphi^* = 3,06$) та використання таких маніпулятивних технік як похвала та лестощі ($\varphi^* = 2,74$). Жінки ж частіше власний успіх пов'язують з емоційним настроєм ($\varphi^* = 2,78$) та з відчуттям підтримки з боку близьких ($\varphi^* = 2,35$). 11,76% жінок погоджуються з думкою, що саме несприятливість умов ситуації може зашкодити в досягненні успіху, тобто обирають екстернальну позицію пояснення невдач ($\varphi^* = 1,89$). Жінки частіше обирають цивілізовані форми взаємодії як такі, що забезпечують досягнення успіху. 35,2% жінок вважають самопрезентацію найбільш ефективним способом ($\varphi^* = 1,93$), а 88,2% асоціюють з процесом досягнення успіху прояви наполегливості ($\varphi^* = 3,43$), що значно перебільшує обирання даних варіантів чоловіками.

Таким чином ми можемо визначити, що чоловіки більш налаштовані використовувати для досягнення успіху маніпулятивні та конкурентні засоби, які вимагають певних навичок, впевненості в собі та виразності мотивації домінування. Жінки ж більш орієнтовані на такі засоби, що вимагають докладання власних зусиль в процесі досягнення мети (наполегливість та вміння самопрезентувати свої здібності). В визначенні причин невдач чоловіки більш проявляють інтернальну позицію, приписуючи причину своїм лінощам, а певна кількість жінок виявляють екстернальну позицію, приписуючи невдачі несприятливому збігу обставин.

Питання третього змістовного блоку анкети досліджували характер прояву мотивації досягнення (прагнення досягти значних результатів, успіхів). Відповіді на ці питання дозволили нам оцінити такі показники:

- частота обирання певної форми мотивації досягнення (питання: «В якій формі у Вас найчастіше проявляється мотивація досягнення?»);

- частота обирання фактора, який блокує мотивацію досягнення (питання: «Що, на Вашу думку, більш за все блокує мотивацію досягнення успіху?»);

- частота обирання фактора, який певним чином підвищує мотивацію досягнення (питання: «Що, на Вашу думку, може підвищити рівень мотивації досягнення успіху?»);

- шкала оцінки рівня виразності власної мотивації досягнення успіху.

В таблиці 2 наведені відповіді на питання анкети, які входять до третього блоку та мають значущі відмінності за критерієм кутового перетворення Фішера.

Отже, значна більша відсоткова частка чоловіків, у порівнянні з часткою жінок, прагне досягати максимального результату в діяльності ($\varphi^* = 1,92$), проявляє готовність обирати більш складні завдання ніж оточуючі для демонстрування свого прагнення досягти успіху ($\varphi^* = 2,72$), докладає зусилля, щоб уникнути невдач ($\varphi^* = 1,73$). А більш значна кількість жінок, в свою чергу, вважає доречним демонструвати себе, свої здібності та вміння (самопрезентація) для досягнення успіху в діяльності ($\varphi^* = 4,11$). Причиною того факту, що чоловіки значно менше орієнтуються на самопрезентацію як на ефективний засіб досягнення мети, ми вважаємо високий відсоток обирання варіанту «відчуття сорому» як фактору, що блокує прояви мотивації досягнення та може призвести до невдач ($\varphi^* = 2,72$).

Таблиця 1

Розбіжності в відсоткових долях у відповідях студентів на другий блок питань анкети за критерієм кутового перетворення Фішера

Ознака	Варіант відповіді	% в групі чоловіків	% в групі жінок	Емпіричне значення критерію	Рівень значущ.
Частота обирання певного фактора, від якого найбільш залежить успіх в житті	везіння	46,2	11,8	2,16	0,05
	емоційний настрій	0	23,5	2,78	0,01
Частота вибору фактора, що найбільш впливає на досягнення успіху	підтримка близьких	23,1	64,7	2,35	0,01
	прагнення довести свої здібності	46,2	5,88	2,74	0,01
Частота обирання фактора, який заважає досягати успіху в житті	лінь	46,2	5,88	2,74	0,01
	вплив ситуації	0	11,76	1,89	0,05
Частота обирання певного способу для досягнення успіху	відкрита конкуренція	76,9	23,5	3,06	0,01
	похвала, лестощі	46,2	5,88	2,74	0,01
	презентація власних здібностей	7,69	35,2	1,93	0,05
	наполегливість	30,8	88,2	3,43	0,01

Більше половини жінок (64,7%) вважають, що фактором, який запобігає прояву мотивації досягнення, є невпевненість людині в собі, в своїх можливостях, що значно перевищує кількість обираних даного варіанту серед чоловіків ($\varphi^* = 2,35$). Жінки не признають, що відчувають сором в ситуаціях досягнення мети. Можливо вони не диференціюють сором та тривогу, яка пов'язана з загальним відчуттям невпевненості в собі.

Більшій частці жінок для підсилення мотивації досягнення необхідна підтримка та допомога з боку близьких ($\varphi^* = 2,59$), а 61,5 % чоловіків – матеріальне заохочення ($\varphi^* = 4,89$). Дуже цікавим є той факт, що жодна жінка не розглядає матеріальні форми заохочення як такі, що підвищують рівень мотивації досягнення.

Четвертий змістовний блок анкети відображає загальне уявлення молоді про переживання успіху чоловіками та жінками. Відповіді на питання цього блоку дозволили нам оцінити такі показники:

- ступінь різниці розуміння поняття «успіх» у чоловіків та жінок (питання: «Чи вважаєте Ви, що розуміння поняття «успіх» відрізняється у чоловіків та жінок?»);

- частота вибору способів, які жінки найчастіше використовують (питання: «Які способи частіше використовують жінки у досягненні успіху?»);

- частота вибору способів, які чоловіки найчастіше використовують (питання: «Які засоби частіше використовують чоловіки для досягнення успіху?»);

- частота обирання фактора, який найбільш заважає чоловікам у досягненні успіху (питання: «Що ча-

стіше заважає чоловікам у досягненні успіху?»);

- частота обирання фактора, який найбільш заважає жінкам у досягненні успіху (питання: «Що частіше заважає жінкам у досягненні успіху?»).

В таблиці 3 ми систематизували відповіді на питання анкети, що ввійшли до складу четвертого блоку та мають значущі відмінності за результатами відповідей в двох групах.

Отже, виявилось, що розуміння поняття «успіх» суттєво відрізняється у чоловіків та жінок. Тобто, чоловіки більш категорично сприймають поняття «успіх» ($\varphi^* = 3,9$), вважають, що існують різні критерії успішності для чоловіків (наприклад, машина, дім, банківський рахунок) та жінок (чоловік, зовнішність та ін.). Жінки ж більше бачать подібності ($\varphi^* = 1,94$). Жінки вважають, що в процесі досягнення успіху представниці слабкої статі частіше використовують засоби відкритої боротьби, конкуренції ($\varphi^* = 2,9$), а більша половина чоловіків вважають, що жінки частіше користуються маніпуляцією, що є скритою формою впливу, оскільки суб'єкт відкрито не заявляє про свої цілі, бажання, засоби взаємодії ($\varphi^* = 3,15$). Тобто, чоловіки вважають, що жінки менш прямолинійні та відкриті в процесі досягнення значущої цілі. Також, можна сказати, що чоловіки при оцінці своїх невдач обирають більш екстернальну позицію, пов'язуючи причини своїх промахів з негативним впливом інших людей ($\varphi^* = 3,15$), а певна кількість жінок (17,6%), в свою чергу, вважають, що невдачі чоловіків пов'язані з негативним минулим досвідом, що є проявом більш інтернальної позиції ($\varphi^* = 2,35$).

Таблиця 2

Розбіжності в відсоткових долях у відповідях студентів на третій блок питань анкети за критерієм кутового перетворення Фішера

Ознака	Варіант відповіді	% в групі чоловіків	% в групі жінок	Емпіричне значення критерію	Рівень значущ.
Частота обирання певної форми мотивації досягнення	прагнення досягти максимальний результат	84,6	52,9	1,92	0,05
	обирання більш складних завдань, ніж інші	23,1	0	2,72	0,01
	демонстрація себе, своїх здібностей	0	47,1	4,11	0,01
	намагання уникнути невдач	38,5	11,8	1,73	0,05
Частота обирання фактора, який блокує мотивацію досягнення	сором	23,1	0	2,72	0,01
	невпевненість в собі	23,1	64,7	2,35	0,01
Частота обирання фактора, який підвищує мотивацію досягнення	підтримка з боку близьких	7,69	47,1	2,59	0,01
	матеріальна стимуляція	61,5	0	4,89	0,01

Таблиця 3

Розбіжності в відсоткових долях у відповідях студентів на питання четвертого блоку анкети за критерієм Фішера

Ознака	Варіант відповіді	% в групі чоловіків	% в групі жінок	Емпіричне значення критерію	Рівень значущ.
Ступінь різниці розуміння поняття «успіх» у чоловіків та жінок	безумовно відрізняються	76,9	11,8	3,9	0,01
	не суттєво відрізняються	7,69	35,3	1,94	0,05
	є певні відмінності	0	47	4,1	0,01
Частота вибору способів, які жінки найчастіше використовують для досягнення успіху	конкуренція	7,69	52,9	2,9	0,01
	маніпуляція	53,8	5,8	3,15	0,01
Частота обирання фактора, який заважає чоловікам у досягненні успіху	минулий досвід	0	17,6	2,35	0,01
	вплив сторонніх людей	53,8	5,8	3,15	0,01
Частота обирання фактора, який заважає жінкам у досягненні успіху	минулий досвід	0	11,8	1,9	0,05
	лінь	61,5	29,4	1,78	0,05

Що ж стосується уявлень про успішність жінок, то представники обох статей пояснюють невдачі предстваників протилежної статі з інтернальною позицією. Жінки бачать причинами невдач жінок невдалих минулий досвід ($\varphi^* = 1,9$), а чоловіки пояснюють їх складності наявністю лінощів, що гальмують активність та наполегливість у досягненні мети ($\varphi^* = 1,78$).

Питання п'ятого змістовного блоку анкети відображають обумовленість успішності чоловіків та жінок в різних сферах життя (навчання, кар'єра та стосунки з протилежною статтю) виразністю певних рис характеру. Відповіді на них дозволили нам оцінити такі показники:

- частота обирання рис характеру, які обумовлюють успіх жінок у навчанні (питання: «Які риси характеру обумовлюють успіх жінок у навчанні?»);

- частота обирання рис характеру, які обумовлюють успіх чоловіків у навчанні (питання: «Які риси характеру обумовлюють успіх чоловіків у навчанні?»);

- частота обирання рис характеру, які обумовлюють успіх жінок у стосунках з чоловіками (питання: «Які риси характеру обумовлюють успіх жінок у стосунках з чоловіками?»);

- частота обирання рис характеру, які обумовлюють успіх чоловіків у стосунках з жінками (питання: «Які риси характеру обумовлюють успіх чоловіків у стосунках з жінками?»);

- частота обирання рис характеру, які обумовлюють успіх жінок в кар'єрі (питання: «Які риси характеру обумовлюють успіх жінок у кар'єрі?»);

- частота обирання рис характеру, які обумовлюють успіх чоловіків в кар'єрі (питання: «Які риси характеру обумовлюють успіх чоловіків у кар'єрі?»).

Виявилось, що жінки головними своїми рисами характеру, які обумовлюють їхній успіх у навчанні, вважають «відповідальність» (52,9% опитуваних, $\varphi^* = 1,7$; у порівнянні з 23,1% чоловічої вибірки), а чоловіки частіше обирають рису «добросовісність», характеризуючи жінок (38,5% опитуваних, $\varphi^* = 3,63$; у порівнянні з 0% серед жінок), та «егоїстичність» (30,8% чоловіків, $\varphi^* = 3,19$; у порівнянні з 0% жінок). Отже, жінки свій успіх в навчанні пояснюють власною відповідальністю (розвитком вольової сфери особистості), а чоловіки успіхи жінок зв'язують з їх егоїстичністю та добросовісністю (емоційна сфера).

На думку чоловіків, важливими рисами характеру, які обумовлюють їх власний успіх у навчанні, є «добросовісність» (15,4%), що значно перевищує ($\varphi^* = 2,19$) кількість обираць з боку жінок (0%), та гордість (61,5%), що також перевищує ($\varphi^* = 3,57$) відсоткову долю жінок (5,8%). Третина жінок (35,2%) вважають, що чоловікам допомагає долати складності в навчанні їх «працелюбність». Жоден з чоловіків не обрав даний варіант відповіді ($\varphi^* = 3,44$; $p \leq 0,01$).

Таким чином, можна говорити про існування тенденції у жінок пов'язувати успіхи у навчанні представників двох статей з розвитком вольової сфери. Чоловіки виявляють більшу схильність приписувати успіхи у навчанні розвитку емоційної сфери особистості (егоїстичність, гордість). Дивує той факт, що чоловіки власні успіхи не пов'язують з працелюбністю, отже вони є більш орієнтованими на результат, ніж на процес досягнення мети.

Виявилось, що чоловіки вважають, що важливими рисами характеру, які обумовлюють успіх жінок у стосунках з ними, є «відповідальність» (53,8% чоловіків, $\varphi^* = 3,15$; у порівнянні з 5,8% жінок), «добросовісність» (53,8% чоловіків, $\varphi^* = 32,57$; у порівнянні з 11,8% жінок), та «самокритичність» (38,5% чоловіків, $\varphi^* = 3,63$; у порівнянні з 0% серед жінок). А жінки віддають перевагу таким своїм рисам: «цілеспрямованість», «наполегливість» (23,5% жінок, $\varphi^* = 2,74$; у порівнянні з 0% серед чоловіків), «гордість» (11,8% жінок, $\varphi^* = 1,9$; у порівнянні з 0% чоловіків), «винахідливість» (29,4% жінок, $\varphi^* = 3,11$ у порівнянні з 0% чоловіків), та «висока

самооцінка» (30,7% жінок, $\varphi^* = 3,18$; у порівнянні з 0% чоловіків).

Ми отримали майже суперечливі портрети рис. Чоловіки виявляють тенденцію асоціювати успіхи жінок в стосунках з чоловіками з розвитком вольової сфери особистості, а жінки пов'язують свої успіхи як з вольовими якостями, так і з гнучкістю, і з високим рівнем самооцінки. Тобто жінки сприймають себе як більш варіативних в використанні власних ресурсів в досягненні успіхів з чоловіками.

Відсоткова доля обирання чоловіками (61,5%) варіанту відповіді «відповідальність» на питання, що стосується обирання рис характеру, які обумовлюють їхній успіх у стосунках з жінками, значно перевищує ($\varphi^* = 2,15$) відсоткову долю жінок (23,5%). Отже, менша частка жінок сприймають чоловіків як відповідальних осіб. Також, чоловіки, на відміну від жінок (0%), вважають, що їм допомагає «добросовісність» у стосунках з жінками (38,5% опитуваних; $\varphi^* = 3,63$). Жінки віддають перевагу таким чоловічим рисам характеру як «цілеспрямованість» (17,6% жінок; $\varphi^* = 2,35$), «наполегливості» (47,1%; $\varphi^* = 2,59$), що значно перевищує відповідний вибір чоловіків (0% та 7,69%). Для жінок важливою рисою характеру є «висока самооцінка» чоловіків, яка дозволяє їм бути успішними у стосунках з жінками (30,7% опитуваних; $\varphi^* = 3,18$). В даному випадку ми маємо більшу узгодженість отриманих образів успішності партнерів. І жінки, і чоловіки виявляють схильність пов'язувати успіх чоловіків у стосунках з жінками з розвиненістю в них вольових якостей особистості. Жінки також приписують успіх сформованості високої самооцінки у чоловіків.

На думку жінок, важливими рисами, які обумовлюють їхній успіх в кар'єрі є «відповідальність» (35,3%, $\varphi^* = 1,9$; у порівнянні з 7,7% чоловіків), також вони віддають перевагу «добросовісності» (17,6%, $\varphi^* = 2,35$; у порівнянні з 0% чоловіків) та «самокритичності» (11,8%, $\varphi^* = 1,9$; у порівнянні з 0% чоловіків). Велика частка чоловіків, в свою чергу, вважає, що жінки в кар'єрі користуються такою рисою, як «егоїстичність» (53,8%, $\varphi^* = 2,57$; у порівнянні з 11,8% жінок), та «гордість» (15,4%; $\varphi^* = 2,19$).

Виявилось, що чоловіки обирають рису характеру «відповідальність» (61,5%) як таку, що забезпечує їм високий рівень досягнення в кар'єрі, що значно перевищує ($\varphi^* = 2,54$) відповідну частку жінок (17,7%). А жінки, в свою чергу, вважають, що рисою, яка обумовлює успіх чоловіків в кар'єрі є «наполегливість» (64,7%), що значно перевищує ($\varphi^* = 3,53$) відповіді чоловіків (7,8%).

Отже, ми можемо говорити, про існування негативного образу жінки, що досягає успіху в кар'єрі, в уявленнях чоловіків, які вважають їх егоїстичними та гордими, при цьому, себе описують як високо відповідальних. Жінки уявляють успішного в кар'єрі чоловіка як наполегливого, тобто готового досягати значних віддалених цілей.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Були встановлені статеві розбіжності в самооцінюванні рівня своєї життєвої успішності. Чоловіки демонструють більш високий рівень у порівнянні з жінками. В уявленнях чоловіків успіх пов'язується з використанням маніпулятивних та конкурентних засобів, в жіночій уяві з докладанням вольових зусиль в процесі досягнення мети, з самопрезентуванням своїх здібностей. В визначенні причин невдач чоловіки більш проявляють інтернальну позицію, приписуючи причину своїм лінощам. Позиція чоловіків змінюється при оцінюванні представників своєї статі. Для пояснення невдач вони обирають більш екстернальну позицію, пов'язуючи причини їх промахів з негативним впливом інших людей. Жінки вважають причинами невдач інших жінок негативний минулий досвід (що є проявом інтернальності).

Визначена тенденція жінок пов'язувати успіхи у навчанні представників двох статей з розвитком волевої сфери. Чоловіки виявляють більшу схильність приписувати успіхи у навчанні розвитку емоційної сфери особистості (егоїстичність, гордість). Жінки сприймають себе більш варіативними в використанні власних ресурсів в досягненні успіхів в стосунках з чоловіками (і волевої якості, і гнучкість поведінки, і висока самооцінка). І жінки, і чоловіки виявляють схильність пов'язувати успіх чоловіків у стосунках з жінками з розвиненістю в них волевих якостей особистості. Можна говорити про існування негативного образу жінки, що досягає успіху в кар'єрі, в уявленнях чоловіків, які вважають їх егоїстичними та гордими, при цьому, себе описують як високо відповідальних. Жінки ж уявляють успішного в кар'єрі чоловіка як наполегливого, здатного докладати волевої зусилля для досягнення цілей.

В подальших дослідженнях ми зосередимо увагу на визначенні впливу гендерних ролей на характер

суб'єктивних уявлень молоді стосовно факторів, що визначають успішність чоловіків та жінок.

Література:

1. Батурич Н.А. Психология успеха и неудачи : учебное пособие [Электронный ресурс] / Н.А. Батурич. – Режим доступа : cl.rushkolnik.ru/tw_files2/urls_79/11/d-10429/7z-docs/1.pdf.
2. Истюфеева Ж.Н. Субъективные ресурсы достижения успешности личности: на примере профессионально-педагогической деятельности : дис. ... на соискание науч. степени канд. псих. наук [Электронный ресурс] / Жанна Николаевна Истюфеева. – Режим доступа : dissercat.com/content/subektivnye-resursy-dostizheniya-uspeshnosti-lichnosti-na-primere-professionalno-pedagogiche.
3. Матеюк О.А. Успешность личности : сущность та зміст феномену [Электронный ресурс] / О.А. Матеюк // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки. – 2012. – № 4. – Режим доступа : archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadsps/2012_4/12moaszf.pdf.
4. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен. – СПб. : Речь, 2001. – 256 с.

УДК 156.922

САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНА РИСА ОСОБИСТОСТІ

Стрілецька І.І., магістр кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті здійснено теоретичний аналіз теорії самоактуалізації як вродженої тенденції людини прагнути до максимально повної реалізації свого потенціалу.

Ключові слова: самоактуалізація, особистісне зростання, мотивація, потенціал.

В статье осуществлен теоретический анализ теории самоактуализации как врожденной тенденции человека стремиться к максимально полной реализации своего потенциала.

Ключевые слова: самоактуализация, личностный рост, мотивация, потенциал.

Striletska I.I. SELF-ACTUALIZATION AS AN INTEGRATIVE PERSONALITY TRAIT

In this article the theoretical analysis of the theory of self-actualization as an innate human tendency to strive for the fullest realization of its potential.

Key words: self-actualization, personal growth, motivation, potential.

Постановка проблеми. Актуальність теми пов'язана з потребою вивчення та оптимізації можливостей самоактуалізації, саморозвитку, самовдосконалення особистості. Для окремого індивіда самоактуалізація постає як проблема з того часу, відколи вона відчуває себе не лише складовою частиною суспільства, а й усвідомлює свою індивідуальність у процесі взаємин з іншими шляхом обміну сутнісними силами, тобто почуттями, емоціями, вміннями, навичками, знаннями, здібностями, потребами. Для суспільства самоактуалізація особистості починає відігравати справді позитивну роль у тому випадку, коли воно усвідомлює цінність, неповторність кожної окремої людини і починає використовувати її сутнісні сили.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології проблема самоактуалізації займає одне з центральних місць і пов'язана в першу чергу з гуманістичним напрямком А. Маслоу, К. Роджерс, К.Гольдштейн, В. Франкл. У радянській та вітчизняній психології проблема розвитку особистості в аспекті самоактуалізації знайшла відображення у працях Б.Г.Ананьєва, К.О.Абульханової-Славської, Л.І.Анциферової, О.Г.Асмолова, І.Д.Беха, Л.І.Божович, М.Й.Борисєвського, Б.С.Братуся, Л.С.Виготського, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, С.Д.Максименка, В.В.Рибалки, С.Л.Рубінштейна, В.О.Татенка, Т.М.Титаренко, Л.В.Сохань та ін.

Основні завдання:

- 1) проаналізувати стан теоретичної розробки проблеми самоактуалізації у науковій літературі;
- 2) зробити психологічні висновки згідно з поставленою метою статті;
- 3) визначити перспективу подальшого вивчення теорії самоактуалізації.

Мета: теоретично обґрунтувати поняття самоактуалізації як інтегративної риси особистості.

Виклад основного матеріалу. Стикаючись з великою кількістю можливих варіантів проживання свого життя, людина змушена інтенсивно усвідомлювати свій життєвий досвід і шукати власний шлях розвитку. У таких умовах стають особливо актуальними такі категорії людського існування як свідомість буття, індивідуальність самовираження, креативність, автентичність, розвиток своїх можливостей, самоздійснення або самоактуалізація. Теорія самоактуалізації є ключовим системоутворюючим елементом гуманістичного напрямку в психології.

Гуманістична психологія виходить з положення про те, що прагнення до осягнення справжніх цінностей буття та їх здійснення в практичній діяльності є необхідним чинником повноцінного розвитку людини. Вона вважає головним напрямком перетворення суспільства та його соціальних інститутів так, щоб кожна людина протягом життя максимально розвивала свої здібності та реалізувала їх на благо суспільства і

на користь собі. У центрі її уваги знаходиться проблема виховання та розвитку гармонійної і компетентної особистості, максимально реалізує свій потенціал в інтересах особистісного й суспільного зростання. Вона пропонує теорію самоактуалізації як метод вирішення цієї проблеми. Самоактуалізація (етимологічно від слова «актуалізація») означає перехід зі стану можливості в стан дійсності, тому сенс самоактуалізації як процесу саморозвитку особистості найбільш точно виражає слово «прояв». Проявити себе – виявити свої можливості, здібності. Через активний прояв особистості пояснюють процес самоактуалізації провідні представники екзистенційно-гуманістичного спрямування (К. Гольдштейн, Е. Десі, А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, Р. Райн, К. Роджерс, В. Франкл).

У психологічній літературі самоактуалізація визначається як – прагнення людини якомога більше виявити, розвинути і реалізувати свої можливості, прагнення особистості бути такою, якою вона може бути [4; 5; 7].

Вперше термін «самоактуалізація» як наукову категорію ввів К. Гольдштейн. Він пропонував розглядати симптоми в контексті особистості пацієнта, засновуючи на цьому свою теорію когнітивної реабілітації. Він пояснював ряд змін в поведінці хворих з ушкодженням мозку за допомогою поняття «самоактуалізації» і «самореалізації». Згідно з К. Гольдштейном, «самоактуалізація позначає здатність перебудови організму під впливом травми». Він стверджував, що самоактуалізація є основним і єдиним мотивом організму, що служить передумовою для самореалізації всього організму, основою розвитку, самовдосконалення, творчої тенденцією особистості. К. Гольдштейн вважає, що нормальний, здоровий організм – це той, в якому «тенденція до самоактуалізації діє зсередини і який долає складнощі, що виникають через зіткнення із зовнішнім світом не на основі тривоги, але завдяки радості перемоги» [6].

Теорією самоактуалізації займалися і займаються багато науковців, але одними з найбільш відомих позицій щодо даної проблеми є концепції Абрахама Маслоу і Карла Роджерса. Розглянемо основні тези їхніх теорій. У гуманістичній психології А. Маслоу основними концептуальними визначеннями є потреби і мотиви особистості. Мотив є стан потреби в об'єктивних умовах, предметах, об'єктах, без якої неможливий розвиток і існування живих організмів, їх життєдіяльності. Потреба розглядається як особливий психічний стан індивіда, що відчувається чи усвідомлюється ним «напруга», «незадоволеність», «дискомфорт», як відображення в психіці людини невідповідності між внутрішніми і зовнішніми умовами діяльності [6;7;8].

Вихідним моментом формування їх є соціальна обумовленість положення людини в середовищі. Найбільш елементарними потребами людини є потяг, який найближче стоїть до інстинктів. За джерела формування, походження всі потреби поділяються на біологічні та соціальні потреби фізичного і соціального існування людей. У ході розвитку людського суспільства не тільки розширюється і якісно змінюється коло біологічних потреб, але постійно виникають і специфічно людські – соціальні потреби. Істотні риси людських потреб – це об'єктивність походження, їх історичний характер, залежність від практичної діяльності, соціальна обумовленість. Людські потреби різноманітні: збереження виду і потреба в діяльності, потреба сенсу життя і потреба у свободі, праці, пізнанні, спілкуванні. Так основним надбанням Абрахама Маслоу стала розроблена ним «ієрархія потреб», яку стали називати «Піраміда Маслоу».

Всі людські істоти набувають однаковий набір мотивів чинності генетичної спадковості і соціальної взаємодії. Деякі мотиви більш фундаментальні або критич-

но значимі, ніж інші. Найбільш базові мотиви повинні бути задоволені до мінімального рівня, перед тим як активуються інші мотиви. Після задоволення базових мотивів починають діяти вищі мотиви, де «верхівкою піраміди» є самоактуалізація [4; 8, с. 487-495].

А. Маслоу використовував поняття «самоактуалізація» в контексті вивчення людини як унікальної, цілісної, відкритої і саморозвивається системи. В центрі концепції самоактуалізації лежить віра в індивідуальний досвід людини, здатність відкривати і виявляти в собі унікальний особистісний потенціал, самостійно визначати напрям і способи особистісного зростання. Спонукаючою причиною самоактуалізації виступає не протиріччя, а узгодження між внутрішньою натурою людини і рішеннями, які він приймає як діяч. На думку Маслоу, самоактуалізація передбачає відповідальність за те, що говорить і що робить людина. Маслоу стверджує, що взяття на себе відповідальності за результати діяльності є важлива умова самоактуалізації. «Кожен раз, беручи на себе відповідальність, людина самовдосконалюється». Він стверджує, що не можна робити самоактуалізацію метою свідомих зусиль. Чим більше завзяття людини стати самоактуалізованою особистістю, чим сильніше він тягнеться до вищих переживань, тим наполегливіше ці стани тікають від нього. Секрет самоактуалізації в тому, щоб присвятити всю старанність, яка тільки є в людини, улюбленій справі і тоді переживання триумфу від гарно виконаної роботи стане швидкоплинним моментом самоактуалізації. Важливою умовою самоактуалізації є високий рівень усвідомленості сильних і слабких сторін своєї особистості, а також готовність відмовитися від психологічних захистів. Тільки за цієї умови людина може адекватно зрозуміти своє покликання і зробити його дорогою до самоактуалізації [3; 4; 8, с. 495-503].

Згідно з К. Роджерсом, вся поведінка надихається і регулюється якимсь мотивом, який він назвав тенденцією актуалізації. Він являє собою «власливу організму тенденцію розвивати свої здібності, щоб зберегти і розвинути особистість». У контексті теорії Роджерса тенденція самоактуалізації – це процес реалізації людиною протягом усього життя свого потенціалу з метою стати повноцінно функціонуючою особистістю [6; 7].

Відповідно до теорії Г. Олпорта, особистість являє собою «розвивається і відкриту психофізіологічну систему, ядро якої становить людське Я». Особливістю цієї системи є прагнення особистості до реалізації свого життєвого потенціалу, до самоактуалізації і до того, щоб мотиви, які виникають на біологічній ґрунті, в подальшому можуть стати незалежними від неї і функціонувати самостійно [5].

Б.С. Братусь розглядає в особистості тенденцію до самоактуалізації як «творчу активність психіки людини, її вплив, як і на соціальні суспільні процеси, так і на власний розвиток [1].

У філософсько-методологічному і культурологічному аспектах теорія самоактуалізації розвивається в теоріях особистості Л.І. Антропова, І.А. Вітина, Н.Л. Кулик, К.Ч. Мухамеджанова. Самоактуалізація особистості розглядається ними як джерело, що спонукає до пошуку сенсу життя і як фактор духовного зростання. Н.Л. Кулик бачить в самореалізації реальний процес перетворення діяльнісних характеристик людини, її сутнісних сил у спосіб людського буття, в «світ людини», в предметний світ людської культури. Творча самодіяльність людини в даному аспекті виступає як спосіб самоздійснення особистості, як внутрішній зміст цієї діяльності і єдино гідний людини і суспільства спосіб буття. Цьому співзвучні погляди І.А.Вітина, який вважає поняття «самоактуалізація» центральним у сучасному науковому гуманітарному вченні. На його думку, самоактуалізації розглядається

як безперервний процес, що передбачає усвідомлення особистістю перспективи власного та суспільного розвитку, уміння бачити альтернативи, усвідомлення відповідальності за свій вибір, оволодіння індивідуальним стилем діяльності завдяки справі, яку робить людина [8].

В.І. Слободчиков і Є.І. Ісаєв розглядають особистість людини з філософсько-антропологічної позиції як персоналізовану, самовизначену самість серед інших, для інших, і лише таким чином – для себе. У цьому сенсі самоактуалізація є процес становлення людини суб'єктом власної життєдіяльності, і вимагає засвоєння ним норм і способів людської діяльності, основних пріоритетів і цінностей, що регулюють спільне життя людей в суспільстві. Зрозуміти свою самість в істинному, повному значенні цього слова – значить розпізнати в ній ідеальну, очевидно осмислену необхідність буття в світі дійсності. Тільки усвідомлення цієї істинно духовної відкрити свою суб'єктивну реальність як проекцію самості.

Л.А. Коростилева розглядає самоактуалізацію як здійснення можливостей розвитку «Я» за допомогою власних зусиль, співтворчості, співпраці з іншими людьми, соціумом і світом в цілому.

Новітні тенденції у вивченні самоактуалізації пов'язані зі зміщенням інтересу дослідників на вивчення межових моментів самоактуалізації, що виникають у тих випадках, коли позитивне рішення в проблемно-конфліктній ситуації вкрай тяжке або навіть неможливе на підставі раніше засвоєних шаблонів поведінки. Самоактуалізація є також постійний процес розкриття своїх потенційних можливостей. Це означає застосування своїх здібностей і розуму, а саме «робити добре те, що ти хочеш робити» [2; 7].

Таким чином, самоактуалізація – це прагнення особистості реалізувати свій потенціал у тій сфері, в якій вона бачить своє покликання. Спонування, прагнення, наміри, інтереси, цілі і завдання, які людина ставить перед собою, пов'язані з поняттям мотивації потреб.

Про значний інтерес вчених до проблеми мотивації свідчить той величезний масив напрацювань і різних, часто протилежних концепцій, які відомі на сьогоднішній день. Найбільш вагомий внесок в пізнання людини як унікального, цілісного об'єкта дослідження вніс гуманістична психологія (Дж. Дьюї, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, С. Френе), яка вивчає здорові, гармонійні особистості, які досягли вершини особистісного розвитку, вершини «самоактуалізації». Прихильники гуманістичного підходу в психології розуміють самоактуалізацію як багатомірну особистісну категорію, яка складається з різних особистісно-професійних орієнтацій, бажання реалізувати свій життєвий потенціал і являє собою основний мотив і мету життя. Основними характеристиками особливостями самоактуалізуючої особи є: повне прийняття реальності; прийняття інших і себе; професійна захопленість; стала новизна, свіжість оцінок; саморозвиток, прояв здібностей, любов, життя; готовність до вирішення нових проблем, до усвідомлення свого досвіду і справжнього розуміння своїх можливостей. Умови самоактуалізації – це свідоме визначення і вироблення особистістю своїх орієнтирів і своєї основної життєвої мети; знання основних шляхів і методів досягнення своєї стратегічної мети і нарешті, осмислення свого призначення.

Висновки. Проаналізувавши основні теоретичні підходи до поняття і сутності самоактуалізації як інте-

гративної риси особистості можна стверджувати, що самоактуалізація – це процес актуалізації людиною власних потенціалів та використання їх як засобів реалізації сенсу життя. Процес самоактуалізації тісно переплітається з процесом життєтворчості, виступаючи часом передумовою, а часом – результатом останньої. У цьому контексті самоактуалізація починає діяти як механізм саморегуляції соціальної поведінки особистості таким чином:

- у процесі самоактуалізації формується та усвідомлюється специфічна система ціннісних орієнтацій, що визначають характер змісту та засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості і тому складають основу саморегуляції її соціальної поведінки;

- у процесі самоактуалізації розвивається соціально-конструктивна життєва позиція, що передбачає усвідомлення необхідності творчої взаємодії з соціальним середовищем на основі прийняття особистістю відповідальності за побудову власного життя, ставлення до оточуючих як до суб'єктів життя, а не засобів досягнення власних цілей, інших цінностей самоактуалізації;

- у процесі самоактуалізації викристалізовується компетентність особистості в часі. Вона передбачає таку єдність часової перспективи у свідомості людини, за якої минуле сприймається лише як джерело досвіду, майбутнє – лише як сфера цілепокладання, а теперішнє – як єдиний доступний активності часовий вимір.

Таким чином, самоактуалізацію в психології розуміють як багатовимірну особистісну категорію, яка складається з різних особистісно-професійних орієнтацій і являє собою основний мотив і мету життя.

Перспективою подальшого вивчення теорії самоактуалізації ми вбачаємо у дослідженнях особистісного розвитку різних вікових груп, так як, самоактуалізація є безперервним процесом, що триває все життя і визначається системою життєвих факторів. Це дозволить відстежити динаміку процесу самоактуалізації індивіда на різних етапах його особистого і суспільного життя, а також детермінацію цього процесу.

Література:

1. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте / Б.С. Братусь // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология – 1980. – № 2. – С. 32–41.
2. Коростилева Л.А. Самореализация личности в профессиональной сфере: генезис затруднений / Л.А. Коростилева // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 5 / Под ред. Г.С. Никифорова, Л.А. Коростилевой. – СПб. : С.-Петербургский университет, 2001. – С. 3–23.
3. Крайг Грэйс Психология развития / [пер. с англ. Н. Мальгиной, Н. Мироновой, С. Рысевой, Е. Турутиной] / Грэйс Крайг, Дон Бокум. – 7-е изд. – СПб. : Питер 2005. – 940 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Маслоу Абрахам Мотивация и личность / [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой] / Абрахам Гарольд Маслоу. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
5. Олпорт Гордон Становление личности. Избранные труды / [пер. с англ. Л. Трубицкой и Д. Леонтьева] / Гордон Олпорт. – М. : «Смысл», 2002. – 462 с.
6. Роджерс Карл. Взгляд на психотерапию. Становление личности / [пер. с англ. М.М. Исениной] / Карл Роджерс. – М. : «Прогресс», 1998. – 480 с.
7. Роджерс Карл Теория личности / [пер. с англ. В. Лях и А. Хомик] / Карл Роджерс. – К. : Ваклер, 1997. – 320 с.
8. Хелл Ларри Теория личности / [пер. с англ. С. Меленевской и Д. Викторовой] / Ларри Хелл и Дэнис Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 607 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

УДК 159.923

ЕСТЕТИЧНІ ПОЧУТТЯ У СТРУКТУРІ Я-ОБРАЗУ ОСОБИСТОСТІТавровецька Н.І., к.психол.н., доцент, завідувача кафедрою практичної психології
Херсонський державний університет

Автор у статті аналізує питання формування Я-образу особистості, його особливості становлення у взаємозв'язку з естетичними почуттями особистості. Наводить власне бачення структури Я-образу, де головним компонентом виступає естетичний комплекс особистості.

Ключові слова: Я-образ, естетичні почуття.

Автор в статті аналізує питання формування Я-образу особистості, його особливості становлення у взаємозв'язку з естетичними почуттями особистості. Наводить власне бачення структури Я-образу, де головним компонентом виступає естетичний комплекс особистості.

Ключевые слова: Я-образ, эстетические чувства.

Tavrovetska N.I. THE AESTHETIC SENSE OF «I» IN THE IMAGE OF PERSONALITY

Author of the article examines the formation of self-image of the individual, especially the formation of its relationship with the aesthetic feelings of the individual. Lists own vision of the structure of self-image, which is the main component of a complex aesthetic personality.

Key words: Self-image, aesthetic sense.

Постановка проблеми. На сучасному етапі все більше посилюється інтерес до самосвідомості людини як регулятора її думок та вчинків. Найчастіше психологічне поняття Я-образ використовується як складна психологічна система, яка є результатом соціалізації особистості до навколишнього середовища. Я-образ розглядається науковцями з різних позицій: як процес самосвідомості (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський та ін.); як її когнітивний компонент (М.Й. Боришевський, П.Р. Чамата та ін.); як комплекс відображення системи особистісних ставлень (І.Д. Бех, О.В. Скрипченко та ін.).

Відомості про особливості Я-образу розкриваються в матеріалах сучасних досліджень з різних аспектів: структури і специфіки змісту „Я- образу»; як фактора індивідуальних проблем, проблем статі та внутрішньо особистісних конфліктів; як умови соціальних відносин та взаємодії; соціально-психологічної адаптації та засобів корекції Я-образу (Л.В. Верейна, Т.В. Говорун, А.О. Кацера, Є.А. Клопота, О.М. Кочубейник, Р.О. Моляко, С.О. Прокоф'єва-Акопова, В.А. Пушкар, О.В. Шевченко).

Вивчення проблеми взаємодії мистецтва та особистості у психологічних дослідженнях проводилось у достатньо широкому діапазоні: від дослідження елементарних реакцій індивіда на прості естетичні об'єкти до «особистісного підходу», до проблеми естетичного сприйняття та відношення до дійсності (Л.С. Виготський, В.В. Клименко, Е.П. Крупник, О.О. Мелік-Пашаєв, З.Н. Новлянська, В.І. Петрушін, О.М. Торшилова, Р. Арнхейм, Е. Нойман, Г. Айзенк, Біргоф). Рух проблеми взаємодії мистецтва й особистості в психологічній науці здійснювався, з одного боку, за рахунок дослідження здібностей школярів до художньої творчості (Б.М. Теплов, В.І. Кириєнко, О.І. Нікіфорова, Ф. Баррен), з іншого – розробки особистісного аспекту сприйняття творів мистецтва (А.В. Запорожець, Л.С. Славина, О.М. Леонтьєв та інші).

Проблема розмаїття концепцій впливу естетичних об'єктів на самосвідомість, невизначеність процесу взаємодії систем «Я», «не-Я» та естетичних характеристик особистості призвели до формулювання нашої мети дослідження.

Мета статті – визначити особливості взаємодії та місце знаходження естетичних почуттів у структурі Я образу.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних психологічних досліджень представляє різні погляди на зміст та структуру Я образу: – суб'єкт діяльності, носій реаль-

ності (Я як найвищий рівень прояви психічної реальності спостерігається при гармонійному злитті двох світів, зовнішнього та внутрішнього); об'єкт самопізнання (яким бачить себе суб'єкт); відношення людини до себе, відношення «Я – Інший», яке включає такі характеристики: автономність кожного, взаємопроникання, узагальнення уяви про себе й про Іншого; форма існування суб'єктивності індивіда; полімодальна структура, яка складається з тілесного Я, рефлексивного Я, екзистенційного Я, соціально-ролевого Я.

Структура «Я» представлена в таких аспектах як: суб'єктно-об'єктний – фіксує відношення до себе й Іншим як до суб'єктів і/або об'єктів; психолого – дистанційний – підкреслює дистанцію в системах: «Я – Інший», «Я-Я»; смислодинамічний – відображає процес смислоутворення, смислоусвідомлення, смислобудівництво.

Автори (Р. Бернс, М.Й. Боришевський, Е. Еріксон, І.С. Кон, Г.С. Костюк, В.В. Столін, П.Р. Чамата та ін.), які вивчають образ «Я» в рамках різноманітних методологічних і теоретичних парадигм, визначають соціальну сутність «Я» та інтерсуб'єктність самосвідомості, що значною мірою є похідними від міжперсональної взаємодії та міжособистісних стосунків [1, с.17-29].

Формування Я-образу розглядається в контексті вікового становлення особистості та стверджується, що він змінюється протягом усього життя людини (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, П.Р. Чамата). Авторі стверджують, що поняття «Я» та Я образ у дитини формується внаслідок відображеного поняття інших людей про них. У ході розвитку дитини та її спілкування із значущими дорослими вона переносить їх оцінку та їхнє ставлення на себе й сприймає себе так, як на її думку, сприймають її дорослі [3, с. 27].

Процес розвитку та становлення Я-образу важкий і суперечливий. Це складний багаторівневий процес пізнання людиною самої себе. Становлення особистості також включає в себе становлення відносно стійкого образу «Я», тобто цілісного уявлення про самого себе. Образ «Я» – складне психологічне явище, яке не є простим усвідомленням своїх якостей чи сукупності самооцінок.

Образ «Я» – не просто відображення якихось об'єктивних даних і незалежних від міри свого усвідомлення якостей, а соціальна установка, ставлення особистості до самої себе, включаючи три компоненти: пізнавальний – знання себе, уявлення про свої якості й риси; емоційний – оцінка цих якостей і пов'язане з нею самолюбство, самоповага; поведінковий

– практичне ставлення до себе на основі попередніх двох компонентів [1].

Я образ – система поліфункціональна. Вітчизняні та зарубіжні вчені залежно від предмета та цілей дослідження виділяють ті чи інші її функції. Самосвідомість у найзагальнішому вигляді виступає механізмом зворотного зв'язку, необхідного для інтеграції активного суб'єкта та його діяльності, забезпечення відчуття цілісності й інтегрованості індивіда. Основні функції Я-образу – регуляція, адаптація, захист, репрезентація, домагання – виконують особистісне – цілеспрямоване мотивування й регулювання діяльності, пізнання, спілкування, поведінки, пошук гармонії поміж відношеннями особистості до себе й до зовнішнього світу. Значущим феноменом, простеженим в дослідженнях характеристик Я, виступає його роль в регуляції поведінки та діяльності (О.О. Мелік-Пашаєв, О.В. Суворов та ін). На думку О.О. Бодалева, людина може строїти свою поведінку й виконувати діяльність на рівні свого буденного Я, але може здійснювати свої поступки та діяння на рівні вищого Я. Тому можна виділити ще одну функцію – регулятора дій, нашої поведінки [6, с. 22].

У структурі особистості особливе місце посідають вищі почуття. Особливе місце вищим почуттям відводиться в художній творчості. Вони являють собою відображення переживань ставлення до явищ соціальної дійсності. За змістом вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, інтелектуальні та практичні почуття. Рівень духовного розвитку людини оцінюють за тим, якою мірою їй властиві ці почуття. У вищих почуттях яскраво виявляються їх інтелектуальні, емоційні та вольові компоненти. Вищі почуття є не лише особистим переживанням, а й засобом виховного впливу на інших [9, с. 58].

Здійснені спроби психологічного аналізу впливу естетичного на особистість з чотирьох позицій: М.Е. Марков (з позиції функціональної теорії мистецтва), О.О. Леонтьєв (позиція комунікативного підходу до дослідження психологічної специфіки впливу мистецтва), М.С. Каган, Н.Б. Берхін (з позиції аксеологічних уявлень о природі мистецтва), Б.П. Юсов (з позиції аналізу функціональної сторони системи мистецтва в плані співвідношення мистецтва і реального життя людини).

Поглиблюючи аналіз психологічної сторони функціонального впливу мистецтва на особистість, М.Е. Марков запропонував концепцію «перенесення». Для того щоб естетичне могло впливати на особистість необхідна здатність особистості переживати щось уже не в його власному практичному житті, а лише позначене у творах мистецтва. Особлива увага в цій концепції приділяється розвитку дитини через сприйняття естетичного. Це сприйняття розширює межі існування особистості дитини, створює досвід почуттів, і поведінки в життєвих умовах. Саме такий характер впливу естетичного не лише на дитину, але й на зрілу особистість [7, с. 122].

Е.П. Крупник та В.Є. Семенов, досліджуючи закономірності впливу творів мистецтва на особистість, виокремили ряд механізмів такого впливу.

1. Емпатія – спосіб розуміння іншої людини, при якому домінує не раціональне, а емоційне сприйняття. Емпатія виникає як відповідь на позитивні чи негативні переживання партнера.

2. Рефлексія – усвідомлення діючим індивідом того, як його сприймає партнер по спілкуванню.

3. Катарсис – емоційне потрясіння, яке відчуває людина під впливом дії на нього твору мистецтва і яке здатне привести до «звільнення» від незначних переживань та думок, у результаті чого виникає стан внутрішнього очищення та зміна Я образу в цілому [4, с. 241].

Дослідники (В.В. Клименко, Г.О. Люблінська, А.І. Фортова) процесу розвитку Я образу особистості

відмічають наявність тісного зв'язку між її чуттєво-емоційною, когнітивно-інтелектуальною сферами, поведінкою, з одного боку, та естетичними характеристиками – з іншого.

У роботах Братке Е., Волкова М., Органової О. [4] аналізуються питання що пов'язані зі специфічними особливостями естетичного сприймання. Оскільки концепції цих авторів не мають принципових розбіжностей, наведемо стислий узагальнений варіант їх підходу до проблеми, що вивчається нами.

Дослідники насамперед підкреслюють специфіку процесу сприймання естетичних об'єктів, яка відрізняє його від сприймання гностичного як особливої форми чуттєвого пізнання. Якщо під час гностичного сприймання предметів та явищ навколишньої дійсності людина відображає приблизно в однаковій мірі всі сторони об'єктів, то в процесі сприймання об'єкта естетичного відображається перше за все ті якості та властивості, які надають йому естетичної значущості.

При гностичному сприйманні суб'єкт повинен лишатися нейтральним, тобто відволікатися від власної оцінки об'єкту, оскільки він ставить за мету виявлення об'єктивних, від природи притаманних явищу, що відображається, властивостей та зв'язків. Це зумовлює ту обставину, що сприймання предмету в гностичному плані не передбачає емоційної забарвленості. Інше спостерігається при естетичному сприйманні, яке на відміну від суто пізнавального процесу відображення властивостей та зв'язків у їх об'єктивному значенні, виникає внаслідок естетично-емоційної значущості об'єкта для суб'єкта сприймання. Тому суб'єкт тут не може лишатися нейтральним, відсторонитися від оцінки об'єкту з погляду своїх потреб, інтересів, відповідного психічного стану.

Польський дослідник Р. Інгарден в основу своєї концепції поклав принцип виділення стадій здійснення процесу естетичного сприймання та виявлення їх особливостей. Згідно цієї концепції, початковим моментом естетичного сприймання є виявлення інтересу та концентрація уваги суб'єкта на тих властивостях об'єкту, які чимось привабили, уразили його. Цей інтерес викликає початкову, або за словами автора, «попередню» емоцію, оскільки вона лише дає початок відповідному процесу естетичного переживання, у якому можна виділити такі моменти: емоційне, безпосереднє знайомство з об'єктом; прагнення до тривалого сприймання; переживання різноманітних почуттів; оцінка, тобто висловлювання судження, яке має забарвлення задоволення або огиди [2, с. 65].

Найбільш відомими дослідниками сфери естетичного є О.О. Мелік-Пашаєв та З.Н. Новлянська (автори концепції естетичного відношення «ЕВ»).

О.О. Мелік-Пашаєв виділяє особливе відношення до дійсності – естетичне відношення. У своїй концепції (ЕВ) він говорить про таке відношення до світу, коли людина сприймає неповторний чуттєвий вигляд предметів та явищ як пряме вираження внутрішнього стану характеру, долі, і завдяки цьому більш свідомо переживає свою приналежність до усього світу, онтологічну єдність з ним, універсальність власного існування. Естетичне переживання у цьому розумінні – завжди неочікуваний досвід оновленого, розширеного самосприйняття, досвід іншого, більшого Я. Естетичне, як особливе відношення до дійсності, модифікує, перебудовує усе психічне життя людини: її цінності й мотиви, пізнавальну сферу, життєву поведінку й взагалі Я образ у цілому [6, с.22-30].

Естетичні почуття в самосвідомості людини були предметом низки фундаментальних досліджень у галузі психології (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, П.В. Симонов, Б.М. Теплов, П.М. Якобсон, Р. Арнхейм, У. Джемс, К. Ізард, Я. Рейковський) та здобули своє відображення у концепціях естетичного.

Загальне визначення естетичних почуттів – це емоційне переживання індивідом свого естетичного відношення до дійсності. Естетичні почуття виникають лише при сприйнятті форми та змісту предмета чи явища, а також естетичного процесу. Ці почуття зв'язані з минулим досвідом індивіда, з його знаннями про світ, які об'єктивно присутні в оцінці, смаку, і при цьому володіють важливою особливістю – активізувати творчу фантазію, уяву. Естетичні почуття – це стійка властивість особистості і її важлива характеристика. Людина не народжується з естетичними почуттями, вони формуються в процесі її сприйняття дійсності, у залежності від середовища спілкування, від власних контактів. Розвинуті (актуалізовані) естетичні почуття дають індивіду можливість орієнтуватися в естетичних властивостях об'єктів природи, соціуму, тим самим призводять до більш ефективного виконання функцій Я образу, а саме конструктивної, регулятивної, прогностичної та еталонно-оцінної.

Характерним для чуттєво-інтуїтивного компонента естетичних почуттів є збереження в емоційній пам'яті почуттів, що залишилися після зустрічі з естетичним об'єктом. Можна спостерігати прояви естетичних почуттів у процесі естетичного сприймання або після нього, які виявляються у прагненні до здійснення естетичних видів діяльності, зокрема, у натхненні, що викликає бажання відобразити сприйнятий естетичний об'єкт.

Будучи завжди чуттєво-інтуїтивними, естетичні почуття за своєю природою є пізнавальними. Це протікає у формі відображення суб'єктом естетичного об'єкта. При сприйманні красивого предмета суб'єкт усвідомлює насамперед те, що цей предмет йому подобається й викликає почуття задоволення; крім того розуміється також і причина, завдяки якій предмет одержує естетичне судження.

Естетичні почуття неодмінно пов'язані з логікою судження, вони – напружена робота свідомості, інтуїції, асоціативної уяви і пригадування, синтезація вражень, зародження і розвиток ідеї сприйнятого.

Невід'ємним моментом когнітивного компонента естетичних почуттів є оцінка тих властивостей та якостей, що є суттєвими для естетичної значущості об'єктів, виразності художніх образів, та словесне їх оформлення, тобто висловлювання естетичних почуттів.

Безперечно, людина – істота естетична. Сучасні дослідження з нейроестетики показують, що ця ознака генетично закріплена специфічними функціями кори головного мозку й має прояв у формі існування механізмів народження естетичного задоволення.

Емпіричним матеріалом, який доводить реальність феноменів прояву в досвіді людини, є сприйняття інформації у творах мистецтва (включаючи його види: музика, архітектура, дизайн та ін.). Парадигма психоестетики розглядає таку інформацію як актуалізацію безпредметних образів, емоційних тональностей психіки, як набір графічних самозвітів «досліджуваних» (митців) про зміст своєї сфери прояву, як зміст самопрояву особистості. З точки зору психоестетики мистецтво головним чином і є проявом особистісних систем композитів прояву [8, с. 49-56].

Вищі рівні розвитку естетичного почуття виявляються в почуттях високого, піднесеного, трагічного, комічного, гумору. Однієї з основних категорій естетики є категорія "прекрасне", що виражає вищу естетичну цінність. Змістовну сторону прекрасного варто розглядати в ціннісному аспекті. Кожен предмет чи явище має формальні ознаки, які роблять їх прекрасними. Усі вони здатні так чи інакше задовольняти естетичні потреби людей і, отже, виступають у якості естетичних цінностей. Предмети ж, які володіють такими властивостями, називаються красивими й прекрасними. У цьому зв'язку необхідно зіставити категорії прекрасне і красиве.

Категорія краси в більшій мірі акцентує форму естетичного в об'єкті й відношення до неї людини настільки, наскільки ця форма виступає для нього мірою людського освоєння дійсності. Отже, категорія краси обумовлена характером практики, трудової діяльності й характером соціальних відносин, тобто умовами життя, побуту, виховання, природним, естетичним і соціальним середовищем. Категорія ж прекрасного містить у собі зміст категорії краси, хоча і не в повному обсязі. Вона істотно відрізняється від останньої. Тут акцент ставиться на людському розумінні змісту краси. Прекрасне – категорія, що виражає єдність краси й добра. У категорії прекрасного виражений і підкреслюється саме загальнолюдський зміст естетичної цінності. З категорією прекрасного тісно зв'язана категорія "піднесене". Піднесене виражає таке відношення людини до предмета чи явища, при якому їхній зміст сприймається як щось непорівнянне з масштабами людини, більш переважаюче його по масштабах, силі й значимості. Оцінюючи ті чи інші об'єкти як піднесене, людина виходить за межі повсякденного, звичного. Особливість піднесеного полягає в тому, що воно як і прекрасне, відбиває зміст позитивної естетичної оцінки предмета. У змісті піднесеного істотно місце займає деяка дисгармонія, тривожність суб'єкта, що проте переживаються їм як естетичне почуття, яке доставляє певну естетичну насолоду. Піднесене відбиває не тільки й не стільки величезний по своєму масштабі кількісний, скільки морально-естетичний аспект відносини людини до предметів і явищ, і через них відношення до самого себе.

Антиподами естетичних категорій прекрасне і піднесене виступають категорії потворе і низинне. Потворе не має образу чи форми, нерозмірне ні з чим, дисгармонійне виступає як заперечення естетичних цінностей, як виродливе, протилежне і вороже доброму й красі. Низинні почуття і пристрасті, ведуть до розпаду особистості, руйнують духовно-моральні підвалини людини. Категорія "трагічне" відбиває виняткову сферу людських відносин, ситуації й обставини, у яких людина виявляє свої вищі духовні і фізичні якості в боротьбі за свої переконання й ідеали. Для естетичної структури трагічного характерно те, що сам конфлікт, дії і його розв'язка сприймаються як деяка єдність, гармонія, цілісність, як єдність поляричних відносин. Глибокий характер переживань, почуття причетності до трагічних героїв викликає в людей особливий стан – катарсис [6, с. 22].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що зміна відношення до зовнішнього світу – це завжди й нове ставлення до самого себе, новий рівень самосвідомості, а отже, і трансформація Я образу. Виходячи з фази пригнічення естетичних почуттів, або розвиваючи їх, у індивіда зникає відчужене відношення до оточуючого як до зовні обмежуючого «не-Я», людина відкриває, що не знала раніше сама себе, і вона переборює, відновлює свою цілісність, присвоює свою дійсну, універсальну людську якість.

Теоретичний аналіз концепцій впливу естетичних почуттів, гармонії, краси на особистість, сутності та специфіки естетичного сприйняття та потреби, дав можливість створити власне бачення наявності складного взаємозв'язку між естетичними почуттями та Я-образом особистості.

Аналіз теоретичних підходів свідчить про наявність постійно діючого процесу змін систем «Я» та «не-Я», а саме, цей процес має зворотній характер: під впливом системи «не-Я» відбуваються зміни в Я образі особистості й, таким чином, «Я» людини змінює своє ставлення та дії із системою «не-Я», набуваючи більш досконалого, гармонійного стану.

Провідним елементом у цьому процесі є система естетичних почуттів, які регулюють рухи думки, образів і дій, спрямовують втілення власної гармонії в до-

вкілья, у гармонію предметів, у красу, і саме завдяки цим почуттям відбувається трансформація та формування Я образу. Зіткнувшись у повсякденному житті з оточуючим світом, індивід оцінює, при допомозі естетичних категорій, предмети та явища, себе, своє місце в соціумі.

Взаємозв'язок естетичних почуттів та естетичного ставлення особистості до оточуючого має двосторонній характер. З одного боку, естетичні почуття виникають у процесі естетичного ставлення людини до дійсності, з іншого, в естетичному почутті проявляється ставлення особистості до дійсності. Початок естетичного почуття лежить в естетичному сприйманні. Естетичне сприйняття сприяє виникненню уяви в особистості про естетичний об'єкт. На основі цієї уяви формується естетичне почуття (образ), яке є проявом чуттєво-інтуїтивного пізнання «не-Я» особистістю. Перехід почуття на думку, ідею, роздуми – є результатом дії дискурсивно-логічного пізнання «не-Я». Наступний крок у процесі взаємодії систем «Я» та «не-Я» – це перехід від естетичних почуттів до естетичного відношення людини до системи «не-Я», у результаті цього процесу виникає дія, яка спрямована як на естетичний об'єкт, так і на гармонійне становлення Я образу особистості. Цей процес завершується виходом на найвищий рівень людських потреб – естетичних потреб. В естетичній потребі задовольняється потреба індивіда бути людиною у високому сенсі цього слова, мати потяг ставати особистістю у всіх її проявах. Естетичні потреби задовольняються, головним чином, через зір та слух, через сприйняття краси природи, її природних звуків. У творах мистецтва – через сприйняття й переживання художнього образу.

Висновки. Отже, запропоноване нами бачення наявності складного взаємозв'язку між естетичними почуттями та Я-образом особистості дає змогу стверджувати, що взаємозв'язок між системами «Я»

та «не-Я» стає гармонійним при наявності та розвинутості таких компонентів особистості як, естетична потреба, естетичне відношення, система естетичних почуттів та естетичне сприйняття. Цей зв'язок має двосторонній характер: особистість яка перебуває в естетичній рівновазі з оточуючим світом, не тільки сприймає об'єкти, але й естетично на них реагує, тобто система естетичних почуттів виконує функції регулятора дій та вчинків особистості.

Література:

1. Ивашенко А.В. Проблемы Я-концепции личности в отечественной психологии / А.В. Ивашенко, В.С. Агапов, И.В. Барышникова // Мир психологии. – 2002. – № 2. – С. 17–29.
2. Ингарден Р. Очерки по философии литературы / Роман Ингарден. – Благовещенск : Благовещенский гуманитарный колледж им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1999. – 184 с.
3. Кон И.С. Категория «Я» в психологии / И.С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 27–38.
4. Крупник Е.П. Психологическое воздействие искусства / Е.П. Крупник. – М. : Прогресс, 2001. – 367 с.
5. Маценко Ж.М. Потребность у прекрасном, первая ступенька до психического совершенства / Ж.М. Маценко. // Психологическая газета. – 2004. – № 24. – С. 9–10.
6. Мелик-Пашаев А.А. Из опыта изучения эстетического отношения к действительности А.А. Мелик-Пашаев // Вопросы психологии. – М., 1990. – № 5. – С. 22–30.
7. Наконечна О.П. Про творчий потенціал естетичних потреб і здібностей у формуванні особистості / О.П. Наконечна // Етика, естетика і теорія культури. – К.: Либідь. – 1992. – Вип. 37 : Культура і творча активність людини. – С. 122-127. – (Міжвідомчий науковий збірник).
8. Тулупов И.И. Психоэстетика как метод исследования сферы выражения личности / И.И. Тулупов, Н.И. Шевандрин // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 49–56.
9. Юзвак Ж.М. Эстетичні фактори духовного розвитку особистості / Ж.М. Юзвак. – К. : Знання, 1999. – 115 с.

УДК 159.964

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ГЕНДЕРНОЇ СПЕЦИФІКИ АРХЕТИПІВ

Танасійчук О.М., асистент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

Стаття присвячена теоретичному вивченню проблеми взаємозв'язку понять «архетип» та «гендер». Теорія архетипів є актуальною на сьогоднішній день, оскільки відбувається «зміна поколінь» та конфронтація молодого покоління зі своїми батьками. Це безпосередньо відображається і на архетипах як колективних показників формування та розвитку як окремої людини, так і цілого роду. Тісно пов'язана і за проблематикою, і за сферою впливу проблема гендерної ідентичності людини, зміни в якій ми можемо спостерігати сьогодні, а негативні результати проявляються через кілька поколінь. Зміна як архетипів, так і гендерної ідентичності приведе до суміжних негативних результатів.

Ключові слова: архетип, гендер.

Статья посвящена теоретическому изучению проблемы взаимосвязи понятий «гендер» и «архетип». Теория архетипов является актуальной на сегодняшний день, поскольку происходит «смена поколений» и конфронтация молодого поколения со своими родителями. Это непосредственно отражается и на архетипах как коллективных показателей формирования и развития как отдельного человека, так и целого рода. Тесно связана и по проблематике, и по сфере влияния проблема гендерной идентичности человека, изменения в которой мы можем наблюдать сегодня, а отрицательные результаты проявляются через несколько поколений. Изменение как архетипов, так и гендерной идентичности приведет к смежным отрицательным результатам.

Ключевые слова: архетип, гендер.

Tanasiichuk O.M. PSYCHOLOGICAL CONTENT OF GENDER SPECIFIC OF ARCHETYPE

The article is devoted by the problem of theoretical connection between the notions «archetype» and «gender». Theory of archetypes is relevant today because there is a «generational change» and confrontation of the younger generation with their parents. This is directly reflected in the collective archetypes as indicators of the formation and development of both the individual and the whole family. Closely related to the problems and the sphere of influence and the problem of human gender identity, changes in which we see today, and negative results may appear within a few generations. Change as archetypes and gender identity will lead to negative results related.

Key words: archetype, gender.

Актуальність теми. Проблема гендерних досліджень, останнім часом, займає широку нішу у сфері психологічних досліджень. Вирішенням питань щодо гендеру в психологічній науці займалися такі вчені, як: І.С. Клецина, Л.В. Попова, Т.А. Репіна, І.В. Романов, К. Гілліган, К. Джерджен, Н. Ходоров, Р. Хоф та інші.

Проблема архетипів набуває особливої значущості, оскільки закладені у безсвідомому вони відображають найглибші аспекти смислогенезу. Величезний інтерес до поняття архетипу із боку представників і гуманітарних, і природничих наук (психоаналітиків, культурологів, філософів, соціологів, фізиків та ін.) пояснюється усвідомленням тісного зв'язку людини з її підсвідомим.

Вивченню архетипів присвячені роботи Е. Ноймана, М.-Л. фон Франца, К.Г. Юнга, в українській культурі О.Б. Гуцуляка, Л.І. Дяченко, О.С. Кирилюка, О.С. Колесник, С.Б. Кримського, О.В. Ливинської, Н.О. Лисюк, І.М. Моїсеева, В.Ф. Ятченка.

Постановка проблеми. Проблеми гендер та архетипу тісно пов'язані між собою. В даний час змінюються соціальні ролі чоловіків і жінок. Процес фемінізації чоловіків і маскулінізації жінок помітний у всьому світі. Також активізується роль жінки і у політиці. Це безпосередньо пов'язано з накопиченням загальнолюдського досвіду та новітніми досягненнями цивілізацій, що спричинило зміну індивідуальних архетипних образів багатьох людей.

Формулювання мети статті. Основною метою написання статті є вивчення та аналіз різних теоретичних підходів до визначення взаємозв'язку архетипу і гендеру на сучасному етапі розвитку психологічної науки.

Виклад основного матеріалу. Проблеми гендер та архетипу тісно пов'язані між собою. На сьогоднішній час змінюються соціальні та гендерні ролі чоловіків і жінок. Наприклад, найбільш актуальна ситуація зміна ролей. Чоловік почав виконувати жіночі ролей (виховує та доглядає за дітьми), жінки – займаються чоловічими справами (поповнюють сімейний бюджет). Процес фемінізації чоловіків і маскулінізації жінок помітний у всьому світі. Також активізується роль жінки у політиці.

Вивчення архетипів займає особливе місце в феміністичній теорії, яка розглядає архетипи як «динамічні культурні конструкції». Вивчення проблеми архетипу та гендеру у єдності є можливим, оскільки, на думку С. Б. Перевозкіна, Ю. М. Перевозкіної та А. М. Трусова, архетип є одним із визначальних факторів становлення гендерної ідентичності [1, с. 45]. Їх думка ґрунтується на дослідженнях, що визнають існування елементів архаїчного, міфологічного в структурах колективної та індивідуальної свідомості, які впливають на формування гендерної ідентичності особистості. Таким чином, особливості гендерної презентації в певній мірі залежать від домінуючого архетипу у структурі особистості.

«Архетип» не є абстрактною одиницею, що не піддається дослідженню – істинне знання про нього антропоцентричне та спрямоване на відновлення особистісної ідентичності, що є особливо важливим в період ментальної глобалізації, тобто при придушенні загальному приватним, індивідуальним. Гендерна ідентичність та завдання її збереження не є винятком у цьому випадку, оскільки К.Г. Юнг виділяє бінарний архетип Аніми і Анімусу, жіночого і чоловічого, що входять до основних архетипів колективного безсвідомого і складають особливу низку гендерних архетипів [4, с. 212].

Аніма і Анімус – це парний архетип, що прив'язаний до біологічної статі людини. Аніма – це жіноча сторона чоловічої душі. У кожній людини закладені і чоловічі, і жіночі типи енергії, і якщо в фізичному

плані на перше місце виходить чоловіче, то жіноче занурюється в глибини психіки.

У більш глибокому розумінні Аніма для чоловіка виконує функцію провідника у глибини його безсвідомого. Вона – сполучна ланка між божественним всередині (самості) і повсякденним у свідомості. Вибудовуючи і налагоджуючи відносини з живою жінкою, чоловік формує гармонійне відношення до власної душі (аніми). Тому відносини з жінкою це не просто розвага чи можливість продовження роду – це ще й шлях духовного розвитку, передбачений самою природою.

Точно таку ж роль грає для жінки Анімус – визначає її стосунки з чоловіками і є провідником в тіньовий аспект душі. І точно так само, стосунки з чоловіком – це прекрасна, якщо не єдина, можливість для жінки рухатися шляхом духовного розвитку [4, с. 215].

До основних характеристик Аніми/Анімуса відносять (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Характеристики архетипів Аніма та Анімусу за К. Г. Юнгом

Аніма	Анімус
Ніжність, чутливість, добросердечність, таємничість, чистота, наївність, ошадливість, забобонність, ранимість, кокетливість, гнучкість, поступливість, ліричність, піднесеність, легковажність, душевність, милосердя, безпосередність	Завзятість, рішучість, прагнення до пізнання, незалежність, цілеспрямованість, наполегливість, експансивність, активність, витримка, самовитримка, раціональність, стрімкість, життєстійкість, сила, грубість, сила духу, сміливість, наполегливість, стратегічність, строгість, пвненість, раціональність

Однією з найвідоміших сучасних дослідниць жіночих архетипів є юнґіанський аналітик Клариса Пінкола Естес. Її концепція розвитку особистості жінки полягає в тому, що жінка, проходячи через різні ступені ініціації, прямує до Самості, тобто своєї ідеальної жіночності. На жаль, цей процес має багато перешкод через те, що сьогодні втрачені ритуали ініціації юних дівчат старшими жінками, як відмічає, К. П. Естес. Але цю функцію ще зберігають казки, міфи, легенди. Вони є прототипом постаті Мудреця, що підказує дівчині яким шляхом йти, який з духовних скарбів ще треба набути їй на своєму життєвому шляху. З точки зору К. П. Естес, архетипи можуть на короткий термін втілюватись в особистості дівчини, викликаючи божественні переживання, але жодна дівчина не може постійно втілювати в собі один-єдиний архетип. Архетип – недосяжний для людини ідеал, «зірка, що вказує шлях», але її ніколи не досягти. Омана полягає в тому, що дівчина доводить себе до виснаження, намагаючись відповідати вимогам певного архетипу [7, с. 12].

Європейська культура багато в чому завдячує античній картині світу, у зв'язку з чим, важливо розглянути концепцію професора психіатрії та юнґіанського аналітика Дж. Ш. Болен. Джин Шинода Болен, займаючись вивченням давньогрецької міфології, виявила в ній сім важливих для греків богинь, і, відповідно, сім основних жіночих образів, а саме: Артеміда, Афіна, Гестія (Веста у римлян), Гера, Деметра, Персефона, Афродіта. Кожна з богинь уособлює певний жіночий архетип. Так, Артеміда втілює в собі архетип Сестри (може бути суперницею для свого чоловіка, тому що переконана феміністка). Афіна – незаймана богиня, виражає архетип Дочки батька, бо є правою рукою Зевса. Гестія – це архетип Мудрої жінки, що несе в

собі знання мудреця – відлюдника, є жрицею домашнього вогнища. Деметра – архетип Матері, для неї найважливішим є її дочка. Персефона втілює в собі архетип Дитя (Дочки своєї матері), це інфантильне створіння, що повністю підкоряється матері та чоловіку. Нарешті, найвідоміша давньогрецька богиня Афродіта, втілює архетип Коханки, чуттєвої та творчої особистості, що присвячує своє життя пошуку нових вражень, самовдосконалюється шляхом любові. Дж. Ш. Болен стверджує, що ці богині дуже відрізняються одна від одної і є антагоністичними. Це може прояснити природу внутрішньо-особистісних конфліктів сучасної жінки, яка намагається зробити місцем творчості одночасно сім'ю та професійну діяльність. Грецькі богині втілюють собою взірць жінки патріархального суспільства. Тому, на думку дослідниці, деяких з них, наприклад Геру, Деметру, Персефону можна назвати вразливими з точки зору сучасних вимог до жіночої самореалізації [5, с. 32].

При визначенні чоловічих архетипів Дж. Ш. Болен визначає "бінокулярний" погляд – точку зору, що враховує як сильні архетипи, діючі всередині особистості, так і зовнішні стереотипи, яким необхідно відповідати. Автор виділяє такі чоловічі архетипи: Зевс – архетип влади та волі, Посейдон – архетип емоцій та інстинктів, Гадес – символ безсвідомого, Аполлон – постає як законодавець та стрілець, Гермес – посланець, хитрун, мандрівник, Арес – воїн, танцівник, коханець, Гефест – ремісник, винахідник, затворник, Діоніс – містик, коханець, мандрівник [6, с. 24].

У «Символах трансформації» К.Г. Юнг зазначає, що стародавні люди вбачали в жінці прояви чотирьох іпостасей: Еви (імпульсивність, інстинктивність), Софії (мудрість), Олени (емоційність) або Марії (чесність, благодійність); у чоловіках – архетип Царя, Воїна, Мага та Закоханого. Це означає, що особистісну реалізацію розглядали через архетипи, які відображали Аніму/ Анімус, тобто архетипічний конструкт інтраперсонального несвідомого. Жінку розуміли або як істоту вищу за чоловіка, як образ душі, наділяючи її якостями персоналізованого знання або вищих чеснот, і тоді жінка була Софією або Марією, або її розглядали як істоту нижчу за чоловіка, як інстинктивне та надмірно емоційне створіння, і тоді вона втілювала в собі Еву чи Олену. В своїх нижчих формах жінка наділялася такими якостями: звабниця, невірна, лицемірна «вічна жіночність», що затягує чоловіка у вир, в той же час, загадковістю і таємничістю, в чому проявлявся аспект сирени, що відводить чоловіка в бік від прогресу, еволюції та аспект води, таємниці, безодні [4, с. 38].

В.В. Козлов вважає, що поділ Аніми/Анімуса на чотири типи є недостатнім, а кожна архетипна реалізація Аніми/Анімуса має три аспекти і способи маніфестації, що в психології буддизму позначені як саттва (врівноважений, світлий, духовний початок), раджа (жвавий, діяльний початок) й тамас (інертний, темний, деструктивний початок). Таким чином, можна виділити дванадцять можливих маніфестацій Аніми. Крім того, автор виділяє чотири архетипи Анімусу: архетип Закоханого, Мага, Воїна та Царя. Для Аніми є можливим реалізація в таких архетипах як Еви, Олени, Софії або Марії [3, с. 186].

Питання взаємозв'язку гендеру та архетипів залишається на сьогодні відкритим, ми лише окреслили його межі та проаналізували різні підходи та концепції щодо гендерної специфіки архетипів. Тепер переходимо до проблеми трансформації архетипів особистості. Всі дослідники стверджують, що архетипи особистості змінюються протягом її життя, набуваючи різних психологічних якостей та змінюючи моделі поведінки.

Василець Т.Б. виділяє для чоловіка та жінки такі архетипи, як: розвідник, захисник, годувальник, генерал, король, цілитель, дух та відьма, амазонка,

гейша, мати, королева, фея, богиня відповідно. Вона надає найбільш розвинену схему зміни архетипів на різних етапах ініціації чоловіків та жінок (див. рис. 1). Кожен архетип виконує свою функцію на протязі індивідуального становлення особистості людини окремо для чоловіка та жінки: відьма сприяє пізнанню внутрішнього світу особистості; амазонка – це бойовий ресурс, вона надає можливості захищати свої межі; гейша виконує функцію надання та отримання задоволення; мати – забезпечує життєдіяльність; королева – керує, вказує; фея – зцілює, дарує та змінює, богиня – творить, воскрешає та благословляє. Стосовно чоловічих архетипів: розвідник забезпечує пізнання внутрішнього світу, встановлює соціальні взаємозв'язки; захисник – охороняє життя та честь; годувальник – приносить задоволення; генерал слугує жінці; король (цар-батько) – править, розподіляє владу; цілитель – зцілює, зберігає та рятує життя; дух – створює, спрямовує, розвиває [2, с. 49].

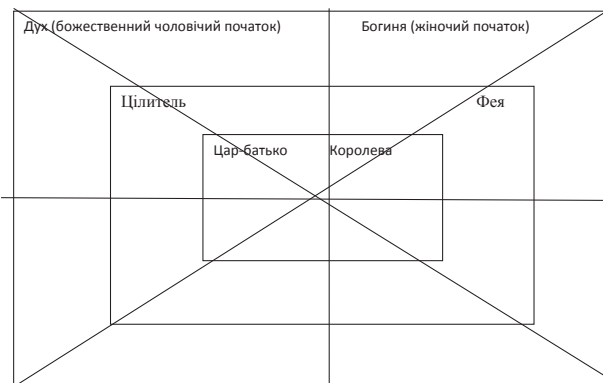

Рис. 1. Становлення чоловіка та жінки через зміну архетипів

Таким чином, можна зробити висновок, що гендерна специфіка є невід'ємним аспектом при вивченні архетипів особистості та формуванні уявлень про архетипи залежить від типу гендерної ідентичності. Питання щодо становлення архетипів залишається відкритим, оскільки відсутні теорії, що безпосередньо доводять або спростовують це твердження.

Висновки та перспективи дослідження. Загалом теорія архетипів є актуальною на сьогоднішній день, оскільки відбувається «зміна поколінь» та конфронтація молодого покоління зі своїми батьками. Це безпосередньо відображається і на архетипах як колективних показників формування та розвитку як окремої людини, так і цілого роду. Тісно пов'язана і за проблематикою та за сферою впливу є проблема гендерної ідентичності людини, зміни в якій ми можемо спостерігати сьогодні, а негативні результати проявляються через кілька поколінь. Зміна як архетипів, так і гендерної ідентичності приведе до суміжних негативних результатів.

Проблема архетипів є невирішеною загалом. Наша стаття піднімає проблему необхідності подальшого дослідження архетипів.

Література:

1. Грицота Н.М. Архетипи української ментальності в сучасній рекламі [Текст] / Н.М. Грицота // Інформаційне суспільство: наук. журн. – 2011. – № 14. – С. 44–51.
2. Василець Т.Б. Мужчина и Женщина – тайна сакрального брака / Т.Б. Василець. – СПб.: Речь, 2010. – 286 с.
3. Козлов В.В. Гендерная психология: учеб. пособие / В. В. Козлов, Н.А. Шухова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 228 с.
4. Юнг К.Г. Символы трансформации / Карл Густав Юнг; пер. А. А. Спектор. – М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 731 с.

5. Bolen J. Goddesses in Everywoman / J. Bolen. – S.F. : Harper&Row, 1999. – 309 с.

6. Bolen J. Gods in Everyman / J. Bolen. – S.F. : Harper&Row, 2008. – 309 с.

7. Estes C.P. Women Who Run With the Wolves Myths and Stories of the Wild Woman Archetype / C.P. Estes. – N.Y. : Ballantine Books, 2002. – 505 с.

УДК 159.942

ДІАГНОСТИКА МОРАЛЬНО-ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Цілінко І.О., асистент кафедри практичної психології
факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

У статті висвітлено проблему морально-ціннісної сфери особистості. Наведено результати теоретичного аналізу проблеми у сучасній науковій літературі. Обґрунтовано психодіагностичні методи, що дозволяють визначити особливості морально-ціннісної сфери особистості.

Ключові слова: мораль, цінності, моральна свідомість, морально-етична відповідальність, морально-ціннісна сфера особистості.

В статье освещена проблема морально-ценностной сферы личности. Приведены результаты теоретического анализа проблемы в современной научной литературе. Обоснованы психодиагностические методы, которые позволяют определить особенности морально-ценностной сферы личности.

Ключевые слова: мораль, ценности, моральное сознание, морально-этическая ответственность, морально-ценностная сфера личности.

Tsilynko I.O. DIAGNOSTICS MORALLY VALUED SPHERES OF PERSONALITY

In the article the problem of the moral-value sphere of personality. The results of theoretical analysis of the problem in the current scientific literature. Justified psychodiagnostic methods, which allow to define the features of moral-value sphere of personality.

Key words: ethics, values, moral awareness, moral and ethical responsibility, moral-value sphere of personality.

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми морального розвитку особистості є достатньо гострою для сучасного суспільства. Особливо недостатньо розробленою проблемою є питання емпіричного дослідження морально-ціннісної сфери особистості. Теоретичний аналіз даної проблеми дозволяє констатувати велику увагу вчених до проблеми моралі та ціннісної сфери особистості. Одним із шляхів вирішення питання морального розвитку особистості є психодіагностика морально-ціннісної сфери, що і стало предметом аналізу даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми морально-ціннісної сфери особистості займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Боришевський М.Й., Булавкіна О.В., Колберг Л., Міхеєва І.Н., Рокіч М., Семенюк Л.П., Сорокіна Н.Ю., Табачук Ю.В., Тимошук І.Г., Фурман А.В., Чудновський В.Е., Яницький М.С. та багато інших.

Метою статті є обґрунтування використання у експериментальному дослідженні психодіагностичних методів, спрямованих на визначення особливостей морально-ціннісної сфери особистості.

Виклад основного матеріалу. З метою обґрунтування психодіагностичних методів дослідження морально-ціннісної сфери особистості, слід зупинитись на стислому викладенні теоретичного стану проблеми моралі та цінностей у сучасному суспільстві.

Л.П. Семенюк аналізуючи ціннісну свідомість українського суспільства, вказує на те, що соціально-політичні процеси в українському суспільстві другої половини 80-90-х років ХХ ст. спричинили досить сильну трансформацію свідомості у більшості населення країни, сформувавши нове ставлення до себе, до оточуючого середовища та його ціннісної системи. Відкинувши засади ціннісно-моральних позицій радянського періоду як такі, що заважають розвитку суспільно-політичних інститутів, гальмують можливість реалізації життєвих надій кожної окремої людини, суспільство почало шукати нові форми суспіль-

ного життя, прийнявши за основу ціннісно-правову систему західних країн, яка виявилася досить специфічною, але найбільш привабливою для пострадянського простору [6, с.141].

Як складне соціальне явище мораль, за А.В. Фурман, має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст і тому містить у собі цінності, що зумовлюють особливості духовного розвитку всього народу. Усі складові моралі й етики і, перш за все особистісні цінності, задають і формують цінності духовної культури, критерії оцінювання власної і довколишньої поведінки, постають у ролі ціннісно-сміслового ядра культури соціуму в цілому [7, с.95]. Мораль, починаючи з грецької античності, розумілась як міра панування людиною над собою, показник того, наскільки людина відповідальна за себе, за те, що вона робить. О.В. Булавкіна та Н.Ю. Сорокіна, аналізуючи поняття моралі стверджують, що мораль це: панування розуму над пристрастями та інстинктами; прагнення людини до вищого блага; безкорисливість і добра воля; людяна форма відносин між людьми; незалежність волі, а також взаємність у відносинах. Бути моральним – означає визнавати безумовну цінність людини. Нічим не зумовлене поважне ставлення до будь-якої людини є вихідне ставлення, що відкриває простір людського існування [8, с.11].

На думку М.Й. Боришевського, свідоме дотримання людиною моральних норм і активна боротьба з їх порушенням іншими людьми свідчить про наявність у неї діяльних моральних переконань – одного з основних компонентів її активної життєвої позиції. Також вчений вказує на те, що людина як суб'єкт морального вибору не може бути абсолютно незалежною від соціальних умов, у яких вона живе. Моральний вибір не має індивідуального характеру, оскільки моральні переконання особистості, її моральні якості формуються у процесі виховання, активної участі у житті суспільства. Моральні переконання, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною приро-

дою суспільства. Найсприятливіші умови для розвитку особистості, формування її моральних переконань створює суспільство, яке відкриває перед людиною можливість вільного, свідомого поєднання суспільних вимог до особистості з її переконаннями [9].

І.Н. Міхеєва зазначає, що моральний початок пробуджується у процесі переживання. Джерелом такого переживання є не мотиви прагматичного характеру, не егоїстичні потреби самі по собі, а їх зіткнення з іншими мотивами, пов'язаними з відношенням до іншої людини і водночас з уявленням про себе самого у певній ситуації. Зміст даного переживання залежить від віку та рівня розвитку, воно носить свідомий характер, однак обумовлено протіканням несвідомих процесів. Протиріччя свідомого та несвідомого у структурі особистості функціонально пов'язано з такими психологічними властивостями, як стійкість та нестійкість, залежність яких від певного характеру моральної спрямованості досліджувалась психологом В. Е. Чудновським. Він прийшов до висновку, що прояв стійкості залежить від того, яка з двох тенденцій – віддаленої мети або ситуаційної залежності – більш глибоко закріпилась у особистісній структурі [10].

Важливим елементом і поняттям моральної свідомості є ціннісна орієнтація як здатність моральної свідомості постійно за різних обставин спрямовувати думки й дії людини на досягнення певної моральної мети і результату. За Ю.В. Табачуком, моральні цінності – це інтегральне утворення моральної свідомості, яке включає в себе моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечує спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей, які регулюють поведінку на основі добра і зла. Під моральними стосунками розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі. Щодо емоційного компонента моральної свідомості, то основними його елементами є моральні почуття. Це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе. Їх джерелом є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. До них належать почуття симпатії і антипатії, уподобання і відчуженості, поваги і презирства, вдячності і невдячності, любові і ненависті. Серед моральних почуттів особливо виділяють почуття товариства і дружби, патріотизму, почуття обов'язку і совісті. Ці почуття зумовлені світоглядом – системою поглядів і переконань людини. Моральні почуття породжуються системою людських відносин і етичними нормами, що регулюють ці відносини. Моральні почуття є внутрішніми побудниками до звершення вчинків [11, с.504].

Отже, теоретичний аналіз проблеми морально-ціннісної сфери особистості підтверджує актуальність даної теми. З метою діагностики морально-ціннісної сфери особистості, в нашому дослідженні були використані наступні методики: опитувальник «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності» (І.Г. Тимошук), методика «Ціннісна орієнтація» (М. Рокіч), методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості (Л. Колберг). Отже, проаналізуємо та обґрунтуємо вибір кожної з методик.

1. Опитувальник «діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І.Г. Тимошук)

Даний опитувальник розроблений Тимошуком І.Г. На основі проведеного теоретичного моделювання, автором була запропонована структура морально-етичної відповідальності, що складається з наступних шкал:

1. Морально-етична рефлексія – здатність до швидкого і глибокого розуміння моральних і амо-

ральних аспектів власних комунікативних інтенцій. Це також здатність рефлексувати дію факторів, що перешкоджають прояву відповідальної поведінки, чітке усвідомлення засобів і можливостей прояву відповідальності. Морально-етична рефлексія розглядається як базовий механізм самосвідомості особистості (В. Столін, С. Пантелеев, М. Лекторський) та соціальної відповідальності особистості (К. Муздибаєв). Особливістю морально-етичної рефлексії є те, що вона дозволяє розуміти і приймати відповідальне рішення.

2. Морально-етична мотивація – глибинне внутрішнє прагнення особистості створювати етичну атмосферу взаємодії з іншою людиною, бажання встановлювати особливого роду відносини близькості, емпатії, прихильності. Етична мотивація є підставою для формування морально-етичної системи цінностей і світоглядних установок особистості. Основна мета морально-етичної мотивації – формування здатності конструктивно аналізувати поведінку та вчинки іншої людини, а також створювати етичну атмосферу спілкування з нею. Морально-етична мотивація визначається також у глибинному прийнятті іншої людини, особливому ставленні людини до сенсу свого життя.

3. Альтруїстичні почуття – емоційна складова (емпатія, любов, чуйність, гідність, обов'язок), що відбиває гуманно-відповідальне значення відносин особистості. Альтруїстичні почуття є внутрішнім ставленням людини до світу, яке надає особливий сенс людському життю (О. Леонтьєв).

4. Моральна інтуїція – компонент, за допомогою якого суб'єкт моментально усвідомлює і віддає перевагу одним (в даному випадку гуманістичним) цінностям перед іншими (антигуманним, аморальним, егоцентричним і прагматичним). Морально-етична інтуїція відповідає за вибір особистості, виконує оперативну оцінку морально – етичних ситуацій, орієнтує особистість на дії та вчинки, пов'язує самість та самосвідомість, самосвідомість та совість, виконує функцію керівництва діями особистості у психологічних конфліктах, сигналізує про морально – етичну специфіку ситуації.

5. Екзистенціальна відповідальність – компонент, який відповідає за чітке усвідомлення суб'єктом сенсу життя, що сприяє виробленню і «повторному огляду» власних смислоутворюючих цінностей. Іншими словами, це відповідальність людини стосовно власного буття. Екзистенціальна відповідальність попереджає втрату сенсу життя. Вона допомагає відрізнити соціально – зрілу особистість від соціально – незрілої.

6. Морально-етичні цінності – компонент, що синтезує й інтегрує в єдиний особистісний гештальт такі психологічні утворення, як: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні з них – цінності добра, справедливості, любові і чесності.

Опитувальник містить 30 тверджень, на які досліджуваній відповідає «так» або «ні». За результатами даного опитувальника виявляється загальний рівень сформованості морально – етичної відповідальності особистості (низький, середній, високий), а також рівень розвитку якостей за шкалами. В нашому дослідженні опитувальник І.Г. Тимошука є важливим засобом діагностики морально-етичної відповідальності. Особливу концептуальну значущість у використанні даного опитувальника ми бачимо в подальшому обчисленні та інтерпретації шкал «альтруїстичні почуття» та «морально-етичні цінності». Акцентування уваги саме на цих шкалах обумовлено об'єктом нашого дослідження – моральними почуттями особистості [5].

2. Методика «Ціннісна орієнтація» (М. Рокіч)

М. Рокіч розглядає цінності в одному ряду з переконаннями та соціальними установками. За М. Рокічем, цінності – це стійке переконання у тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування краще з особистої або соціальної точок зору, ніж

протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування. Серед характерних для особистості цінностей, М. Рокіч вказує такі ознаки, як: витоки цінностей простежуються в культурі, суспільстві і особистості; вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, що заслуговують вивчення; загальна кількість цінностей, які є надбанням людини, порівняно невелика; всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різному ступені; цінності організовані в системи [4].

За М.С. Яницьким, особистість, представляючи собою динамічну систему, знаходиться в стані безперервних змін і розвитку. А досягнутий рівень розвитку особистості послідовно створює все нові передумови для розвитку і вдосконалення системи її ціннісних орієнтацій [2, с.25]. Аналізуючи ціннісні орієнтації особистості М.С. Яницький зазначає, що цінність, яка набуває для індивіда найбільшої значущості, визначає ведучу спрямованість особистості [2, с.19].

Методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча розроблена автором у 1973 році. Адаптація методики була здійснена А.Г. Гоштаутасом, О.О. Семеновим та В.О. Ядовим [3, 224]. Методика складається з двох переліків; 18 термінальних цінностей (перелік А: активне життя, здоров'я, краса природи та мистецтва, матеріально забезпечене життя, пізнання, незалежність суджень і оцінок, щасливе сімейне життя, впевненість у собі, життєва мудрість, цікава робота, кохання, наявність вірних друзів, суспільне визнання, рівність у можливостях, свобода вчинків і дій, творчість, отримання насолоди) та 18 інструментальних цінностей (перелік В: охайність, життєрадісність, непримиримість з власними та чужими недоліками, відповідальність, самоконтроль, сміливість у відстоюванні власної думки, терплячість до думки інших, чесність, вихованість, старанність, раціоналізм, працелюбність, високі запити, незалежність, освіченість, тверда воля, широта поглядів, чуйність). Досліджуваній має розташувати ці цінності в порядку значущості [3, 225]. До списку А М. Рокіч відносить термінальні цінності, або цінності – цілі – це такі значущі об'єкти соціальної дійсності, на які поширюються переконання особистості про те, що з особистісної, групової або суспільної точок зору вони варті того, щоб до них прагнути, домагатися їх. Інструментальні цінності, або цінності – засоби – це якості та засоби дій, на які поширюються переконання особистості в більшості соціальних ситуацій [3, с. 221].

Досліджуваному пропонуються два списки цінностей, у цих списках респондент привласнює кожній цінності ранговий номер. В результаті проведення методики, домінуюча спрямованість ціннісних орієнтацій людини фіксується як займана ним життєва позиція, яка визначається за критеріями рівня залучення в сферу праці, в сімейно-побутову та досугову активність. Якісний аналіз результатів дослідження дає можливість оцінити життєві ідеали, ієрархію життєвих цілей, цінностей-засобів і уявлень про норми поведінки, які людина розглядає в якості еталону. З метою отримання додаткової діагностичної інформації, досліджуваним після ранжування цінностей пропонуються запитання відкритої форми: 1. У якому ступені реалізовані дані цінності у Вашому житті?; 2. Як на Вашу думку, розподілила би картки людина, ідеальна у всіх відношеннях (взірець моральності)?

Ми модифікували систему ранжування методики М. Рокіча для підвищення статистичної ємкості отриманих даних. Кожний ранг ми переводимо у число. Так, 18 балів нараховується найбільшій цінності досліджуваного, а один бал, відповідно найменшій. Термінальні цінності ми позначаємо цілями, оскільки вони прирівнюються до системи цілей досліджуваного. Інструментальні цінності ми називаємо засобами, оскільки поняттєвий апарат інструментальних

цінностей відповідає психологічному змісту засобів досягнення вищезазначених цілей. Завдяки цьому ми переводимо рангові шкали у більш зручну метричну систему.

3. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості (Л. Колберг)

Однією з найважливіших передумов формування ціннісних орієнтацій особистості є рівень інтелектуального розвитку. М.С. Яницький наводить положення Ж. Піаже, який вважав, що зміна стадій морального розвитку пов'язана із загальними когнітивними віковими змінами. Ж. Піаже виділяв дві основні стадії морального розвитку. На першопочатковій стадії «морального реалізму» діти вважають, що всі моральні норми поведінки реальні, незмінні, обов'язкові для виконання і не мають виключень. Пізніше (у період від 5 до 12 років) у процесі розвитку абстрактного мислення, на перший план замість категорії дійсності виходить категорія можливості. Тим самим у дитини формується здатність оцінювати наміри вчинку, абстрагуючись від його конкретних наслідків. Ця стадія Ж. Піаже визначається, як «моральнісний релятивізм». Л. Колберг, уточнюючи концепцію Ж. Піаже, виділив три рівня моральних суджень: предконвенційний, конвенційний та постконвенційний, які включають в себе по дві стадії кожен. Постконвенційний рівень відрізняється егоцентризмом, моральні цінності носять зовнішній характер і слідування ним засновується на принципі вигоди. Конвенційний рівень характеризується соціальною конформністю, некритичним прийняттям оцінок референтної групи і прагненням до підтримки встановленого порядку, традицій та правил. Норми та цінності близького оточення інтеріорізуються, їх дотримання стає внутрішньою потребою, однак вони засновані на зовнішньому авторитеті [2, с.25]. На третій стадії підпорядкування правилам визначається бажанням відповідати очікуванням, уникати осуду зі сторони значущих близьких. Четверта стадія відповідає орієнтації на систему цінностей суспільства в цілому, при цьому поведінка регулюється прагненням уникнути як осуду з боку законної влади, так і почуття провини із-за невиконаного обов'язку. Постконвенційний рівень відповідає орієнтації на особистісні моральні принципи, виробленню автономної системи етичних цінностей. Особистісні цінності на цьому рівні можуть не співпадати з цінностями референтної групи, визначаючись у більшому ступені абстрактними, універсальними, загальнолюдськими цінностями. На п'ятій стадії людина вчиняє у відповідності з особистісними цінностями та принципами, одночасно поважаючи закони суспільства і цінності інших людей, діє заради всезагального блага. Шоста стадія є вищим рівнем морального розвитку і визначається орієнтацією на закони вільної совісті, приверженістю універсальним етичним принципам [2, с.26].

Методика призначена для оцінки рівня розвитку моральної свідомості. Для цього Л. Колберг сформулював дев'ять дилем, в оцінці яких стикаються норми права і моралі, а також цінності різного рівня. За результатами методики можна зробити висновок, на якій стадії розвитку моральних суджень по Л. Колбергу знаходяться досліджувані [1].

Для потреб нашого дослідження найбільш вдалими та інформативно насиченими, тими, що мають найбільш прогностичний потенціал є 5 визначених нами дилем (на основі пілотажного дослідження). Перші п'ять дилем у методиці Л. Колберга дають нам змогу віднести досліджуваного до певної групи за рівнем розвитку моральної свідомості. Оскільки дана методика передбачає тільки якісний аналіз отриманих даних, нами було створено умовні кількісні позначення для більшої зручності оперування даними. Оскільки за Л. Колбергом існує 6 стадій розвитку моральної свідомості, ми відповідно кожному етапу оцінили в 1

бал. Таким чином, найвищий рівень розвитку моральної свідомості оцінюється в 6 балів.

Отже, використання описаних вище методик дозволить дійти висновків щодо рівня морально-етичної відповідальності, визначити стадію розвитку моральної свідомості, а також проаналізувати термінальні та інструментальні цінності досліджуваних. Комплексне використання методик надає можливість кількісного та якісного аналізу результатів в контексті морально-ціннісної сфери особистості.

Висновки. Морально-ціннісна сфера особистості є актуальною проблемою сучасної психології. Мораль, як соціальне явище містить у собі цінності, що зумовлюють собою особливості духовного розвитку всього народу. Моральні цінності – інтегральні утворення моральної свідомості, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечують спрямованість свідомості на досягнення вищих моральних цілей, що регулює поведінку на основі добра і зла. Психодіагностичними методами, що дозволяють всебічно проаналізувати особливості морально-ціннісної сфери, на наш погляд є наступні: опитувальник «Діагностика морально-етичної відповідальності особистості» (І.Г. Тимошук), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч), методика оцінки рівня моральної свідомості Л. Колберга. Завдяки кількісному та якісному аналізу результатів перелічених методик, можна дійти висновку щодо рівня моральної свідомості, домінуючих цінностей-цілей та цінностей – засобів, а також специфіки переживання морально-етичної відповідальності особистості.

Перспективи подальших досліджень. Враховуючи об'єкт нашого дослідження, а також викладені психодіагностичні методи, перспективою подальших досліджень будуть: вдосконалення викладених психодіагностичних методик; порівняння показників методик до та після психологічного впливу (циклу тренінгових занять, спрямованих на розвиток моральних почуттів); викладення результатів проведеного констатувального та формульовального експерименту у наступних статтях.

УДК 173.1:378

ЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ З ДУХОВНИМИ ЦІННОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МОТИВАЦІЮ СТВОРЕННЯ ШЛЮБУ

Чхайдзе А.О., аспірант, асистент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті розглянуті теоретичні аспекти мотивів вступу у шлюб, підходи багатьох авторів та науковців до проблеми визначення мотивацій в особистостях, що вирішили укласти шлюб. Розглянуті аспекти такого мотиву створення сім'ї, як любов. Розкрито поняття «духовності», подано перелік характеристик рис особистості, в яких виявляється її духовність. Розглянуто поняття «особистісної зрілості» та її зв'язок з мотивацією укладання шлюбу.

Ключові слова: мотив, шлюбні мотиви, шлюб, любов, духовність, духовні цінності, особистісна зрілість.

В статье рассмотрены теоретические аспекты мотивов вступления в брак, подходы многих авторов и ученых к проблеме определения мотиваций у личностей, решивших заключить брак. Рассмотрены аспекты такого мотива создания семьи, как любовь. Раскрыто понятие «духовность», перечислены характеристики черт личности, в которых проявляется её духовность. Рассмотрено понятие «личностной зрелости» и ее связь с мотивацией заключения брака.

Ключевые слова: мотив, брачные мотивы, брак, любовь, духовность, духовные ценности, личностная зрелость.

Chkhaidze A.O. RELATIONSHIP PERSONAL MATURITY WITH SPIRITUAL VALUES PERSONALITY AND THEIR INFLUENCE ON MOTIVATION CREATION OF MARRIAGE

The article deals with theoretical aspects of the motives for marriage. Approaches of many authors and researchers to the problem of determining motivation of individuals who have decided to create a marriage. Aspects of such a motive a family, like love. A concept to «spirituality» is exposed, the list of descriptions of lines of personality, its spirituality appears in which, is given. The concept to «personal maturity» is exposed and consider the relationship of personal maturity with the motivation of marriage.

Key words: motivation, motives of marriage, marriage, love, spirituality, spiritual values, personal maturity.

Література:

1. Анциферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Л.Колберга и его школы) // Психологический журнал, 1999. Т. 20. № 3. С. 5–17. Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л.Колберга) / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б.Дерманова. – СПб., 2002. С. 103–112.
2. Ясницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с. ISBN 5-202-01717-0 Издание осуществлено при поддержке Института «Открытое общество» (фонд Сороса) в рамках Программы поддержки кафедр мегапроекта «Развитие образования в России», грант № НВА 911. Рецензент: кафедра социальной психологии Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.
3. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.
4. Rokeach M. The nature of human values. – N.Y., Free Press, 1973.
5. Тимошук І.Г. Методика дослідження рівня морально-етичної відповідальності майбутнього психолога // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – Київ, №4, – 2002. – С. 158–163.
6. Семенюк Л.П. Ціннісна свідомість українського суспільства (90-ті роки ХХ ст.) Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. 3'2005. – К.: Міленіум, 2005. – 170 с., с. 137–142
7. Фурман А.В. Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис 2010. – № 1 під ред. (Тернопільський національний економічний університет) – С. 94–99.
8. Булавкіна О.В., Н.Ю. Сорокіна Етика управління і культура делового общенія: учеб. Пособіе. Тула: Изд-во ТулГУ, 2009. – 114 с.
9. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
10. Михеева И.Н. Амбивалентность личности : морально-психологический аспект. М.: Наука, 1991 – 128 с.
11. Табачук Ю.В. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 13. – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2011. – 780 с. / с. 497–50

Постановка проблеми. Різноманітні аспекти готовності молоді до сімейного життя стали предметом вивчення сексологів, психологів, педагогів. Медико-психологічні аспекти вступу до шлюбу є найбільш поширеними і представленими в науковій літературі. Цій проблемі присвячені дослідження Л. Богдановича, І. Горпінченка, Д. Тсаєва, В. Кагана, Д. Колесова, І. Юнди та ін. [4, с. 13]. Морально-педагогічні проблеми готовності молоді до сімейного життя розглядалися В. Бойко, Є. Ільїною, М. Стельмаховичем, В. Сухомлинським, В. Чудгновським та ін. [9, с. 91]. Формування статевої свідомості, ідентичності та їх ролі у психологічній готовності до шлюбу досліджували О. Васютинський, Т. Говорун, І. Кон, Л. Мороз та ін. Зміст та форми статевого виховання висвітлені у працях М. Боришевського, Т. Говорун, Д. Ісаєва, В. Кагана, І. Кона [11, с. 23]. Соціально-педагогічні, етичні питання підготовки молоді до сімейного життя, а також компетентності психологічної готовності до створення сім'ї розкривались у працях Т. Афанасьєва, М. Алексєєвої, Т. Буленко, Т. Гурко, І. Дубровіної, Д. Неміровського [1, с. 43].

Дослідження Л.В. Смагіної показує, що ціннісні орієнтації сучасного подружжя сильно змінилися в порівнянні з минулим. Якщо століття тому в шлюбних відносинах були присутні поняття моралі, ідеї, соціальної рівності, боргу, жертвності, то сьогоднішні сім'ї, які звертаються за психологічною допомогою, піднімають на щит справедливий розподіл заходів участі в господарсько-побутових і виховних клопотах, виконання подружнього обов'язку та незадоволеність в сфері сексуальності [3, с. 98].

А.І. Антонов і В.А. Борисов, а також Н.Г. Марковська бачать причину кризи сім'ї в тому, що більшість людей в наш час хочуть задовольняти свої духовні потреби (прагнення до актуалізації свого «Я», до саморозвитку та самовдосконалення) не всередині родини, а поза нею. Якщо слідувати цій логіці, то подружжя з неблагополучних сімей повинні досягати великих успіхів у поза сімейних сферах, задовольняючи там потреби в самоактуалізації та саморозвитку. Але ми знаємо, що в більшості неблагополучних сімей цього не відбувається [12, с. 24].

У науковій літературі «мотив» прийнято розглядати як спонукальну причину дій і вчинків людини. Вихідним спонуканням людини до діяльності є його потреби. У будь-якій складній діяльності завжди виділяється мотив, який грає провідну роль [5, с. 875]. На думку О.М. Леонтєва, «мотив ми вживаємо не для позначення переживання потреби, а як те об'єктивне, в чому ця потреба конкретизується в даних умовах і на що спрямовується діяльність, яка спонукає її» [7, с. 300]. Р.С. Немов зазначає, що «мотив – це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, що зсередини спонукає до здійснення певних дій» [8, с. 465].

Л.Б. Шнейдер виділяє три мотивації, щодо створення шлюбу:

1. Мотив «факт шлюбу». Головна рушійна сила в цьому випадку – намір укласти шлюб. Часом це відбувається під впливом інших при реалізації гасла «Вже час!». При цьому інша людина є лише засобом для виконання заповітного бажання – одружитися або вийти заміж. Загалом неважливо, який саме партнер поруч.

2. Мотив «певний тип шлюбу». У цих випадках діють більш впевнені люди, вони орієнтуються на такого партнера, який здатний здійснити їх мрії і відповідає уявленню про престижний варіант шлюбних відносин.

3. Мотив «певної людини». Обранець сприймається як конкретна реальна людина, з усіма слабкостями і недоліками. Робиться свідомий вибір з установкою на прийняття певної людини і з впливаючою звідси особистою відповідальністю за свої почуття [13, с. 158-159].

Результати теоретичного аналізу. Духовні ціннісні орієнтації повинні передувати шлюбу або зароджуватися вже на перших етапах шлюбу. Як зазначає В.А. Сисоєнко, після укладення шлюбу повинно відбутися поступове злиття двох «Я» – чоловіка і дружини, ототожнення потреб, інтересів, бажань, намірів. Кращий варіант той, в якому досягається максимально можливе злиття інтересів і потреб. Позитивну роль в цьому процесі відіграють готовність подружжя відкрито обговорювати виникаючі розбіжності і бажання шукати компроміс; негативну – установка на маніпулювання чоловіком, що припускає відмову від щирості в стосунках і вироблення витончених методів впливу на нього з метою підпорядкувати собі і тим самим здобути перемогу. Якщо з якихось причин інтереси і бажання не стають загальними, автономність двох «Я» зберігається, то шлюб стає конфліктним і нестійким [6, с. 113].

В.А. Сисоєнко вказує, що хоча більшість шлюбів в наш час зароджується по любові, любов ця часто егоїстична: іншого люблять за те, що він потрібен, без нього неможливо задоволення якихось життєво важливих потреб, тобто люблять швидше за все самого себе, а не об'єкт любові. На думку І.Ф. Деметєєвої, егоїстичні установки молодого подружжя (коли на першому місці стоять власні бажання та інтереси) пов'язані з певними особливостями виховання в сучасному суспільстві. Батьківська опіка стала надмірною. В умовах порівняно високого матеріального добробуту відійшла в минуле економічна необхідність участі дітей у домашній праці. Виховання не переслідує мети прищепити дитині трудові навички, навпаки, йде активний пошук «чистої роботи», «вищої освіти» для дітей; часто на перший план виступають хибні міркування батьків («Наша дитина не гірше інших»). Все це веде до егоїстичних установок молодих людей і потенційної нестабільності їхніх сімей [10].

У той же час, незважаючи на, здавалося б, найбільш прийнятну причину шлюбу – любов, вона не гарантує міцності шлюбу. Вся справа в тому, що під одним і тим же мотивом («по любові») ховаються різні потреби (почуття). Коли під любов'ю розуміється сексуальний потяг («ерос»), то вона не є гарантією міцного та щасливого шлюбу, якщо не підкріплена іншими потребами і мотиваторами з моральної сфери людини. Тільки в тих випадках, коли кохана людина сприймається як незамінна за своїми індивідуальними якостями і метою кохання є не отримання егоїстичного задоволення, а відчуття радості через радість іншої людини (така любов називалася древніми греками «арапе»), виключається можливість «пересичення» партнером та відмови від нього [6, с. 119].

На думку деяких дослідників, у великому числі випадків любов виявляється чинником, що перешкоджає збереженню родинного союзу. По-перше, пише С.В. Ковальов, в нетерпінні любові ми шукаємо не чоловіка, а коханого, забуваючи про те, що жити нам доведеться не з одним цим прекрасним відчуттям, а з її предметом і носієм – конкретною людиною, з унікальним психічним світом, образом свого «Я», темпераментом, характером.

По-друге, під романтичним покривом любові ми дуже часто забуваємо, що, наскільки б подружжя не любило один одного, в своїй сім'ї вони просто зобов'язані будуть виконувати звичайні для кожної подружньої пари функції.

Західнонімецький психолог Х. Шельський стверджує, що, коли чекання любові стає первинним мотивом браку, основний сенс родинного життя з її повсякденними турботами, доглядом за маленькими дітьми зводиться до загибелі цих ілюзій, що часто приводить до пошуків нового любовного партнера.

Один з варіантів песимістичного погляду на співвідношення любові і шлюбу, що містить в собі змі-

шення понять любові, закоханості, ілюзії і споживача як чекання незвичайних відчуттів від іншого.

Іншого погляду на співвідношення любові і шлюбу дотримуються відомі психотерапевти Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицький, викладаючи його при описі механізму «емоційної ідентифікації з сім'єю». Автори розглядають емоційні стосунки симпатії як цементуючу силу в родинних стосунках. Вони відзначають, що стосунки симпатії до певної міри нейтралізують стани фрустрації, що виникають в міжособистісних стосунках, у тому числі і в сім'ї [13, с. 86].

Сім'я є одним з головних соціальних інститутів соціалізації індивіда. У ній формується система суспільних і групових цінностей, передається соціальний досвід, закладаються основи індивідуальності, унікальності особистості. У сімейному мікросередовищі виробляються уявлення людини про стосунки між чоловіком і жінкою, між поколіннями (батьків і дітей), формуються суспільні й особистісні ідеали, засвоюються моральні норми, оцінки та принципи, етикетні зразки поведінки. Моральні стосунки в сім'ї, що базуються на любові, духовній близькості й чуйності, піклуванні, відповідальності, сімейному обов'язку, взаємній повазі, є передумовою збереження і зміцнення морального клімату в суспільстві. Шкоди сім'ї завдають такі морально-психологічні властивості особистості, як егоцентризм, грубість, утриманство, алкоголізм тощо. Отже, моральна цінність товариських, дружніх, любовних, шлюбно-сімейних стосунків полягає в тому, що реалізовані в них моральні ідеали, принципи, вимоги духовно возвеличують особистість і зміцнюють моральний потенціал суспільства [2, с. 316].

Сім'я – соціальна група, провідна діяльність якої – збереження, розвиток і передача наступним поколінням саме духовних ціннісних орієнтацій. Авжеж, не виключено і те, що сім'я може зберігати, розвивати і передавати іншим поколінням і не духовні ціннісні орієнтації. Але в такому випадку процес соціалізації значно ускладнюється: діти легко відкидають ті позитивні не духовні цінності, якими батьки таки дорожать; їх поведінка починає визначатися примітивними егоїстичними потягами, а не прагненням до позитивних цінностей; вони легко розтрачують те, що батькам вдалось накопичити. Сім'я – місце, де накопичується і реалізується соціально-виховний потенціал [8, с. 425].

Таким чином, з моменту укладення шлюбу останній стає свого роду інститутом соціалізації подружжя. Вступ до шлюбних відносин припускає початок внутрішньої роботи, духовних зусиль, духовного зростання. Необхідно відмовитися від власного егоїзму, що вже є саморозвитком і самовдосконаленням. Виходить, що сімейний союз сам по собі породжує духовні ціннісні орієнтації у подружжя, відбувається підготовка до наступного етапу, коли ці орієнтації належить передати дітям. Виникає питання: наскільки я цікавий для іншого, що служить стимулом до здобуття освіти, розширенню кругозору; з'являється стимул бути творчою людиною, розуміти і пояснювати життя, шукати її сенс. У разі, якщо життя членів сім'ї все більше опосередковується духовними цінностями, шлюб стає стійким, стабільним, сім'я – інтегрованою. В іншому випадку – конфлікт. Сенс конфліктів полягає в тому, щоб подружжя все більше відмовлялися від свого егоїзму і все більш орієнтувалися на духовні цінності. Інтеграція сім'ї безпосередньо залежить від ролі духовних ціннісних орієнтацій у її житті [8, с. 600].

Багато дослідників стверджують, що саме цінності визначають характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це, в свою чергу, детермінує особливості її поведінки (Б.Г. Ананьев, М.Й. Борисовський, А.Г. Здравомислов, Г.С. Костюк, В.Я. Титаренко, К.В. Шорохова, В.О. Ядов та ін.). Але питання щодо впливу морально релевантних потреб на мотивацію створення шлюбу залишається нерозкритим.

Дослідження духовності у контексті психології особистості передбачає вибір одиниці аналізу цього феномену. Як засвідчив теоретичний аналіз сутності духовності як особистісного утворення, такою одиницею можуть слугувати ціннісні орієнтації, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Внутрішні моральні інстанції особистості є тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність і ступінь розвинутої духовності в людини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим у них є зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності [2, с. 403].

Особистісну зрілість науковці розглядають як один із структурних компонентів зрілої людини (А.О. Реан, Р.М. Шаміонов, О.С. Степа, П.М. Якобсон), водночас особистісна зрілість є цілком самостійним поняттям і складним психологічним утворенням (А.В. Іващенко, Л.М. Потапчук, С. Тадеуш, О.В. Темрук). Як будь-яке комплексне, інтегральне явище, особистісна зрілість включає ряд компонентів. Ними виступають стани та властивості особистості, що супроводжують її діяльність в різних сферах буття (Л.М. Потапчук, Р.М. Шаміонов) [12, с. 326]. Особистісна зрілість характеризується стійкими ціннісними орієнтаціями (А.Г. Здравомислов, О.І. Пенькова, В.А. Ядов), відповідальністю (П.Я. Гальперін, К.М. Муздибаєв, Ж. Піаже, Дж. Роттер, М.В. Савчин); самостійністю (Є.І. Головаха, І.С. Кон, В.І. Слободчиков); самоствердженням (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Б.Ф. Ломов, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн); адекватним цілепокладанням (Б.С. Братусь, І.В. Дубровіна) тощо. Отже, до визначення поняття особистісної зрілості та її структурних компонентів у психології існує багато підходів, що не суперечать один одному, а розглядають різні сторони цього складного явища [13, с. 89].

Базуючись на системно-інтегративному підході, ми визначаємо поняття «особистісна зрілість щодо подружнього життя» як інтегральне (динамічне) утворення, високий рівень і гармонійний розвиток складників якого забезпечують готовність до конструктивного створення сімейних взаємин. Воно являє собою синтез взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів: когнітивного (система знань, уявлень та переконань, необхідних для подружнього життя, позитивне ставлення до оволодіння цими знаннями), емоційно-мотиваційно-ціннісного (мотиваційно-ціннісні орієнтації, емпатійність, емоційна стійкість) та регулятивно-поведінкового (вольова саморегуляція, відповідальність, самостійність, комунікабельність, безконфліктність). Особистісна зрілість визначається розвитком особистісних якостей, достатнім рівнем знань, уявлень та переконань, адекватним рівнем домагань, мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, спрямованих на прогресивний розвиток, у майбутнє.

Проаналізувавши наукову літературу ми прийшли до висновку, що чим вище ступінь зрілості поглядів особистості і установок на шлюб, тим вище і соціальна зрілість породжуваних ними мотивів вступу у шлюб (рис. 1).

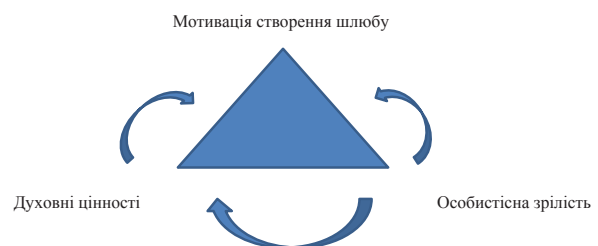

Рис. 1. Вплив особистісної зрілості на духовні цінності особистості та на мотивацію створення шлюбу

Тож, зацікавившись вищезазначеним, метою нашого дослідження стало вивчення особливостей мотивації вступу до шлюбу сучасної молоді у контексті духовних цінностей особистості.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання дослідження:

1. Узагальнити сучасні підходи до вивчення духовних цінностей, виявити та всесторонньо розглянути основні духовні цінності особистості.

2. Емпірично дослідити духовні цінності пар різних вікових категорій.

3. Засобами анкетування визначити основні мотиви, що переважають при створенні шлюбу.

4. З'ясувати особливості, місце і вплив духовних цінностей та зрілості особистості на мотивацію створення шлюбу.

Передбачається, що дисертаційне дослідження буде носити емпіричний характер. Досліджуватись будуть 4 вибірки осіб: 1) особи, яким виповнилося 16-17 років; 2) особи, яким виповнилося 20-25 років; 3) особи, яким виповнилося 35-40 років; 4) особи, які вже були у шлюбі, але розлучилися. Таким чином, ми плануємо дослідити різні вікові групи, щоб простежити динаміку мотивів вступу у шлюб в залежності від духовних цінностей особистості та особистісної зрілості.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати наступні методики:

1) Тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха, що включає в себе 5 аспектів, які складають особистісну зрілість (мотивація досягнень, відношення до свого «Я», почуття громадянського боргу, життєва установка, здібність до психологічної близькості з іншою людиною).

2) Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації особистості «Здійснення бажань» дозволить нам виявити на якому рівні розвинуті індивідуалістичні, сімейні, соціальні та духовні цінності в особистості.

3) Авторська анкета, що допоможе визначити які з чотирьох мотивів (біологічні, економічні, соціально-культурні та духовні) переважають у шлюбній мотивації.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши літературу, ми бачимо, що молодість – це саме той час, коли юнаки та дівчата починають серйозно замислюватися над тим, щоб будувати серйозні стосунки, вступати до шлюбу, та, відділившись від батьків та їхньої опіки, створювати свою власну сім'ю. Адже саме сім'я, на думку вчених, є тією первиною моделлю, яка впливає на формування в дітей еталонів чоловічих

і жіночих якостей, поведінкових моделей, дає можливість безпосереднього пізнання сімейно-побутових стосунків чоловіків і жінок, їхніх ролей, функцій, прав та обов'язків як подружжя, як батьків, як громадян. Значення духовності особливо зростає нині, коли перед людиною постає багатий вибір життєвих самовизначень у найрізноманітніших сферах діяльності, а також ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості [11, с. 32]. На мотивацію вибору шлюбного партнера впливає особистісна зрілість особистості, яка в свою чергу також має вплив на цінності, а саме на духовні цінності, які, утворюючи замкнуте коло, впливають на мотивацію вибору шлюбного партнера.

Тож, у подальшій нашій роботі буде відбуватися проведення експериментального дослідження нашого дисертаційного дослідження.

Література:

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – 2-е изд. / Ю.Е. Алешина. – М. : «Класс», 1992. – 204 с.
2. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Зелинченко А. Психология духовности / А. Зелинченко. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 213 с.
4. Ильин Е. Мотивация и мотивы / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Каиров И.А., Петров Ф.Н. Педагогическая энциклопедия Т. 2. / И.А. Каиров, Ф.Н. Петров. – М. : Советская энциклопедия, 1965. – 912 с.
6. Ковалев С.В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. – М. : Пед-ка, 1987. – 158 с.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 584 с.
8. Немов Р.С. Психология : учеб. для студ. выс. пед. учеб. зав. : в 3 кн. – 4-е изд. / Р.С. Немов. – М. : Гум. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.
9. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / Пер. с англ. В. Гаврилова / К. Роджерс. – И. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 288 с.
10. Сурожский А. Достичь своей высоты / А. Сурожский // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3.
11. Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы. – Минск : Университетская, 1991. – 104 с.
12. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений : курс лекцій / Л.Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
13. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л. : Медицина, 1989. – 192 с.

УДК 159.9:61

РОЗЛАДИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ДЗЕРКАЛІ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

Шебанова В.І., к.психол.н., доцент,
докторант факультету психології кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Шебанова С.Г., к.психол.н., доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті проведений узагальнюючий аналіз дефініції «психологічний захист» як загальнопсихологічного поняття та розглядається можливість його застосування при аналізі розладів харчової поведінки.

Ключові слова: предмет захисту, агент захисту, спосіб нападу, характер втрати (шкоди), засоби захисту.

В статті проведено обобщающий анализ дефиниции «психологическая защита» как общепсихологического понятия и рассматривается возможность его применения при анализе расстройств пищевого поведения.

Ключевые слова: предмет защиты, агент защиты, способ нападения, характер наносимого ущерба, средства защиты.

Shebanova V.I., Shebanova S.H. EATING DISORDERS IN THE MIRROR OF MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE

In article the generalizing analysis of a definition «psychological protection» as all-psychological concept is carried out and possibility of its application is considered in the analysis of frustration of food behavior.

Key words: a protection subject, the agent of protection, a way of attack, character of a put damage, means of protection.

Постановка проблеми. Останнім часом зростає кількість досліджень, присвячених вивченню розладів харчової поведінки. При цьому автори розглядають ці розлади з різних позицій: як харчову адикцію, як патологічно звичні дії, як порушення мотивації, як травми дитячо-батьківських стосунків. Ми розглядаємо дані розлади з позицій психосоматики. Оскільки в основі психосоматичних захворювань полягають порушення функціонування механізмів психологічного захисту, то виникає необхідність вивчення системи захисного реагування організму. На наш погляд, ця система є єдиною й включає два рівні: «тілесний» (у вигляді симптомів або синдромів, які проявляються як розлади, хвороби, порушення) та «психологічного реагування» (психічний захист).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В сучасній психології накопичено чимало теоретичного і емпіричного матеріалу, в якому розглядається багатогранність і суперечливість феномена психологічного захисту.

Ступінь вивченості проблеми захисних механізмів особистості представлена працями психоаналітиків різних шкіл, течій та напрямів (таких як А. Адлер, Г. Бібрінг, М. Кляйн, Ж.-Б. Понталіс, В. Райх, Ж. Лакан, Г. Ліндсей, Ж. Лапланш, Н. Мак-Вільямс, К. Хорні, К. Холл, К.Г. Юнг тощо) – де психологічний захист це система активних чи пасивних психічних дій особистості, що забезпечують для неї специфічний результат. У наукових доробках гуманістичної психології, гештальтпсихології й серед вітчизняних психологів (В.М. Аллахвердов, О.М. Арестова, І.Я. Березна, Ф.Є. Василіук, Р.М. Грановська, Б.В. Зейгарник, Б.Д. Карвасарський, Ф. Перлз, К. Роджерс, Е. Фромм, В.М. Цапкіна, Т.С. Яценко та ін.) відзначається, що психологічний захист – це система регулятивних механізмів, пов'язаних з перекрученням суб'єктивної психічної реальності, що забезпечує усунення або зведення до мінімуму травматичних (негативних) переживань, що пов'язані із внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги та дискомфорту.

Необхідно відзначити, що феномен психологічного захисту також привертав увагу й фізіологів (І.М. Сеченов, Е.А. Костандов, М.П. Сулова, І.С. Беріташвілі, Ф.Б. Березін та ін.), які у своїх працях досліджували анатомічну та фізіологічну основу цього феномену, а також закономірності діяльності несвідомих процесів.

У дослідженнях останнього часу можна виділити два напрямки. Перший носить суто теоретичний характер та стосується деякого докладного вивчення представлених літературних джерел (Ф.В. Бассін, В.І. Журбін, А.А. Налчаджян, О.С. Романова, Л.Р. Гребенніков, Д.Г. Каган). Інший напрямок досліджень стосується, таких проблем, як вивчення захисних механізмів у людей з різними психічними розладами, соціальними проблемами або людей з особливих соціальних груп (М.В. Богданова, О.М. Власова, М.В. Галіміязнова, Н.В. Головка, О.Л. Доценко, О.Г. Максименко, І.М. Нікольська, О.А. Олійников, Ю.В. Распутько, Н.І. Савченко, Л.Ю. Субботіна, В.А. Ташликов, І.М. Тонконогий, Д.С. Тітаренко, А.М. Шевчук, В.А. Штроо та ін.).

Мета даної статті спрямована на проведення теоретичного аналізу дефініції «психологічний захист» як загальнопсихологічного поняття й розгляд можливості його застосування при аналізі розладів харчової поведінки.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, становлення поняття психологічного захисту проходило в руслі психоаналізу. Уперше (ще в 1894) поняття «захист» З.Фрейд застосував у своїй роботі «Захисні нейропсихози». При цьому, «захист» він розглядав як механізм зняття внутрішнього напруження, що викликається конфліктом між свідомим та несвідомим у хворих з неврозами. Відзначимо, що З.Фрейд описував тільки функції й деякі прояви захисту, не визначаючи його як поняття. Структура особистості за З.Фрейдом має трикомпонентну будову (Я, Воно, Над-Я) і відображує динамічну взаємодію інстинктивних імпульсів несвідомого й засвоєних вимог зовнішнього середовища, які виникають у процесі соціалізації й виховання. Конфліктність (суперечливість) між цими структурами спричиняє почуття внутрішньої напруги та сильної тривоги. Механізми психологічного захисту спрямовані на зниження рівня конфліктності й тривоги. В подальшому психологічний захист стали вивчати не тільки у невротичній, але й у здоровій особистості. Крім того, стали розглядати не тільки інтрапсихічний аспект захисту, а й захист під час міжособистісної взаємодії. Зокрема, Анна Фрейд акцентувала роль захисту у вирішенні зовнішніх (соціогенних) конфліктів. Це дозволило розширити коло феноменології захисту й визначити його як поняття. Вперше це зробила (визначила) А.Фрейд: «Захисні механіз-

ми – це діяльність «Я», що починається, коли «Я» перебуває під впливом надмірної активності спонукань або афектів, які представляють для нього небезпеку. Вони функціонують автоматично, без узгодження зі свідомістю» [13, с. 47]. Крім того, А.Фрейд систематизувала механізми захисту, розділивши їх на групи й визначивши періоди їхнього розвитку в онтогенезі.

Е. Фромм під захистом розуміє механізми втечі, які пов'язані з відмовою від індивідуальності і Я. На його думку, це знижує сильну тривогу, робить життя терпимим у «невротичному» суспільстві. К. Хорні вживає термін захисні стратегії (невротичні тенденції). Це такі стратегії захисту, які необхідні людині для того, щоб впоратися з почуттями недостатньої безпеки, безпорадності й ворожості, які властиві базальній тривозі.

Н. Мак-Вільямс розмежувала психологічні захисні механізми на первинні (примітивні) та зрілі, причому вона звернула увагу на проблеми практичного характеру, що пов'язані з психологічним захистом. Автор указала, що слово захист «...придбало незаслужено негативний відтінок...», тому механізми психологічного захисту помилково сприймалися деякими психотерапевтами як малоадаптивні й властиві хворобливій (патологічній) особистості (Н. Мак-Вільямс, 2004) [7]. Ці зауваження співпадають з думкою деяких психологів радянського періоду, які вказують, що психоаналіз негативно вплинув на поширення поняття психологічного захисту (Ф.В. Бассін, О.С. Романова, Л.Р. Гребенніков) [1; 10]. На думку цих авторів, так сталося внаслідок особливого негативного ставлення (неприйняття) психоаналізу як концепції, як напрямку психології. У свою чергу, неприйняття, пояснювалося тим, що психоаналіз (у трактуванні деяких науковців) представляв «Людину» як істоту поведінки якої обумовлюється первинними (низинними) бажаннями та інстинктами, або «роздирається» внутрішніми конфліктами. Саме тому багато вчених не бачили сенсу розробляти категоріальний апарат психоаналізу. Таким чином, поняття «психологічний захист» певний час не мало статусу науково обґрунтованого предмета дослідження, а «психологи не мали строго обґрунтованого визначення цього феномена психічного життя» [10, с. 7]. Лише в 1969 році в статті «Про силу «Я» і психологічний захист», В.Ф. Бассін, указав на необхідність і важливість включення у сферу психологічного знання таких понять як «несвідоме», «сила Я», «психологічний захист», які дають змогу установити взаємозв'язок між психічним та соматичним [1]. Поступово поняття «психологічний захист» перестало бути лише психоаналітичним, стало розглядатися в інших психологічних школах та увійшло у загальнопсихологічну практику.

К. Роджерс визначив захист як поведінкову реакцію організму на погрозу цілісності «Я-структури», що є усвідомленим переключенням переживання, для того щоб зменшити невідповідність між переживанням і структурою «Я» або відторгненням будь-яких переживань (за В.І. Журбіним) [4, с. 14-22]. Ф. Перлз, зазначає, що захист – це порушення взаємодії індивіда з оточуючими [11]. М. Тарт визначає психологічний захист через метафору буферів, «вони згладжують той шок, що може виникати в нас при перемиканні від однієї субособистості до іншої...». Р. Плутчик розглядав захист як засіб оволодіння базисними емоціями.

В.І. Журбін, аналізуючи науковий доробок вітчизняних (російських) вчених, щодо розуміння психологічного захисту, дійшов висновку, що багато авторів тлумачать його досить вузько, як складову частину будь-яких інших психічних феноменів: діяльності, установок, стосунків особистості, компенсації тощо [4]. Так, наприклад, В.М. Баншиков зазначає, що «захист» проявляється через ставлення особистості хворого до травматичної ситуації або хвороби.

І.М.Тонконогий, під «захистом», розуміє різні способи переробки інформації з метою блокування загрозової інформації [12].

Водночас, шеренг авторів розглядають захист як самостійне й цілісне поняття. Наприклад, В.Ф. Бассін вважає, що психологічний захист – це механізм, що спрямований на запобігання розладів поведінки й фізіологічних процесів [1]. В.А.Ташликов визначає захист як механізм адаптивної перебудови сприйняття й оцінки, що «включається» тоді, коли особистість не може адекватно оцінити почуття занепокоєння, що викликається внутрішнім або зовнішнім конфліктом, та не може впоратися зі стресом [11]. А.А. Налчаджян визначає захисні механізми як «схеми психічних дій, які приведуть до тієї або іншої форми адаптованості особистості, вирішенню ситуації, що фруструє» (за Шебановою В.І., Шебановою С.Г.) [14]. У дослідженні І.М. Нікольскої та Р.М. Грановської психологічний захист розглядається як «спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, що охороняє сферу свідомості від травмуючих неприємних переживань, що пов'язані із внутрішніми й зовнішніми конфліктами, станами тривоги й дискомфорту» [8, с. 82].

Таким чином, узагальнювальний аналіз розуміння категорії «психологічний захист» (на основі праць різних вітчизняних і закордонних авторів) дозволяє виділити дві головні складові. З одного боку, це наявність негативної ситуації (стресу, хвороби, травми, конфлікту), з іншого боку, це наявність мети (сенсу, сутності), спрямованої на зниження емоційної напруженості й збереження комфортного стану, цілісності «Я».

На сьогоднішній день досить складно обмежитися одним визначенням, яке б давало можливість врахувати всі прояви захисту, які розглядаються дослідниками. Це обумовлено розмаїтістю феноменів, на основі яких вибудовувалися дефініції цього поняття. Отже, для того щоб надати цілісне уявлення про «психологічний захист» як загальнопсихологічний феномен, необхідно провести процедуру реконструкції поняття й розглянути його з позиції системного підходу. Ця процедура потребує аналізу певних характеристик захисту: предмета (границі, які захищаються), агента захисту (загроза), способу нападу (стратегія пред'явлення загрози), втрати, шкоди (як наслідок), засобів захисту (як інструменти) (Е.Л. Доценко, В.А. Штроо) [3, 15].

Предмет захисту (границі, які захищаються) – це завжди цілісність чогось, стан якогось гомеостазу. У психоаналізі предметом захисту є врівноваженість, гармонійність структурної частини особистості (Его) і, відповідно, те відчуття комфорту, що є наслідком благополуччя й цілісності Его. У гуманістичній психології предмет захисту – це переключена реальність – «реальне Я» (як результат протиріччя між «ідеальним Я» і вимогами соціального світу). Таким чином, функція захисту забезпечує саме сталість переключення. Інакше кажучи, предмет захисту – це сталість світосприйняття, яку людині необхідно постійно підтверджувати. Р.М. Грановська й І.М. Нікольська вважають, що предметом психологічного захисту є цілісність «моделі світу» (суб'єктивного світу, що містить певні мотиви, сенс, сценарій, «Я-образ» і «Я-концепцію») [8]. Мобільність «моделі світу», її доступність реконструкції визначаються творчими можливостями людини. Якщо захист (наприклад, «знеціювання»), дозволяє позбавити значущості й знешкодити те, що травмує людину, то різні форми подолання й регулювання захисту полегшують включення в «модель світу» нових, адекватних ситуацій, тобто «творча переробка» забезпечує узгодження між ситуацією й реагуванням [8, с. 37]. Отже, на рівні психологічного захисту, предметом захисту виступає цілісність «Я» (цілісність суб'єктивного світу). Суб'єктивно це відчувається як психологічний стан комфорту й благо-

получчя. Відповідно, на рівні соматичного захисту, предмет захисту – це тіло (організм) і його нормальне (оптимальне) функціонування. Виходячи із цілей нашого дослідження, предметом захисту є цілісність «образу тіла».

Агент захисту (загроза) – це те, що може зруйнувати границі й вивести ту або іншу цілісність (тіло / психіку) зі стану рівноваги. Автори виділяють різноманітні агенти захисту залежно від власної концептуальної позиції. З. Фрейд зазначав, що саме зіткнення з тривогою обумовлює необхідність у психологічному захисті. При цьому він виділяв три види тривоги: невротичну (страх перед силою власних бажань, пристрастей та усвідомлення своїх інстинктів), моральну або почуття провини (страх перед власною совістю, внутрішньою цензурою своїх ідеалів і цінностей), реалістичну (страх перед реальною небезпекою від зовнішнього світу). А.Фрейд вважала, що «інстинктивна небезпека, від яких захищається «Я», завжди однакова», це афективні спонукання, інстинкти, які виходять з «Ід». [13]. Інші автори (В.С. Ротенберг, Р. Лазарус, О.М. Арестова, В.А. Ташликов та ін.) у якості загрози розглядають *внутрішній або зовнішній конфлікт, стрес* (який може виникати внаслідок форсованого пред'явлення чужорідних поглядів та потребує необхідності швидкої внутрішньої перебудови) (за В.І. Шебановою, С.Г. Шебановою) [14]. Наслідком конфлікту (стресу) є відчуття *внутрішнього дискомфорту та тривоги*, мінімізування яких є функцією психологічного захисту. Виходячи з цілей нашого дослідження, агентом захисту при розладах харчової поведінки є різні види тривоги, які обумовлюють *внутрішній дискомфорт* (зокрема, при обмежувальному типі харчової поведінки, у т. ч. анорексії, – страх набрати вагу; при гіперфагії – *тривога, пов'язана з конфліктом і/або стресом*).

Спосіб нападу (стратегія пред'явлення загрози). А.Фрейд, як загрозу для «Его», розглядала інстинкти й афективні спонукання «Ід», які суттєво впливають на стратегію захисту. Р. Лазарус, С. Фолкман вважали, що адекватні механізми психологічного захисту актуалізуються у випадку сталого та достатньо тривалого негативного впливу. Це слугувало підставою для розподілу механізмів захисту на ситуативні (які включаються одноразово в окремих ситуаціях) та стильові (стійкі патерни захисної поведінки). Спосіб нападу, його тимчасова характеристика (періодичність, частота) визначають характер захисту й спричиняють включення механізмів патологічного захисту. Ф.Б. Березін указує, що захисні механізми можуть адекватно працювати в стабільному середовищі, у якому роль додаткових факторів (ситуаційних та особистісних) мінімізована. У той час як тривала інтенсивна тривога викликає підключення механізмів інтрапсихічної адаптації більш глибокого рівня (при цьому їх включення супроводжується закономірною зміною межових патологічних синдромів) [2, с. 42-44]. Інакше кажучи, *стратегія пред'явлення загрози обумовлює стратегію захисту*. Вважаємо доречним навести цитату-метафору Ф. Перлза: «Гальмування – це тільки один з механізмів контролю, при цьому самий грубий. Чим краще водій розуміє, як керувати механізмами контролю, тим ефективніше працюватиме машина. Але якщо водій постійно їздить із натиснутими гальмами, навантаження стає надзвичайним, і це різко підвищує зношувальність двигуна та гальм; якість роботи машини погіршиться, і рано чи пізно це призведе до аварії...» [9, с. 156]. Зазначена цитата дозволяє зрозуміти як об'єкти зовнішнього середовища «перетворюються» на небезпечні, ворожі й неконтрольовані. «Ворожий імпульс» (як «стратегія загрози» при порушенні особистісних границь) ретрофлексується, і надалі проєктується на зовнішні об'єкти, які переживаються як неконтрольовані й небезпечні. При цьому, у випадку

розладів поведінки за анорексичним патерном реагування в індивідів *зростає бажання контролю над ситуацією*, що підсилює їхній опір зовнішньому тиску (вони відмовляються від прийому їжі в колі родини – щоб їх не змушували їсти; проводять очисні процедури з метою виведення їжі, яку вони сприймають, як ворога, що обумовлено їх страхом набрати вагу; заперечують негативні зауваження оточуючих стосовно їх худорлявості).

У випадку розладів поведінки за булімічним типом, навпаки, індивіди вважають, що «напади обжерливості» неможливо контролювати (відповідно опір є безглуздим і даремним). Інакше кажучи, вони *повністю знімають із себе відповідальність за «ситуації переїдання»*. На нашу думку, такий стереотип реагування складається наступним чином. У критичній стресовій ситуації відбувається автоматичне підсилення ретрофлексивної динаміки й регресія до раннього досвіду безпорадності, зі спробою контролю над ситуацією за рахунок збереження пасивності й залежності, а також відмовою від будь-якої активності, спрямованої на змінення ситуації. Нагромадження травматичних подій з низьким рівнем контролю й переживанням безпорадності сприяє формуванню гіперфагічних реакцій (як стилю адаптації) при домінуванні мотивації запобігання неспіху на тлі депресивного настрою. Отже, відзначимо, що якщо стратегією загрози виступає зовнішня спроба «обмеження прийому їжі», то у відповідь захисна стратегія проявляється «переїданням». І, навпаки, якщо особистість оцінює «прийом їжі» як зовнішню стратегію загрози стосовно свого тілесного «Я», то у відповідь з'являється специфічна захисна стратегія – різні процедури очистки та обмежувальна харчова поведінка (строге дотримання дієти, відмова від їжі тощо). Відповідно, у ході психокорекції, одним із завдань психолога є розкриття звичної ретрофлексії. Це дає змогу індивіду змінити поведінку: спочатку він адресує агресію на об'єкти зовнішнього середовища, відновлюючи регуляторні функції гніву (що під час ходи групової роботи може проявлятися як підсилення міжособистісної конфліктності). Під час подальшої терапевтичної динаміки відбувається формування адекватної й гнучкої границі особистості за рахунок усвідомлення неадекватних патернів прийняття відповідальності й контролю.

Характер втрати (шкоди) може визначатися як ступінь руйнування або оборотність процесу руйнування (інакше кажучи, це можливість або неможливість до відновлення, повернення до колишнього стану). Крім того, розглядається можливість проникнення в інші рівні захисту. У концепції двофазного витиснення (А. Мітчерлінх, П. Куттер) автори висловили припущення, що якщо захист одного рівня не справляється зі своєю функцією, то відбувається патологізація захисного реагування, спочатку у вигляді невротичних реакцій, а потім у вигляді психосоматичного розладу. Інакше кажучи, патологічні симптоми й синдроми – це наслідки неефективності захисту. Отже, у нашому дослідженні, «наростання ваги та об'ємів» або, навпаки, «значне зменшення ваги та об'ємів» для тіла є шкодою (втраченою формою у загальноприйнятному розумінні), що ми розглядаємо як наслідок неефективного захисту.

Засоби захисту – це відповідні дії з ослаблення або усунення загрози. Це власне, способи захисту, які підрозділяють на несвідомі – усвідомлювані (при цьому перші – це механізми психологічного захисту в загальноприйнятному сенсі, а другі – це копінг-стратегії); дорослі – дитячі; нормальні – патологічні; незрілі (примітивні) – зрілі (високорівневі), ситуаційні – стильові, активні – пасивні тощо.

Узагальнювальний аналіз компонентів психологічного захисту допомагає зрозуміти діалектичний зміст і призначення системи захисту організму й особистості. Еволюційний зміст захисту (психологічного і

соматичного) спрямований на підтримку продуктивного балансу між самототожністю системи й необхідністю взаємодії із зовнішнім середовищем. В одній з останніх праць З. Фрейд (1975) визначає захист як продукт розвитку й навчання, спрямований на ослаблення діалектично єдиного зовнішньо-внутрішнього конфлікту. Це відображає центральне протиріччя захисту, що поділяє шеренг авторів (J.Ch. Perry, 1990; H. Leigh, M.F. Reiser, 1982 і ін.) (за Шебановою В.І., Шебановою С.Г.) [14]. Н. Мак-Вільямс відзначає, що в науковому середовищі співіснують два суперечливі погляди про природу захисту: з одного боку, «... вони малоадаптивні, ...при дії захисту відбувається щось патологічне», а з іншого боку, «феномени, які ми називаємо захистами, мають безліч корисних функцій. Вони проявляються як здорова творча адаптація...» [7, с. 131]. Р.М. Грановська, І.М. Никольська визначають конфліктність захисту «як протиріччя між прагненням людини зберегти психічну рівновагу й втратами, до яких може призвести надлишкове вторгнення захисту [8]. З одного боку, користь від всіх видів захисту очевидна, з іншого боку – їх надлишкова актуалізація заважає особистості усвідомлювати об'єктивну ситуацію, адекватно й творчо взаємодіяти зі світом» [8, с. 27]. Внутрішня суперечливість поняття призводить до розбіжностей у його тлумаченні й оцінці. Одні автори (В.А. Ташликів, В.С. Ротенберг, Ф.Є. Василюк та ін.) трактують психологічний захист як такий, що завдає шкоди, створює небезпеку, перешкоджає особистісному розвитку. Інші (В.К. М'ягер, Б.В. Зейгарнік, О.Т. Соколова, Р.М. Грановська, І.М. Никольська та ін.) відзначають їх безумовно корисну функцію в психологічній адаптації, зокрема зменшення напруженості, незважаючи на те, що це призводить до перекручування вихідної інформації або змінення поведінки [14]. Для постійної підтримки роботи механізмів психологічного захисту на оптимальному рівні потрібна постійна витрата енергії. Ці витрати можуть виявитися дуже суттєвими й призводити до появи невротичної симптоматики й порушення працездатності.

О.С. Романова та Л.Р. Гребенніков, сприймаючи в цілому психологічний захист як спосіб адаптації, виділяють у ньому патологічний захист (неадекватні форми адаптації) і нормальний профілактичний, що постійно існує у нашому житті [10]. Б.В. Зейгарнік також виділяє деструктивні й конструктивні механізми захисту: першим властива «неусвідомленість» (негативізм, аутизм, невротичні симптоми, психосоматичні розлади), другим – усвідомлення й регуляція [5]. Н. Мак-Вільямс вважає, що для кожного захисного механізму можна виявити як адаптивну, так і дезадаптивну дію [7]. На її думку, «недостатність» механізмів захисту може обумовлювати декомпенсацію, і в такому випадку, суперечлива природа захисту виявляється безпосередньо пов'язаною з невротичною й психосоматичною патологією. На думку Ф.В. Бассіна, «... механізм психологічного захисту має величезне значення як функція опору організму хворобі, і запобігає дезорганізації психічної діяльності» [1, с. 119].

Вивчення усвідомлених способів подолання фрустрації й стресу, виявлення соматовегетативних і нейрофізіологічних основ психологічного захисту, дасть змогу виокремити наявність у людини загальної системи захисту, що має складну рівневу структуру, яка поступово розвивається в процесі онтогенезу (Ф.Б. Березін, Е.А. Костандов) [2; 6]. Тому вважаємо, що вивчення й аналіз структури рівнів, особливостей механізмів психологічного захисту, що супроводжують розлади харчової поведінки є необхідним. Це допоможе визначити шляхи профілактики та корекції розладів харчової поведінки особистості.

Висновки. Система механізмів психологічного захисту – це сукупність психічних процесів, спрямованих на збереження цілісності суб'єктивного «Я» (як на соматичному, так і на психологічному рівні), шляхом мінімізації внутрішнього дискомфорту обумовленого діалектично єдиним зовнішньо-внутрішнім конфліктом.

Література:

1. Бассин Ф.В. О силе Я и психологической защите / Ф.В. Бассин // Вопросы философии. – 1969. – № 2. – С. 118–125.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. / Ф.Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 260 с.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. / Е.Л. Доценко. – М.: Речь, 2003. – 304 с. (Серия «Психологический практикум»).
4. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З.Фрейда и К. Роджерса / В.И. Журбин // Вопросы психологии. – 1990. – №4. – С. 14–22.
5. Зейгарник Б.В. Патопсихология / Б.В. Зейгарник. – М.: Академия, 2007. – 208 с.
6. Костандов Э.А. Психофизиология сознания и бессознательно / Э.А. Костандов. – СПб.: Питер, 2004.–176 с. (Серия «Учебное пособие»)
7. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс; пер.с англ. М. Глушенко, Н. Лохова, В. Сидорова, А. Шутков, К. Ягнюк. – М.: Класс, 2004. – 480 с. (Серия «Библиотека психологии и психотерапии»)
8. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
9. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра / Ф. Перлз. – М.: Психотерапия, 2010. – 208 с. (Серия «Золотой фонд психотерапии»)
10. Романова Е.С. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников. – Мытищи: Талант, 1996. – 144 с.
11. Ташлык В.А. Психологическая защита у больных с неврозами и психосоматическими расстройствами / В.А. Ташлык. – СПб.: СПб Ин-т усовершенствования врачей, 1992. – 112 с.
12. Тонконогий И.М. Клиническая нейропсихология / И.М. Тонконогий, А. Пуанте. – СПб.: Питер, 2007. – 528 с. (Серия «Мастера психологии»)
13. Фрейд А. Защитные механизмы / Самосознание и защитные механизмы личности / А.Фрейд; под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: БАХРАХ-М, 2000. – С. 339–356.
14. Шебанова В.І. Механізми психологічного захисту та копінг (своладання) особистості / В.І. Шебанова, С.Г. Шебанова. – Херсон: ІІІ Вишемирський В.С., 2012. – 220 с.
15. Штроо В.А. Исследование групповых защитных механизмов / В.А. Штроо // Психологический журнал. – 2001. – Т. 21, вып. 1. – С. 39–45.

УДК 159.923+316.6

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ Я ПОДРУЖНІХ ПАРТНЕРІВ

Альшевська В.В., бакалавр психології

Щербак Т.І., к.психол.н., старший викладач кафедри практичної психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Стаття присвячена проблемі психологічних особливостей образу Я подружніх партнерів. Проведено системний аналіз досліджень призначення, особливостей розвитку, змісту, структури образу Я у контексті подружніх взаємин. Визначено реципрокний характер взаємозв'язку особливостей образу Я та подружніх стосунків.

Ключові слова: образ Я, соціальні ролі, самовідношення, самооцінка, подружні партнери, регулятор дії, Ми-сім'я, Ми-концепція, Ми-батьки, самоактуалізація.

Стаття посвящена проблеме психологических особенностей образа Я супружеских партнеров. Проведен системный анализ исследований, предназначения, особенностей развития, содержания, структуры образа Я в контексте супружеских отношений. Определен реципрокный характер взаимосвязи особенностей образа Я и супружеских отношений.

Ключевые слова: образ Я, социальные роли, самоотношение, самооценка, супружеские партнеры, регулятор действия, Мы-семья, Мы-концепция, Мы-родители, самоактуализация.

Alshevskaya V.V., Scherbak T.I. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE MARITAL PARTNERS' SELF-IMAGE

The article is devoted to the psychological characteristics of the self-image married partners. A systematic analysis of research, purpose, characteristics of the development, contents and structure of the self-image in the context of the marital relationship is held. Defined reciprocal nature of the correlation between the psychological peculiarities of the self-image and marital relationship.

Key words: self-image, social roles, self-relation, self-appraisal, marital partners, regulator of an action, we-family, we-concept, we-family, self-actualization.

Постановка проблеми. Проблеми сучасної сім'ї належать до найбільш важливих і актуальних. Її значущість визначається тим, що по-перше сім'я – один з основних соціальних інститутів суспільства, по-друге, що цей інститут в даний час переживає глибоку кризу. На сьогодні в Україні сім'я вимушена стримувати потреби особистості в материнстві і батьківстві; все більше сімей обирають бездітність або відкладають народження дітей; знижується народжуваність і зростає смертність населення; погіршується здоров'я дорослих і дітей, скорочується середня тривалість життя. Статистика останніх років не залишає жодних сумнівів: число шлюбів зменшується, а розлучень, навпаки, збільшується. Економічні труднощі, невлаштованість молоді, невпевненість в майбутньому – одні з головних причин поширення нетрадиційних для України шлюбно-родинних стосунків [10].

Аналізуючи дані дослідження Алексеева С. С., Кузнецової І. М., Нечаєвої А. М., Пчелінцевої, Л. М., Шершеневича Р. В., в Україні 69% чоловіків не бачать нічого поганого в спільному житті «без зобов'язань». Серед жінок такі стосунки підтримали лише 55% опитаних. Ще одна відносно нова для України модель стосунків – сім'ї «нових українців». Чоловік дружині – певний рівень життя, жінка чоловіку – свою красиву зовнішність. У такій сім'ї абсолютно інша модель взаємин – психологічних, культурних, виховання дітей [10].

Характер подружніх взаємин та їх специфіка великою мірою визначаються індивідуальними характеристиками людини, зокрема у сфері самосвідомості і, в тому числі, особливостями образу Я подружніх партнерів. Однак, сучасна пошукова ситуація в проблематиці образу Я не відзначається істотними науковими досягненнями. Вільно чи невільно, але склалася стійка позиція постулювати наявність у суб'єкта образу Я і починати відлік саме з цього моменту. Тому дослідження цієї проблеми обмежується «відкриттям Я», «пошуком себе», натомість малодослідженою є проблема становлення, розвитку, трансформації образу Я, у тому числі і в період шлюбно-сімейних відносин.

Дослідження образу Я набуває особливого значення в психологічній науці, оскільки ця тема прямо

пов'язується з проблемою взаємовідносин між подружніми партнерами.

Мета статті – розкрити змістовний аспект поняття образу Я та висвітлити психологічні особливості образу Я подружніх партнерів.

Аналіз останніх джерел та виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз літературних джерел засвідчив, що проблема розвитку образу Я є складною і багатовимірною. У психологічній літературі не існує єдиного загальноприйнятого тлумачення цього явища.

При аналізі сутності поняття «образу Я» розглянуто різні наукові позиції і підходи до проблеми, які за загальною спрямованістю можна умовно розділити на: загально-психологічні, в яких вивчаються основні закономірності будови, розкривається природа цього утворення; соціально-психологічні, в яких увага приділяється аналізу груп, з якими особистість себе ототожнює; психолого-генетичні, що досліджують походження і розвиток образу Я в онтогенезі.

Перша група досліджень представлена роботами У. Джемса, З. Фрейда та його учнів (Е. Фромма, К. Хорні, К. Юнга), працями психологів феноменологічного напрямку (А. Маслоу, К. Роджерса та ін.). Серед російських і вітчизняних вчених, які внесли суттєвий внесок в розробку загально-психологічних проблем образу Я, виділимо Б. Г. Ананьєва, І. Д. Беха, О. М. Леонтєва, В. С. Мерліна, С. Л. Рубінштейна, В. В. Століна, І. І. Чеснокову та ін. В рамках даного підходу образ Я особистості розглядався як інтегрована форма самосвідомості, що виникає в процесі самопізнання і постає як узагальнене уявлення про себе.

Вивчення самосвідомості з соціально-психологічної точки зору приводить до «соціалізації» проблеми образу Я (Т. В. Архіреєва, Л. М. Галігузова, О. Є. Гуменюк, Т. В. Єрмолова, І. С. Комогорцева, М. І. Лісіна, Дж. Мід, Є. О. Смирнова, Р. К. Терещук, А. В. Фурман, Ч. Кулі та ін.). В рамках даного підходу основна увага акцентується на ролі суспільства у формуванні образу Я, який розуміється як передумова і наслідок соціальної взаємодії, ідеальна представленість індивіду в собі, як в іншому, що складається в спілкуванні і діяльності, а процес накопичення та систематизації уявлень людини про себе залежить від

того, які об'єктивні відношення відкриваються перед суб'єктом.

В рамках психолого-генетичного підходу образ Я розглядається в онтогенезі і є продуктом розвитку: людина розвиваючись, набуває досвід, пізнає, переосмислює себе та все, що її стосується, а значить певним чином змінює і свій образ Я, а уявлення про себе, в свою чергу, зумовлюють спосіб мислення, поведінку (Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, І. М. Бушай, Е. Еріксон, І. С. Кон, С. Д. Максименко, О. К. Островська, С. Г. Якобсон та ін.).

Образ Я – уявлення індивіда про самого себе, про свої якості, здібності, зовнішність, соціальну значущість тощо [5, с. 204]. Це складна, динамічна, структурована та цілісна система самоуявлень, котра розвивається і формується відповідно до установок особистості стосовно себе і на основі якої вона узгоджує та організовує свою діяльність та стосунки з навколишнім світом, діє як установка стосовно себе й охоплює такі компоненти, як когнітивний, емоційно-оціночний, поведінковий, соціально-перцептивний. Його головне призначення – забезпечувати психорегуляцію взаємовідносин між особистістю і довкіллям, потенціалом і спроможностями її самосвідомості.

Образ Я – складовий компонент самосвідомості, що складається з уявлень та знань особистістю власних якостей та особливостей. Образ Я втілюється в Я-реальному (уявлення про себе теперішнього), Я-ідеальному (уявний образ втілення найкращих якостей в собі) та Я-динамічному (набір якостей, які людина прагне змінити чи набутти найближчим часом) [7, с. 374].

Є. Соколова зазначає, що образ Я – це інтегративне стійке утворення, що складається з когнітивної (образ своїх якостей, здібностей, можливостей, зовнішності тощо), афективної (ставлення до самого себе – самоповага, самолюбство тощо) і поведінкових складових (реалізація на практиці мотивів, мети та умов у відповідних поведінкових актах) [5, с. 86].

Досліджуючи емоційний компонент Я образу, Л. Вереїна доходить висновку, що інтегративною основою емоційного компонента є інтерес як особистісна форма емоційного прийняття світу і себе самого. Психологічним механізмом формування позитивної емоційної складової Я-образу є формування любові до себе [2].

У процесі розвитку образ Я все більше ускладнюється структурно і змістовно, головним чином через збільшення кількості периферійних образів, котрі інтегруються як цілісне уявлення людини про саму себе; у такий спосіб формується більш гармонійний, глибокий та адекватний психодуховному світу особистості образ її власного Я [7].

У загальному взаємозв'язку з навколишнім світом образ Я постає як унікальна єдність його аспектів. У різних відносинах образ Я є і відображенням дійсності, і ставленням до неї, і регулятором поведінки, діяльності і спілкування, природним і соціальним, усвідомленим і неусвідомленим. У сукупності аспекти образу Я являють собою „функціональний організм”, який сприяє успішній взаємодії особистості з перманентно мінливим навколишнім світом [6].

Досліджуючи шляхи впливу Я образу на активність суб'єкта, В. Сафін виокремлює п'ять основних функцій цієї психоструктури: самоствердження, самохвалення, самооцінку, саморегуляцію, само спонукання [7, с. 72]. Образ Я пов'язаний із ставленням до себе або до окремих своїх якостей, самооцінкою або прийняттям себе. Образ Я є сукупністю всіх уявлень індивіда про себе, пов'язаною з їх оцінкою і регулятивно-діяльними функціями. Слід відзначити подвійне призначення психічного образу Я: будучи інструментом пізнання, він водночас є й регулятором

дії. Як інструмент пізнання образ Я сприймає об'єкт у всій багатоманітності доступних його відображених якостей. Як регулятор дії він є спеціалізованим інформаційним комплексом, зміст і структура якого формуються відповідно до завдань певного впливу на об'єкт [5, с. 86].

Образ Я особистості, як психологічна система, є цілеспрямованим на психорегуляцію взаємовідносин між особистістю і навколишнім світом, соціально обумовленим, оскільки він виникає із соціальної взаємодії, його зміна, розширення і поглиблення відбувається під впливом соціальних стосунків. У процесі індивідуального розвитку образ Я проходить послідовні етапи ускладнення, диференціації, трансформації. Єдиною генетичною підставою розвитку образу Я є спільна предметна людська діяльність, що включає процеси спілкування [7].

До шлюбу у будь-якої людини існує образ Я, що вже склався. Після укладення шлюбу подружні партнери опиняються в ситуації неможливості жити як раніше, що підсилює нестійкість стану і незадоволення. Проте, вже на самому початку сімейного життя ускладнюється і диференціюється рефлексивне «Я» – це свого роду когнітивна схема, що лежить в основі імпліцитної теорії особистості, в світі якої індивід структурує свою соціальну перцепцію і уявлення про інших людей, це усвідомлення «Я є» [3].

Створивши сім'ю чоловік та жінка починають виконувати нові соціальні ролі. Змінюються раціональна, емоційно-ціннісна та поведінкова складова цих ролей. Відчутно змінює образ Я особистості та критерії її самооцінки народження дитини. Ці зміни стосуються самоідентичності особистості, перерозподілу ролей у подружніх стосунках. Перехід до батьківства є одним з основних періодів в родинному циклі. Батьківство передбачає істотні зміни в образі Я. Такими змінами можуть бути: прийняття чи неприйняття нової ролі Я-мати, Я-батька, їх оцінка (на скільки чоловік і дружина можуть бути гарним батьком чи гарною матір'ю), відчуття себе батьками, почуття відповідальності, потрібності дитині і т. д. [7, с. 448].

Часто у чоловіка і жінки, які стали подружжям, у процесі сімейного життя змінюється образ Я. Невпевненість у адекватності образу самого себе викликає почуття незахищеності, яке, в свою чергу, зменшує можливість людини діяти і приймати нову інформацію, зокрема завдяки зростаючому рівню активації. Згідно з О. О. Карабановою, важливим завданням, яке стоїть перед молодою сім'єю, є адаптація молодої пари до нових ролей – чоловіка і дружини. На зміну усвідомленню відношення «Я і Ти» приходить усвідомлення нової якості стосунків – «Ми» [3, с. 106].

З узагальнення експериментальних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених І. С. Кон робить висновок, що чоловічий образ Я містить переважно інформацію про значущість Я в трудових, ділових, спортивних і сексуальних сферах. Молоді жінки в образі Я відображають переважно те, наскільки вони зовні привабливі. Молоді чоловіки схильні переоцінювати свої якості, будь-то положення в групі або особисті здібності. Жіноча самооцінка зазвичай скромна і реалістична [7, с. 448].

На думку Н.О. Давидюк, між образом Я подружніх партнерів та характером їх подружніх взаємин існує складний взаємозв'язок: з одного боку, образ Я виступає детермінантою поведінки кожного зі шлюбних партнерів, а відповідно і їхніх взаємин; з іншого боку, розвиток подружніх стосунків впливає на особистість кожного партнера і може спричинити деякі трансформації образу Я. Подружні взаємини в силу їх значущості є вагомим чинником збагачення образу Я особистості, причому, чим більш значущою для особистості є сфера подружнього життя, тим більшою мірою образ Я відображає сферу подружніх стосунків [1].

На різних етапах розвитку шлюбу образ Я та самотавлення партнерів мають якісні відмінності, що пов'язані, зокрема, з особливостями подружніх взаємин. Подружні стосунки також не є сталою системою, а перебувають у постійній трансформації, розвитку. Релевантними, когнітивними характеристиками образу Я як регулятора подружніх взаємин виступають повнота, диференційованість, репрезентованість у його сфері подружніх взаємин; афективними – впевненість у собі, самоприхильність і самоприйняття, емоційно ціннісна ідентифікація з партнером [1].

Також великим випробуванням для сім'ї є народження дитини. Подружжю належить не лише адаптуватися до нових для себе функцій батьків, але і до свого внутрішнього світу, в який необхідно включити образ «Ми-батьки». Формування образу «Я-батько» чи «Я-мати» відбувається під впливом уявлень людини про те, якими мають бути ідеальні батьки, якими психологічними якостями вони повинні володіти, які функції виконувати. Формування образу «Ми-батьки» у подружніх партнерів є складним і тривалим процесом, залежним від багатьох психологічних і соціальних складових [9].

У чоловіків Я-концепція спрямовується на самоактуалізацію у творчості, а образ Я моделює і усвідомлює себе переважно у сферах: «робота», «любов», «пізнання», з деяким ігноруванням образу Я, пов'язаного з родинними ролями. У жінок Я-концепція, поряд з «чоловічими» типами спрямованості самоактуалізації (пізнання, творчість), містить і специфічні жіночі моделі образу Я, пов'язані з сім'єю, любов'ю, матеріально забезпеченим життям. Цікаво і те, що для багатьох жінок такий «саморозвиваючий прогноз» збігається з їх реальним образом Я. Також міра задоволеності своїм тілесним образом Я неодмінно відбивається на загальній самооцінці подружніх сімей. Від цього багато в чому залежить їх відчуття благополуччя і щастя у родині [7, с. 449].

На думку В. Харлі, часто невдачі чоловіків і жінок в будівництві сім'ї зумовлені просто незнанням потреб один одного. Оскільки потреби чоловіків і дружин так відрізняються, то не дивно, що людям важко пристосуватися до подружнього життя, особливо якщо їх образи Я ригідні [7, с. 450].

Необхідною умовою виникнення з міжособистію взаємодії партнерів спільності «ми – сім'я» є власна ідентичність. Образ чоловіка чи дружини виступає підставою для побудови концепції «Ми». При цьому «ми-концепція» виражається у вигляді уявлень відносно спільності способу спільного життя, усвідомлення своїх установок, настроїв, вчинків, традицій, що розділяються, і звичаїв. Для формування «ми-концепції» необхідними умовами є усвідомлення подружжям загальних і власних потреб, інтересів і цілей, що, кінцево кінцем, і визначає специфіку і характер родинних стосунків [7].

Якщо Я-концепція чоловіка або жінки містить певну модель задоволення потреби до близькості за допомогою шлюбних стосунків, у такому разі можна говорити, що чоловіки і жінки орієнтовані на створення сім'ї. При цьому їх образи Я містять певні

очікування відносно себе і партнера в шлюбі. Образ Я виступає показником взаєморозуміння подружніх партнерів [1].

Висновки:

1. Дослідження, які проводились в Україні рядом вчених підтвердили, що соціальною нормою стали неповні сім'ї, незареєстровані шлюби, сім'ї, де виховуються позашлюбні діти, сім'ї з неявилим лідерством, партнерські. Визначається явна тенденція до індивідуалізації і егалітаризації.

2. Образ Я є інтеграційною особовою характеристикою, що забезпечує активну діяльність суб'єкта. Образ Я є надбанням особистості і розкривається як специфічний продукт діяльності і спілкування, постає одночасно передумовою і результатом соціальної взаємодії та діяльності та виконує специфічні функції в процесі освоєння навколишнього світу.

3. Образ Я включає чотири аспекти:

- Когнітивний; Соціально-перцептивний;
- Емоційно-оціночний; Поведінковий.

4. Створивши сім'ю, чоловік та жінка починають виконувати нові соціальні ролі. Необхідною умовою виникнення з міжособистію взаємодії партнерів спільності «ми – сім'я» є власна ідентичність. Взаємозв'язок особливостей образу Я та подружніх стосунків носить реципрокний характер.

Відчутно змінює образ Я особистості та критерії її самооцінки народження дитини.

Література:

1. Давидюк Н.О. Образ «Я» як регулятор подружніх взаємин : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Наталія Олександрівна Давидюк. – Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 19 с.
2. Вереїна Л.В. Дослідження з формування позитивної емоційної орієнтації Я-образу / Л.В. Вереїна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб.наук. праць. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля. – 2003. – № 1(5). – С. 29–33.
3. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования : учебное пособие. – М. : Гардарики, 2005. – 320 с.
4. Педагогіка і психологія / Н.Н. Мухамедьяров // Образ фізичного Я – особистості як складова її Я-концепції. – 2006. – № 1. – С. 86.
5. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник : навч. посіб. – К. : Каравела, 2012. – 328 с.
6. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2007. – 672 с.
7. Сысенко В.А. Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия. – М., 1981. – С. 189.
8. Шиколенко Т.І. Вплив сім'ї на становлення образу «Я» у дітей / Т. І. Шиколенко : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми практичної психології»], (Херсон, 19-20 квітня 2007 р.) / МОН України, ХДУ. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2007. – С. 236–239.
9. Щербак Т.І. Розвиток образу Я у період репрезентації інтелекту особистості : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Тетяна Іванівна Щербак. – Одеса, 2013. – 20 с.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unk.org.ua/blog/suchasna_ukrajinska_sim_ja/2011-10-02-18.

СЕКЦІЯ 2 ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.31.31

ВПЛИВ СПРИЙМАННЯ ОБРАЗІВ БАТЬКІВ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Александрова О.Г., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Жолніна А.О., магістр психології, кафедра загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті розглянуто питання, що пов'язане із дослідженням впливу уявлень дитини про фігури батька та матері на рівень тривожності у молодшому шкільному віці.

Ключові слова: образ батька, образ матері, тривожність.

В статье рассмотрены особенности представлений ребенка о фигурах отца и матери и их влияние на уровень тревожности в младшем школьном возрасте.

Ключевые слова: образ отца, образ матери, тревожность.

Aleksandrova O., Zholnina A. EFFECT OF IMAGES OF PERCEPTION FATHERS UPON THE LEVEL OF ANXIETY IN THE EARLY SCHOOL YEARS

In the article the features of the child's views about the shapes of the father and mother and their influence on the level of anxiety in the Junior school age.

Key words: image of the father, the image of the mother, anxiety.

Постановка проблеми. Проблема сімейного виховання все більше привертає до себе увагу вчених і практиків нашої країни. Питання сімейного виховання розглядаються педагогами, соціологами, психологами, психотерапевтами.

Згідно з сучасним уявленням про рушійні сили, джерела і умови розвитку психіки й особистості людини, психічний розвиток дитини опосередкований спілкуванням і взаємодією з дорослими, в першу чергу з батьками. Сім'я як найближче соціальне оточення дитини, задовольняє потребу дитини в прийнятті, визнанні, захисті, емоційній підтримці, повазі (Е. Еріксон, А. Фрейд, М. Клейн, Д. Віннікотт, Е. Бронфенбреннер, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, П. Криттенден, А. Бандура, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, М.І. Лісіна). Тому саме в сім'ї дитина набуває перший досвід соціальної та емоційної взаємодії. Емоційний клімат у сім'ї, де виховується дитина, чинить істотний вплив на формування світосприйняття дитини. У спілкуванні дитини з дорослим створюється «зона найближчого розвитку», де співпраця зі старшим партнером дозволяє дитині реалізувати свої потенційні можливості.

У процесі виховання дитини в сім'ї особливого значення набуває батьківська позиція, що включає такі компоненти, як особливості емоційного ставлення до дитини, мотиви, цінності і цілі батьківства, стиль взаємодії з дитиною, способи вирішення проблемних ситуацій, соціальний контроль і знаходиться у типі сімейного виховання (Х. Джайнот, Д. Баумрінд, А.Є. Лічко, А.Я. Варга, О.О. Бодальов, В.В. Столін, Ю.Б. Гіппенрейтер, А.С. Співаковська, О.О. Карабанова).

Інтерес до проблеми тривожності знайшов віддзеркалення в роботах багатьох учених (Ю. Забродін, М. Левітов, О. Маурер, Ч. Спілбергер). Вони надають важливого значення дослідженню стану тривоги, який є універсальною формою емоційного передбачення неуспіху, що бере участь у механізмі саморегуляції, сприяючи мобілізації резервів психіки та стимулюючи пошукову активність.

Тому принциповим моментом спілкування і взаємодії в дитячо-батьківських відносинах є активно-дієва позиція дитини по відношенню до батьків. Образ

дитячо-батьківських відносин включає в себе: відображення та прийняття дитиною форм міжособистісних відносин з батьками, особистісно-орієнтований образ Я у дитини, образ батьків, так як у дитини він носить регулюючий характер, що направляє, контролює і визначає тактику взаємодії з батьками.

Актуальність дослідження обумовлена збільшенням числа тривожних дітей, що відрізняються підвищеним занепокоєнням, непевністю, емоційною нестійкістю. В даний час проблема формування в дитини образу дитячо-батьківських відносин і співвіднесення особливостей образу з реалізацією реальних взаємин із батьками, недостатньо вивчена і має актуальний характер на сьогодні.

Вирішення цієї проблеми вимагає якомога більш раннього визначення причин виникнення і особливостей прояву тривожності у дітей для подальшої корекції та профілактики.

У зв'язку з цим **мета нашого дослідження:** визначити зв'язок між дитячо-батьківськими відносинами і рівнем тривожності дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

- Провести дослідження для визначення внутрішньо-сімейних відносин;

- Виділити особливості дитячо-батьківських відносин, за допомогою проєктивних методик, провести кореляційний аналіз отриманих результатів.

Для вирішення поставлених завдань використовували комплекс таких **методів дослідження:**

- Діагностика внутрішньо-сімейних відносин за допомогою проєктивних методик «Три дерева» [3], Методика Р. Жилія [2];

- Діагностика рівня тривожності – Тест тривожності «Обери потрібне обличчя» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки) [4];

- Метод математико-статистичної обробки даних – кореляційний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. В результаті теоретично-методологічного аналізу літератури, ми з'ясували, насамперед виникнення і закріплення тривожності пов'язане з незадоволенням вікових потреб дитини, що в свою чергу впливає на порушення її ідентифікації. Тобто через викривлення

триангулярних відносин, зміщення функцій батьків в сім'ї, дитина адекватно не може сприймати себе, так як типова рольова поведінка не закріплена – це викликає психологічний дискомфорт.

Також на підвищення рівня тривожності впливає незадоволення потреби у спілкуванні. Коли дитина переживає відсутність сімейної цілісності та відсутність емоційної підтримки, ціннісного ставлення до себе з боку значущого дорослого вона відчуває занепокоєння, тривогу, свою неповноцінність. А вже представлення дитини про себе починають складатися в процесі взаємодії з батьками.

У нашому дослідженні прийняли участь 24 міських дітей віком від 6 до 7 років. Із них 11 хлопчиків, 13 дівчаток.

Із них 5 дітей із неповних сімей – 20%, а 19 дітей із повної родини, що становить 80% від загальної кількості.

Аналіз результатів за тестом «Дерево».

Дані аналізу малюнків за методикою «Три дерева» дозволяють зробити наступні висновки – усі малюнки дітей відображають специфічну проблематику взаємин у сім'ї [1].

На 18 малюнках – 75% від загальної кількості помітно, що діти не ідентифікують себе ні з ким із батьків. Це може свідчити про те, що дітям не приділяють належної уваги, їм не вистачає спілкування з батьками, виникають труднощі у взаємодії. Тому виникає порушення ідентичності, обумовлене не сформованістю кордонів «Я» не тільки дитини, але і всіх членів сім'ї. Це створює ситуацію сплутаності бажань, не диференційованості почуттів, неможливості визначення для дитини власного простору і розуміння своїх кордонів і внутрішнього світу.

Після бесіди з педагогом, стало зрозуміло, що ці діти менш активні у шкільній діяльності, менш адаптивні, поведінка хлопчиків агресивна чи навпаки млява. Діти не зважають на зауваження, які їм роблять. Це говорить про те, що вони не можуть контролювати себе з іншими, поводяться свавільно.

На 6 інших малюнках – 25% дітей відрізняються чіткою диференціацією, так як мають багато яскравих деталей, різноманітні і відображають чітку сформовану триангулярну систему сім'ї. Дерева розташовані на відстані один від одного, можуть злегка стикатися гілками. Промальовані чітко, ясно, мають різні назви. При виборі членів сім'ї – це мати, батько і сама дитина. У кожного «своє» дерево. Це говорить про те, що у дитини сформовано уявлення про сім'ю як про триаду, кожен член сім'ї має право на свій особистісний простір, володіє індивідуальністю. У дитини адекватна ідентифікація: хлопчик вибирає таке ж дерево, як і в батька, дівчинка як у матері, або це інше дерево, відмінне від дерев-батьків [23].

На 4 малюнках – 16,6% відсутня фігура батька. При виборі членів сім'ї – це брат, сестра, дідусь, бабуся, тітка, дядько, які складають 70,8% від загальної кількості. Можна припустити, що в цих родинах відсутня сімейна триада, переважають діадні відносини: дитини з молодшими або старшими братами, сестрами, дитини з бабусяю, дідусем, дитини з мамою. Батько, як правило, відсутня або психологічно, тобто не виконує особливу символічну функцію. Або батько відсутній фактично, що також породжує ту ж проблему.

Аналізуючи зображення дерева – самої фігури дитини, було виявлено наступне: лише у 8% (2 дитини) адекватне зображення свого образу, тобто діти намагаються зайняти якнайбільше місця на аркуші паперу, дерево має великі розміри, чіткі контури, знаходиться на рівні з іншими деревами – це добре і нормально, так як це свідчить про те, що дитина відчуває себе «центром» свого світу, має адекватну самооцінку і низький рівень тривожності [4].

У 42% (10 дітей) розмір фігури неадекватний, тобто дерево маленьке, займає віддалену позицію порівняно з іншими і дитина зображує себе нижче всіх членів сім'ї, вважає, що її думка нікому не важлива, нікого не цікавить. Тому така дитина може відчувати себе дуже слабкою, наприклад, через те, що хтось із дорослих дуже суворий із нею або зовсім не звертає уваги. Все це може сприяти формуванню низької самооцінки дитини, і як наслідок – високому рівню тривожності.

Для аналізу ознак тривожності, були враховані наступні показники: характер натиску, штрихи, контури, використані кольори, нечіткість, переривчастість ліній. Ми помітили, що переважна кількість дітей – 92% малюнків (22 дитини) відображають виділені нами показники тривожності. Діти використовують слабкі нечіткі переривчасті лінії, штрихи при зафарбовуванні не доходять до контуру, що може означати нерішучість, занижену самооцінку і підвищену тривожність у дитини. Також діти малювали сильним натиском на олівець або обводили кілька разів по контуру, або сильно заштриховували, часто виправляли під час малювання – все це свідчить про високу тривожність в реальному світі, про те, що дитину щось непокоїть.

Використання додаткових деталей – зображення більше 3 дерев, будинків, тварин, автомобілів, птахів та інші дрібні деталі, складають 58% (14 малюнків) від загальної кількості. Це може свідчити про те, що діти чимось занепокоєні, відчувають себе пригніченими, сумними, про їх бажання заповнити простір, тобто захистити себе. Так як присутня велика кількість дрібних деталей на малюнках, це говорить про те, що дитина приховує свої емоції і багато тримає в собі – все це породжує підвищення рівня тривожності, закритість від оточуючих, нетовариськість, ворожість.

При аналізі відповідності рольової ідентифікації біологічній статі дитини, ми з'ясували, що у 20,8% (5 дітей) вона адекватна, тобто діти ідентифікують себе із своєю статтю. У 29,2% (7 дітей) – неадекватна, тобто у дітей незадоволена потреба у спілкуванні з батьками своєї статі, яка приводить до ідентифікації з протилежною статтю, що і свідчить про нечітку ідентифікацію.

Також ми помітили, що на 50% (12 дітей) малюнків відсутня фігура самої дитини. Це свідчить про те, що можливо із-за порушення ідентифікації, високого рівня тривожності, відсутності поруч когось із батьків, дитина не може зрозуміти, яке місце вона займає у своїй сім'ї.

Методика Р. Жилія

Для нашого дослідження, ми використали дані по першій групі змінних – конкретно-особистісні відносини дитини. Так як вони мають безпосереднє відношення до нашої теми роботи, а саме: ставлення до матері, до батька, до батьків як сімейної пари, братів і сестер, до близьких родичів (бабуся, дідусь), яскраво відображають взаємовідносини дитини у сім'ї.

Ми з'ясували, що у дітей переважають конкретно-особистісні відносини з мамою – 36%. Молодший шкільний вік ще передбачає певну прив'язаність до постаті мами, тісний зв'язок із нею. Дійсно, такий зв'язок простежується у попередній методиці «Три дерева», де помітно, що через порушення ідентифікації образи батьків розмиваються і це призводить до більшої емоційної близькості з мамою, чим з іншими членами родини.

У зв'язку з тим, що дитина фізично більше часу проводить з мамою, відносини з батьком у неї займають другорядну позицію – 23%, так як постає батька або відсутня фактично, або ймовірно, м'якість його характеру разом із відчуженістю від сімейних проблем у процесі виховання дитини і відсутністю авторитету в сім'ї, тим самим сприяє на викривлення сприйняття дитиною приналежності своїй біологічній статі.

Можна припустити, якщо дитина ці три аспекти не пройшла, не засвоїла, вона адекватно батьків як сімейну пару не сприймає – 16%. Адаже при дистантній взаємодії дитина відчуває нестачу емоційної підтримки, не прийняття з боку батьків, почуття не потрібності. У ситуації фрустрації дитина переживає пригніченість, смуток, беззахисність, так як не бачить ресурсу допомоги від батьків. Тому дитина задовольняє свої афіліативні потреби за рахунок фантазування, «спілкування» з улюбленими іграшками. Це також спонукає дитину до взаємодії з братами, сестрами – 14%, близькими родичами – 11%, для того, щоб отримати підтримку, відчути себе потрібною в родині, її необхідною часткою.

Ми помітили, що результати по методиці «Три дерева» підтверджують та доповнюють отримані дані по методиці Р. Жіля. Тобто дійсно простежується вплив сімейних взаємовідносин на самосприйняття дитини. Так як через незадоволення потреби у спілкуванні, при переживанні відсутності сімейної цілісності та відсутності емоційної підтримки, ціннісного ставлення до себе з боку значущого дорослого дитина відчуває занепокоєння, тривогу, свою неповноцінність.

Тест тривожності «Обери потрібне обличчя» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки). За результатами методики «Обери потрібне обличчя», проведеної з дітьми, ми помітили, що вона чітко діагностує рівень тривожності у дітей. Оцінює внутрішнє ставлення дитини до певних соціальних ситуацій, дає корисну інформацію про характер взаємин, що склалися у дитини з оточуючими людьми.

Таблиця 1

Рівень тривожності у молодших школярів

Рівень тривожності	Хлопчики		Дівчатка	
	К-ть	%	К-ть	%
Низький	1	9,1	1	7,7
Середній	8	72,7	8	61,5
Високий	2	18,2	4	30,8

Помічено, що в результаті проведеної діагностики у вибірці інтенсивність переживання тривоги, рівень тривожності у хлопчиків і дівчаток різні. У молодшому шкільному віці дівчатка більш тривожні – 30,8% (4 дитини) у них високий рівень тривожності, ніж хлопчики – 18,2% (2 дитини). Це пов'язано з тим, з якими ситуаціями вони пов'язують свою тривогу, як її пояснюють, чого побоюються. І чим старше діти, тим помітніше ця різниця.

Тому можна припустити, що підвищена тривожність залежить, насамперед, від сімейного виховання, наскільки дитина відповідає вимогам батьків, непередбачуваність поведінки, емоційне неблагополуччя батьків, що впливає на підвищення тривожності. Також впливає шкільна успішність, наскільки дитина задоволена своїми успіхами, як до його успіхів (невдачам) ставляться батьки, як дитина взаємодіє з однолітками, сприймає їх дружелюбно, або навпаки вороже, особисті стосунки (симпатії) з боку протилежної статі.

Результати дослідження показали, що у даній вибірці переважає середній рівень тривожності у дітей – 66,7%, також є діти з високим рівнем – 25% і низьким – 8,3%.

У процесі виконання завдання у дітей з високим і середнім рівнями тривожності переважає негативний емоційний вибір малюнків, які володіють особливими проєктивними знаннями («Вдягання», «Укладання спати на самоті», «Дитина і мати з немовлям», «Умивання», «Ігнорування»). Діти, які зробили негативний емоційний вибір, безсумнівно, відчувають тривожність до даних соціальних ситуацій.

У дітей з низьким рівнем тривожності переважає позитивний емоційний вибір.

Результати спостережень під час проведення даної методики показали, що діти з середнім рівнем тривожності і з високим рівнем тривожності відчували занепокоєння, напругу, часто робили поправки, шарпали який-небудь предмет в руках.

За результатами аналізу кореляційної матриці, ми з'ясували, що всі отримані емпіричні значення більші або дорівнюють $p \leq 0,05$, тобто кореляція – значуща.

Для полегшення аналізу отриманих результатів, ми сформуваємо 3 кореляційні плеяди, які відобразили значущий кореляційний зв'язок між досліджуваними психологічними параметрами. На малюнках значущі позитивні коефіцієнти кореляції позначені суцільними стрілками, а негативні – переривчастими.

На Рисунку 1. виходячи із отриманого кореляційного зв'язку, можна припустити, якщо фігура батька присутня на малюнку, то вірогідність відносин із бабусею, дідусем зменшується, а при відсутності фігури батька навпаки збільшується. Адаже дитина для задоволення потреби у спілкуванні, підтримці, прагне близькості з тими людьми, яким вона не байдужа, з яких може брати приклад. Так як саме міжособистісне спілкування є одним із соціально-психологічних механізмів становлення особистості.

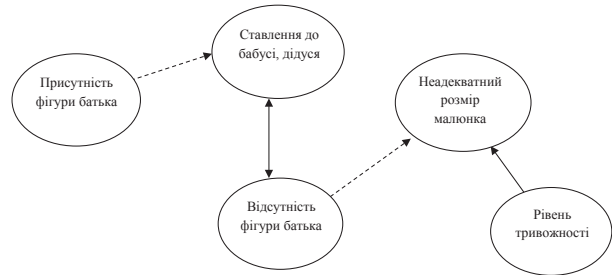

Рис. 1. Структура кореляційних зв'язків між рівнем тривожності та зображенням фігури батька на малюнку

Якщо батьки виявляють позицію ухилення від спілкування зі своєю дитиною, то вона може вирости людиною, нездатною до встановлення міцних емоційних зв'язків, отже, емоційно нестійкою. Тому не задоволення потреби у взаємодії гальмує емоційний розвиток дітей, впливає на формування тривожності.

Отже, чим вищий рівень тривожності у дітей, тим розмір зображень буде неадекватним по відношенню до малюнка, а фігура батька буде відсутньою. Це дозволяє стверджувати, що становлення емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, як основного процесу розвитку самосвідомості, дійсно визначається якісним рівнем спілкування та її взаємодії з батьками.

Рис. 2. Структура кореляційних зв'язків між ідентифікацією та рівнем тривожності

Кореляційний зв'язок на Рисунку 2. вказує на те, що при високому рівні тривожності дитина не зображує себе на малюнку, у неї відсутня відповідна ідентифікація з батьками. Замість самої дитини присутні її брати, сестри.

Це вже сигналізує про те, що вона чимось занепокоєна, відчуває тривогу, психологічний дискомфорт, відчуває себе зайвою, непотрібною у родині, можливо не задоволена тим порядком речей, який склався в сім'ї. А вже формування особистості дитини визначається співвідношенням між місцем, яке вона займає в системі внутрішньосімейних відносин, і психологічними особливостями, які у дитини уже сформувалися, і які стають рушійними силами психічного розвитку.

Все це говорить про те, що психічне здоров'я, емоційний комфорт дитини залежить від ставлення батьків до неї. Тому при відповідній ідентифікації з батьками, менша вірогідність зображення інших членів родини. Зображення на малюнку адекватні, тобто присутня сама дитина і її батьки, простір не заповнюється додатковими деталями і дитина відповідає своїй біологічній статі. Так як у неї формується адекватний образ батьків, є можливість спостерігати, копіювати їх поведінку і взаємодіяти з ними.

Це в свою чергу підтверджує наші припущення. Дійсно адекватне сприйняття образу батьків, позитивно впливає на розвиток дитини, її світосприйняття, самоприйняття, знижує рівень тривожності, а підвищує відчуття захищеності.

Відповідно Рисунку 3 ми встановили, якщо у дітей високий рівень тривожності, то у них виражене ставлення (прив'язаність) до бабусі, дідуся, чим до батьків, братів і сестер.

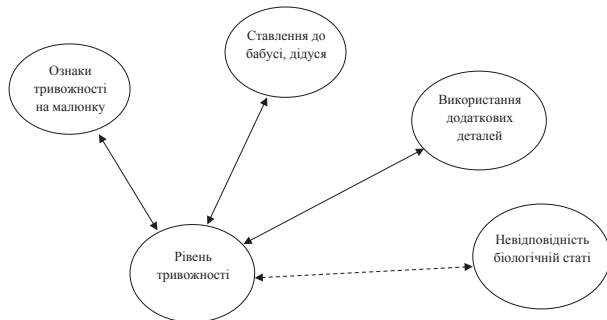

Рис. 3. Структура кореляційних зв'язків показників виразності рівня тривожності

Завдяки кореляційному зв'язку нам вдалося виділити наступні параметри, які відображають наявність тривожності у дітей: присутність багатьох додаткових деталей, тобто зображення більше 3 дерев, будинків, квітів, тварин, автомобілів, птахів та інші дрібні деталі. Простежуються використання штриховки, сильно-го натиску, дитина зображує себе протилежної статі.

Тобто це свідчить, про порушення триангуляторних відносинах у сім'ї. Це підтверджують отримані результати із попередніх кореляційних плеяд (Рис. 1.-2.). Вочевидь, викривлена рольова структура сім'ї, зміщення ролей батьків, представляє дитині спотворені зразки для ідентифікації та засвоєння соціальних зразків поведінки, що веде до підвищення рівня тривожності.

Важливо відзначити, що тривожність розвивається як рівень підвищеного орієнтування в просторі при розвитку особистості у таких сімейних структурах, де

є значна неузгодженість функцій батьків в організації сім'ї. Насамперед, це створює дітям почуття незахищеності. Для хлопчиків особливу роль відіграє мати, яка не тільки забезпечує дитині фізичну і емоційну захист, але і розвиває в сина почуття впевненості або невпевненості в собі як у чоловіка. Для розвитку тривожності у дівчаток важливу роль відіграє фактор захищеності з боку батька, забезпечує дівчинці почуття впевненості у своїх жіночих якостях.

Висновки. В результаті дослідження сімейних взаємовідносин, ми виявили, що всі малюнки дітей відображають специфічну проблематику взаємин у сім'ї: більшість дітей не ідентифікують себе ні з ким із батьків (75%); присутні фігури братів, сестер, близьких родичів (70,8%); розмір фігури дитини неадекватний (42%); не відповідність рольової ідентифікації біологічній статі (29,2%); відсутня фігура самої дитини (29,2%); характерні ознаки тривожності на малюнках (92%).

В результаті діагностики конкретно-особистісних відносин за методикою Р.Жиля, ми виявили, що у дітей переважають близькі відносини з матір'ю (36%). Відносини з батьком у неї займають другорядну позицію (23%), так як постать батька або відсутня фактично, або відстороненість від сімейних проблем у процесі виховання дитини, відсутність авторитету в сім'ї, тим самим сприяє на викривлення сприйняття дитиною приналежності своїй біологічній статі.

Ми помітили, що результати по методиці «Три дерева» підтверджують та доповнюють отримані дані по методиці Р. Жиля. Тобто дійсно простежується вплив сімейних взаємовідносин на самосприйняття дитини.

В результаті проведеної діагностики тривожності «Обери потрібне обличчя» Р. Теммпл, В. Амен, М. Дорки, ми помітили, що у вибірці інтенсивність переживання тривоги у хлопчиків і дівчаток різні. Серед отриманих даних, можна відзначити переважання дітей із середнім рівнем тривожності над високим і низьким рівнями тривожності.

Кореляційний аналіз дозволив нам виявити наступне: становлення емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, як основного процесу розвитку самосвідомості, дійсно визначається якісним рівнем спілкування та її взаємодією з батьками. Тому не задоволення потреби у взаємодії гальмує емоційний розвиток дітей, впливає на формування тривожності.

Також формування особистості дитини визначається співвідношенням між місцем, яке вона займає в системі внутрішньосімейних відносин, і психологічними особливостями, які у дитини уже сформувалися, і які стають рушійними силами психічного розвитку. Все це говорить про те, що психічне здоров'я, емоційний комфорт дитини залежить від ставлення батьків до неї.

Дійсно адекватне сприйняття образу батьків, позитивно впливає на розвиток дитини, її світосприйняття, самоприйняття, знижує рівень тривожності, а підвищує відчуття захищеності.

Література:

1. Аналіз дитячого малюнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klub-drug.ru/shkolniki.html>.
2. Жиль Р. Діагностика соціальної приспособленості ребенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsetesti.ru/202/>.
3. Обухов Я.Л. Символдрама: Кататимно-імагінативна психотерапія дітей і підлітків [Текст]/ Я.Л. Обухов. – М. : «Эйдос», 1997.
4. Тест тривожності (Р.Тэмпл, М.Дорки, В.Амен) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vsetesti.ru/327/>.

УДК 159.943.8; 159.942

ВПЛИВ УРГЕНТНОЇ АДИКЦІЇ НА УСПІШНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Моргунова Н.С., к.психол.н., доцент, завідувача кафедри мовної підготовки
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

У статті розглянуті поняття «ургентна залежність», «організація часу життя», «мотиви самостійної роботи студентів», уявлення зарубіжних та вітчизняних вчених про ці явища. Представлені методи дослідження психологічних особливостей організації самостійної роботи студентів. У статті подані результати дослідження ургентної залежності студентів.

Ключові слова: ургентна залежність, організація часу життя, мотиви самостійної роботи студентів.

В статье рассмотрены понятия «ургентная зависимость», «организация времени жизни», «мотивы самостоятельной работы студентов», представление зарубежных и отечественных ученых об этих явлениях. Представлены методы исследования психологических особенностей организации самостоятельной работы студентов. В статье представлены результаты исследования ургентной зависимости студентов.

Ключевые слова: ургентная зависимость, организация времени жизни, мотивы самостоятельной работы студентов.

Morgunova N.S. INFLUENCE OF URGENT ADDICTION ON SUCCESS OF ORGANIZATION OF UNASSISTED WORK OF STUDENT

In the article we examine terms «urgent addiction», «organization of time of life», «motives of student's unassisted work», also views of foreign and native scientists to this problem. Research methods and of psychological features of organization of student's unassisted work are given. Results of investigation are shown.

Key words: urgent addiction, organization of time of life, motives of student's unassisted work.

Постановка проблеми. Психологічний підхід до вивчення умов та чинників організації самостійної роботи студентів передбачає дослідження інструментальних особливостей навчальної діяльності студентів, зокрема їх організації часу життя.

Активність особистості у відношенні до часу життя сьогодні стає предметом всебічного вивчення. Очевидною є необхідність введення понять, які відкривають шляхи до емпіричної верифікації реальних форм активності особистості по відношенню до її життєвого шляху, засобів реалізації позиції та сенсу життя в часовій перспективі. До числа таких відносяться введене Н. Тассі поняття ургентної адикції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ургентна адикція – вид залежності, що виражається в суб'єктивному відчутті постійного браку часу і страху «не встигнути». Цій стан, що дуже часто спостерігається у сучасної людини, обумовлений надзайнятістю, необхідністю брати участь у багатьох видах діяльності, прискоренням темпу життя, загальною гіперстимуляцією. У сучасній культурі ургентна адикція формується у великої кількості осіб самих різних професій, у тому числі у студентів.

Людині з ургентною залежністю притаманні такі особистісні характеристики:

- бажання контролювати час і усвідомлення неможливості підпорядкувати собі хід подій;
- виконання професійних обов'язків на шкоду задоволенню потреб у відпочинку і міжособистісних стосунках;
- прийняття абсолютно всіх вимог, що стосуються професійної діяльності;
- втрата здатності радіти життю в сьогоденні, «зацикленість» на завданнях майбутнього або невдачі у минулому;
- ігнорування минулого, витіснення в несвідоме емоційно насичених переживань;
- страх майбутнього;
- прагнення відкладати на майбутнє, зазвичай невизначене, реалізацію своїх цілей і бажань у поєднанні з почуттям того, що час минає.

Однією зі складових ургентної адикції є трудоголізм, характерними рисами якого є:

- стан постійного осмислення виробничих (навчальних) проблем;
- дратівливість, викликана діяльністю, не пов'язаною з роботою (навчальною діяльністю);
- нездатність чекати і вимога пунктуальності, дисциплінованості від інших.

Як показують дослідження О.Л. Шибко [4], ургентна адикція найчастіше спостерігається у чоловіків періоду пізньої дорослості (41-55 років) і в жінок періоду середньої дорослості (26-40 років).

Іншим інструментальним компонентом у психологічному підході до вивчення умов організації самостійної роботи студентів є введене В.Я. Ляудіс поняття організації часу життя. Воно характеризує міру визначення життєвої позиції особистості по відношенню до сенсів життя та часових перспектив [2].

Вперше поняття організації часу життя було висунуто В. Я. Ляудіс при розробці концепції розвитку пам'яті як особистісного утворення. В. Я. Ляудіс пов'язує організацію часу життя з регулятивно-спонукальною функцією, яка формується в онтогенезі в міру становлення пам'яті та визначає включення суб'єкта до соціальних ритмів життєдіяльності.

Як виявив генетичний та індивідуально-біографічний аналіз, організація часу життя тісно пов'язана з розвитком усвідомлення цілей діяльності, з визначенням сенсів життя, а також зі ступенем диференціації психологічних функціональних компонентів у структурах окремих видів діяльності і визначенням у них компонентів розуміння цілей та сенсу [2, с. 183-185].

Важливість дії організації часу визначається тим, що, опановуючи засоби конструювання та реорганізації режиму дня та тижня, студенти здобувають основу усвідомлення смислів та цілей власної життєдіяльності у цілому. Організація часу життя, яка виділена у структурі розвитої навчальної діяльності студентів вищої школи та яка забезпечує регуляцію планів актуалізації поведінки та пізнавальної діяльності, виконує з боку свого змісту функції одного з узагальнюючих навчальних вмінь, які органічно входять до структури навчальної діяльності [2, с. 180-181].

Вивчення ургентної залежності у студентському віці, визначення її зв'язку із особливостями організації часу життя студентів залишаються практично не

дослідженими, що і зумовило актуальність нашого дослідження.

Згідно з результатами дослідження О.Л. Шибко [5; 6], залежно від особливостей саморегуляції та особливостей прояву даної залежності можна виділити три типи ургентної адикції.

1. Ургентна адикція за типом планування. Особистість з таким типом адикції ініціативна в постановці цілей, проте їй важко визначити, наскільки прийнята мета відповідає реальним умовам її досягнення. Така людина усвідомлює неузгодженість між поставленими завданнями, ходом діяльності та її результатами, але при цьому вона не приймає рішення про виправлення помилок, не аналізує їх причини. Їй легше відмовитися від поставленої мети і висунути нову, ніж аналізувати причини, через які результат не досягнутий. Плануючий ургентний адикт постійно зайнятий – в основному плануванням своєї діяльності.

2. Ургентна адикція за типом відмови від моделювання. Такий адикт активно висуває цілі й навіть намагається їх реалізувати, але не враховує при цьому внутрішніх умов і зовнішніх обставин діяльності. У процесі сумлінного виконання своїх обов'язків, він може не звернути уваги на ситуацію, що змінилася, і керуватиметься первинною метою, діяти за раніше розробленою програмою.

3. Негнучка ургентна адикція відрізняється високим ступенем самоорганізації. Особистість з адикцією такого типу легко включається в процес поставлених перед ними або сформульованих самостійно завдань, виявляє ініціативу, увагу до деталей. Разом з тим, така людина відчуває труднощі в розробці програми дій відповідно до конкретної мети діяльності. У реалізації своєї діяльності вона приділяє велику увагу контролю, проявляє наполегливість в досягненні мети при виникненні перешкод.

Отже, метою нашого дослідження було визначити особливості взаємозв'язку організації часу життя та ургентної залежності студентів. Завдання дослідження:

1. Визначити рівень розвитку організації часу життя та ургентної залежності студентів 3 курсу.

2. Визначити характер взаємозв'язку між показниками розвитку організації часу життя та ургентної залежності студентів.

3. Дослідити характер взаємозв'язку між ургентною залежністю та мотиваційними особливостями самостійної роботи студентів у їх навчальній діяльності.

Експериментальна база – студенти III курсу ХНАДУ. Всього в дослідженні приймало участь 55 досліджуваних (29 юнаків та 26 дівчат, середній вік яких становить 19,5 років).

Методи дослідження:

1. Методика дослідження організації часу життя В.Я. Ляудіс [2];

2. Методика дослідження ургентної залежності О.Л. Шибко [6];

3. Методика діагностики навчальної мотивації студентів (А.О. Реан і В.О. Якунін, модифікація Б.Ц. Бахмаєва) [3];

4. Методика дослідження мотивів самостійної роботи та способів самостійної роботи Є.В. Заїки [1].

З результатів дослідження видно, що у переважної кількості студентів встановлено середній рівень організації часу життя (рис. 1).

Середній рівень розвитку організації часу життя свідчить про сформованість у студентів усвідомлення та прийняття завдань організації часу життя, але без охоплення усієї повноти життєдіяльності, лише відносно значних цілей навчальної або професійної діяльності, які організуються у рамках найближчої (день, тиждень) часової перспективи.

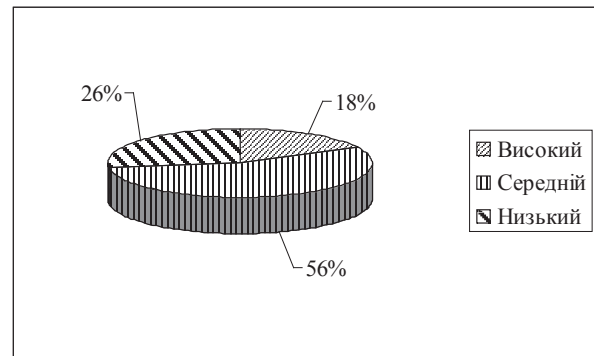

Рис. 1. Розподіл студентів за рівнем організації часу життя

З результатів дослідження видно, що у переважної кількості студентів встановлено середній рівень ургентної залежності (рис. 2).

Середній рівень вираженості ургентної залежності студентів свідчить про помірний рівень бажання контролювати час і усвідомлення неможливості підпорядкувати собі хід подій, часткове прийняття навчальних вимог, часткову втрату здатності радіти життю в сьогоднішній день, прагнення відкласти актуальні (поточні) завдання на майбутнє, тривогу з приводу, що час минає.

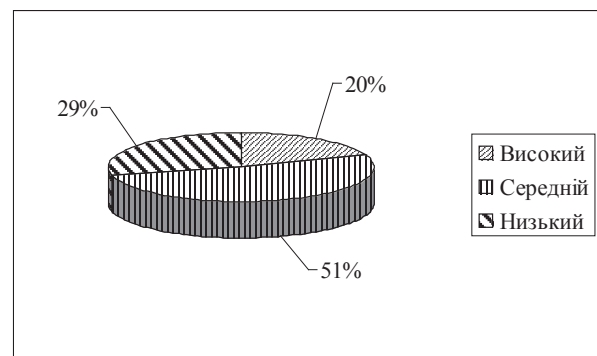

Рис. 2. Розподіл студентів за рівнем ургентної залежності

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати про наявність взаємозв'язку між ургентною залежністю та організацією життя студентів (0,56, $p < 0,01$). Отже, студенти, які відчувають постійний брак часу і страх «не встигнути», виявляють високий рівень прагнення до планування часу, визначення цілей в поточній та наступній діяльності і стосунках. Такі студенти спрямовані на реалізацію обліку та корекції темпу та ритму виконання системи щоденних справ, їх трансформування у процесі реалізації цілей і завдань, на облік витрат часу на виконання усіх цілей та завдань у запланованому часовому відрізку, співвідношення реальних витрат часу з реальними та прогнозованими витратами та результатами.

Студенти з ургентною залежністю виявляють таку якість організації часу їх життя, як розподіл та перерозподіл цілей та завдань по строкам їх виконання з урахуванням важливості перспектив та даних поточного контролю про затрати часу, реорганізація режиму тижня та складання нових варіантів режиму з урахуванням перестановок, доповнень справ, скорочень чи збільшень витрат часу на їх виконання. Виявляючи ургентну залежність, студенти орієнтуються на планування режиму дня з урахуванням змін у режимі тижня, підпорядкування завдань найближчого та віддаленого майбутнього тощо.

Наступним завданням нашого дослідження було дослідити взаємозв'язок між ургентною залежністю та мотиваційними особливостями самостійної роботи студентів у їх навчальній діяльності. Результати дослідження представлені на рис. 3.

Встановлено статистично значущий зв'язок між зовнішніми мотивами самостійної роботи студентів та ургентною залежністю (0,37, $p < 0,05$). Таким чином, студенти, які відчувають брак часу на реалізацію власної діяльності, зокрема навчальної, прагнуть уникнути неприємностей від деканату та викладача, звикли сумлінно виконувати будь-яку справу, у тому числі і навчальну. Тобто студенти, які сумлінно ставляться до виконання самостійної роботи, постійно відчувають, що не встигають виконати ту чи іншу навчальну справу, виявляють високий рівень навчальної тривожності.

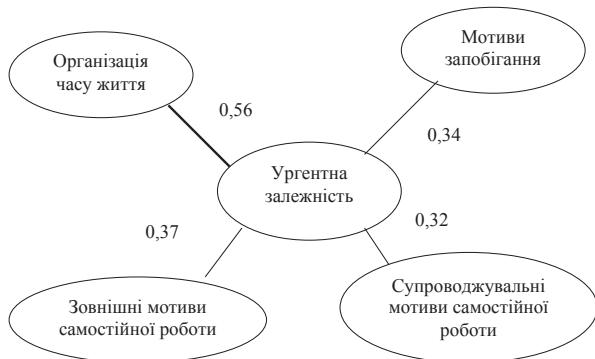

Рис. 3. Взаємозв'язок ургентної залежності з особливостями організації самостійної роботи студентів

Встановлено статистично значущий зв'язок між ургентною залежністю та супроводжувальними мотивами самостійної роботи (0,32, $p < 0,05$). Отже, студенти з ургентною залежністю розглядають самостійну роботу як можливість доповнити власні знання, оскільки вважають, що їм не вистачає лекційного матеріалу. Ще однією причиною активізації супроводжувальних мотивів у таких студентів виступає незадоволеність якістю чи повнотою лекційного матеріалу. Такі студенти можуть бути охарактеризовані як трудоголіки, які постійно прагнуть до поповнення знань.

Окрім цього, для даної групи студентів з ургентною залежністю виконання самостійної роботи – це привід для повноцінного спілкування з однокурсниками. Постійне відчуття «браку часу» може бути

наслідком нераціональної роботи, надмірною кількістю часу, витраченого на спілкування у порівнянні із часом, який відводиться на власне самостійну роботу.

Висновки. Результати дослідження показують статистично значущий позитивний зв'язок між ургентною залежністю та мотивами запобігання (0,34, $p < 0,05$). Отже, студенти з ургентною залежністю, яка передбачає високий рівень тривожності щодо браку часу на виконання поточних справ, прагнуть запобігти покарання, обирають невисокий рівень складності навчальних завдань для того, щоб запобігти невдачі. Виконання легких навчальних завдань – це можливість для таких студентів встигнути виконати самостійну роботу на задовільному рівні і запобігти покарання (наприклад, низької оцінки), однак така стратегія навчальної діяльності не дає можливості досягти визначних результатів.

Перспективу роботи складе розробка та впровадження практичних психолого-педагогічних рекомендацій щодо корекції ургентної залежності студентів.

Література:

1. Заика Е.В. Психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов в ВУЗе : учебное пособие / Е.В. Заика. – Харьков : ХГУ, 1991. – 72 с.
2. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии : уч. пос. – М. : УРАО, 2000. – 128 с.
3. Методика для диагностики учебной мотивации студентов (А.А. Реан и В.А. Якунин, модификация Б.Ц. Бадмаева) / Бадмаев Б.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей : монография. – Улан-Удэ, 2004. – С. 151–154.
4. Шибко О.Л. Особенности внешних и внутренних механизмов психологических защит лиц с ургентной зависимостью / О.Л. Шибко // «Европа-2002» : сборник научных статей по материалам Международного научно-образовательного форума, Минск, 4 июня 2002 г. / Европ. гуманит. ун-т.; сост. С.Д. Курочкина. – Минск, 2003. – С. 481–485.
5. Шибко О.Л. Особенности механизмов психологических защит у студентов с ургентной зависимостью / О.Л. Шибко // Адаптация к профессиональной деятельности как психолого-педагогическая проблема: методологические основания, пути и способы решения : материалы II Межд. науч.-практ. конф., Барановичи, 23–24 апреля 2003 г.: в 3 ч. / Баран. гос. высш. пед. колледж; редкол.: Л.Ф. Мирзоянова (гл. ред.) [и др.]. – Барановичи, 2003. – Ч. I. – С. 105–108.
6. Шибко О.Л. Проблема диагностики ургентной зависимости / О.Л. Шибко // Психология XXI века : материалы межд. науч.-практ. конф. студентов и аспирантов, Санкт-Петербург, 24–26 апреля 2003 г. / С-Петерб. гос. ун-т; под ред. В.Б. Чеснокова. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 331–335.

УДК 159. 922.73

РОЗВИТОК САМОРЕГУЛЯЦІЇ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ У ВЗАЄМОДІЇ З ОДНОЛІТКАМИ І ДОРОСЛИМИ

Носко Л.А., магістр психології
Базика Є.Л., к.психол.н., доцент кафедри психології
Миколаївський міжрегіональний інститут
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

У статті представлено результати теоретичного обґрунтування й експериментального вивчення сукупності особливостей, психологічних умов і чинників, що забезпечують розвиток саморегуляції старших дошкільників як показника довільної поведінки в процесі взаємодії з однолітками і дорослими в різних видах діяльності.

Ключові слова: саморегуляція, взаємодія, довільна поведінка, старші дошкільники.

В статье представлены результаты теоретического обоснования и экспериментального изучения совокупности особенностей, психологических условий и факторов, которые обеспечивают развитие саморегуляции старших дошкольников как показателя произвольного поведения в процессе взаимодействия со сверстниками и взрослыми в разных видах деятельности.

Ключевые слова: саморегуляция, взаимодействие, произвольное поведение, старшие дошкольники.

Nosko L.A., Bazyka E.L. DEVELOPMENT OF SELF-REGULATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE IN COOPERATING WITH COEVALS AND ADULTS

The results of theoretical ground and experimental study of aggregate of features are presented in the article, psychological terms and factors which provide development of self-regulation of children of preschool age as an index of arbitrary conduct in the process of cooperating with coevals and adults in the different types of activity.

Key words: self-regulation, cooperation, arbitrary conduct, children of preschool age.

Постановка проблеми. Проблема становлення довільності й розвитку саморегуляції старших дошкільників у дитячій психології завжди привертала увагу багатьох дослідників і розглядається як провідна лінія розвитку особистості дитини. Актуальність дослідження визначається теоретичною значущістю вивчення регуляторних систем, регуляції і саморегуляції діяльності, поведінки, особистості в психологічній науці, а також пріоритетними напрямками Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті та Законів України «Про освіту», «Про дошкільну освіту». Аналіз стану питань готовності дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі засвідчує, що останнім часом збільшилась кількість дітей з ситуативним типом поведінки, розгальмованих, імпульсивних, з підвищеною залежністю від предметного оточення. Недостатній розвиток компонентів регуляції на початку навчання в школі призводить до низки проблем у формуванні особистості дитини на наступному етапі розвитку [4, с. 27].

Основою вивчення довільної поведінки і саморегуляції у класичній психології є положення концепції Л.С. Виготського про те, що особистість охоплює єдність поведінки, яка визначається ознакою оволодіння, і, відповідно, розвиток особистості – це становлення властивості володіти своїми психічними процесами й поведінкою. Психологічні дослідження довільної поведінки і саморегуляції розглядалися в руслі вивчення вольової сфери людини. У концептуальних теоретичних роботах В.А. Іванікова, Є.П. Ільїна, В.К. Каліна, С.Л. Рубінштейна, В.І. Селіванова, О.О. Смирнової, М.Г. Ярошевського та ін. викладено напрями вивчення й сучасний стан проблеми волі, розкрито підходи і тенденції розвитку уявлень про волю, подано аналіз експериментальних і прикладних досліджень волі. У сучасній психології зазначену проблему презентовано двома підходами, що не виключають один одного, а саме: у руслі проблеми самодетермінації (мотиваційний підхід і підхід «вільного вибору») та саморегуляції (регуляційний підхід). Вольовий розвиток особистості – багатоконпонентний процес, що потребує обов'язкового формування цілісної системи усвідомленої саморегуляції [1; 3; 5].

Проблемі саморегуляції особистості присвячено значну кількість наукових праць в Україні і за кордоном дослідниками з різних напрямків психолого-педагогічної науки – загальної, вікової і педагогічної, спортивної, соціальної психології, психології особистості, патопсихології, у яких розглянуто різні аспекти і рівні саморегуляції: вивчення саморегуляції на рівні процесів і станів психіки (К.М. Гуревич, О.О. Конопкін, В.І. Моросанова, Б.М. Теплов та ін.); особливості саморегуляції особистості у сфері міжособистісних відносин (К.О. Абульханова-Славська, Б.Ф. Ломов, Ю.О. Міславський та ін.); саморегуляція і становлення професійної діяльності особистості (С.В. Авраменко, О.В. Білоус, Н.В. Самоукіна та ін.); саморегуляція емоційних станів (Б.І. Додонов, Є.І. Рогов, Є.Л. Яковлева та ін.); саморегуляція самоактивності і самосвідомості, Я-концепція (М.І. Боришевський, І.В. Дубровіна, І.Н. Захарова, В.К. Котирло, С.Є. Кулачківська, А.В. Петровський, А.І. Сілвестру, А.Г. Спіркін, Л.І. Уманець та ін.); мотиваційна регуляція (В.Г. Асеев, В.І. Степанський, А. Маслоу та ін.); ціннісно-смілова регуляція (А.Г. Асмолов, О.О. Бодальов, Д.О. Леонтьев та ін.); саморегуляція і стрес (Д.Т. Бадмаева, Т.С. Чуйкова та ін.). Концептуальні й цілеспрямовані дослідження О.О. Конопкіна, Б.С. Круглова, Н.Ф. Круглової, В.І. Моросанової, О.К. Осницького, М.О. Сипачева та ін. щодо розкриття психічної свідомої саморегуляції як системної і загальної форми психічної активності, виявлення функціональної структури цілісних процесів саморегуляції дали змогу науковцям вивчати вікові закономірності розвитку процесів довільної саморегуляції в діяльності й поведінці.

Аналіз чинних програм, за якими працюють дошкільні навчальні заклади (далі – ДНЗ) України, засвідчує, що в їх змісті передбачено завдання, що відповідають основній лінії розвитку особистості – становленню довільності. Це розвиток довільності психічних процесів (уваги, пам'яті тощо), дій за інструкцією, цілепокладання, супідрядності мотивів, опосередкованості поведінки моральними нормами тощо. Довільність поведінки виявляється в різних формах зовнішньої і внутрішньої психічної активності особистості. Проте аналіз результатів навчання і виховання дітей в сучасних ДНЗ свідчить, що питанням

формування довільності й розвитку саморегуляції не приділяється достатньої уваги. Ініціація розвитку довільності дитини йде ззовні, коли мета і завдання будь-якої діяльності задаються дорослими, а дитина може лише прийняти їх або не прийняти (Л.О. Кожаріна, О.Л. Кононко, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Т.О. Піроженко та ін.). Основним критерієм сформованості довільності є підпорядкування поведінки дитини нормам і правилам. У практиці дошкільної освіти розповсюджене розуміння довільності як самовизначення і самопримушення, проте для формування істинної довільності поведінки в дошкільному віці необхідно розвивати такі якості, як-от: ініціативність, активність особистості, яка ініціюється самою дитиною як суб'єктом діяльності [2; 5].

Вивчення теоретичних засад проблеми дає змогу загострити увагу на декількох її аспектах, а саме: недостатня теоретична база і методичне забезпечення процесу розвитку психічної саморегуляції в дошкільному віці в різних видах довільної активності дитини з урахуванням складності механізму становлення довільної активності й вікових особливостей дітей дошкільного віку; необхідність визнання впливу на розвиток психічної саморегуляції суперечності між потенційними можливостями розвитку суб'єктності дитини й умовами для її здійснення в освітньому процесі ДНЗ і вдома; тиск з боку дорослих щодо керування діяльністю дитини, обмеження можливостей для вибору.

Окреслені науково-практичні завдання розвитку дошкільної освіти в Україні у єдності з актуальною проблематикою сучасної психологічної науки й зумовили вибір теми нашого дослідження «Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими».

За об'єкт дослідження ми взяли психічну саморегуляцію довільної активності в дошкільному віці, тоді як **предметом** – є особливості й психологічні умови розвитку функціонально-повноцінної структури психічної саморегуляції довільної активності в дошкільному віці.

Мета даної статті – доповісти результати теоретичного обґрунтування й експериментального вивчення сукупності особливостей, психологічних умов і чинників, що забезпечують розвиток саморегуляції старших дошкільників як показника довільної поведінки в процесі взаємодії з однолітками і дорослими в різних видах діяльності.

Гіпотеза нашого дослідження полягала в припущенні того, що успішність розвитку функціонально-повноцінної (за О.О. Конопкіним) структури психічної саморегуляції довільної активності дошкільника знаходиться в залежності від певної сукупності психолого-педагогічних умов, як-от: 1) якісних показників розвитку самосвідомості, позитивного образу «Я» дитини; 2) становлення довільної активності у взаємодії старших дошкільників з однолітками і дорослими в системі суб'єкт-суб'єктних відносин.

Відповідно до мети та гіпотези даного дослідження було визначено такі **завдання**: 1) дослідити ступінь розробленості проблеми психічної саморегуляції особистості дошкільника в сучасній психологічній науці; 2) вивчити особливості розвитку структури психічної саморегуляції в старших дошкільників у різних видах діяльності; 3) виявити чинники і психологічні умови, що визначають ефективність розвитку психічної саморегуляції в процесі взаємодії дитини з однолітками і дорослими; 4) розробити модель оптимізації розвитку психічної саморегуляції старших дошкільників; 5) здійснити експериментальну перевірку методики оптимізації розвитку психічної саморегуляції довільної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Для розв'язання висунутих завдань і перевірки гіпотези використано комплекс методів дослідження:

теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури; цілеспрямоване спостереження за довільною активністю дітей дошкільного віку в різних видах діяльності у взаємодії з однолітками і дорослими з метою з'ясування наявного рівня розвитку компонентів структури психічної саморегуляції; методи психологічної діагностики, адаптовані відповідно до завдань дослідження; методи масового збору емпіричного матеріалу (анкетування, експертне опитування); психолого-педагогічний експеримент (констатуючий, формуючий). Обробка результатів і порівняння експериментальних даних з вихідними здійснювалася за допомогою методів математичної статистики.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що: результати діагностичних зрізів поповнюють наукове уявлення про рівень розвитку психічної саморегуляції як показника розвитку довільної поведінки в дошкільному віці; визначено й обґрунтовано особливості актуалізації структурних компонентів акту психічної саморегуляції дошкільника в різних видах діяльності; апробовано й перевірено нові психолого-педагогічні підходи щодо розвитку саморегуляції старших дошкільників у різних специфічно-дитячих видах діяльності; обґрунтовано, що позитивний образ «Я» виступає функціональним центром акту психічної саморегуляції довільної поведінки дошкільника.

Практичне значення роботи визначається тим, що: розроблено та адаптовано до предмету магістерського дослідження діагностичний інструментарій, який може бути використано практичними психологами системи освіти; упроваджено науково-методичні рекомендації щодо цілеспрямованого управління процесом розвитку саморегуляції старших дошкільників у різних специфічно-дитячих видах діяльності у взаємодії з однолітками і дорослими.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою з'ясування рівнів сформованості функціональної структури процесу психічної саморегуляції дошкільників у різних видах доступної дитині довільної активності було проведено констатуючий етап експерименту.

Розроблена програма констатуючого експерименту передбачала використання методів: збирання й аналіз експертних оцінок батьків і вихователів за допомогою анкетування.

Для отримання експертних оцінок батьків щодо розвитку психічної саморегуляції дошкільників в умовах сім'ї було проведено анкетування 55 батьків. Текст анкети складено таким чином, щоби батьки могли зрозуміти які прояви у поведінці і діяльності дитини характерні для саморегуляції її довільної активності. Узагальнений текст анкети і кількісні показники подано в табл. 1.

Як засвідчує табл. 1, на перше запитання анкети «Чи звертає ви увагу на активність і необхідність формування самостійності у вашої дитини вдома?» позитивну відповідь надала переважна більшість батьків – 93%, негативної відповіді не зафіксовано, вагалися відповісти лише 7% респондентів. Тобто батьки дітей старшого дошкільного віку, розуміють важливість формування довільної поведінки і саморегуляції у дитини перед початком шкільного навчання. Разом з тим, наявність відчуття у дитини того, що вона вже багато чого уміє робити самостійно відмітили лише 23% батьків, 40% надали негативну відповідь і 37% вагалися, що свідчить про наявність невідповідності між тим що дорослі очікують від дитини старшого дошкільного віку у її довільній активності і що спостерігають у повсякденному житті. Наявність у родині правил, які дитина знає, зазначили 74% батьків (це переважно обмеження і заборони, які батьки сформулювали у відповідях розширеного змісту анкети), 15% – не вважають це за необхідне, відповідь «важко сказати» зафіксована у 11% батьків. Натомість лише

Таблиця 1

Результати анкетування батьків щодо розвитку психічної саморегуляції старших дошкільників в умовах сім'ї

Запитання анкети	Відповідь		
	Так	Ні	Важко сказати
1. Чи звертаєте ви увагу на активність і необхідність формування самостійності і здатності управляти собою у вашої дитини?	93%	-	7%
2. Як на вашу думку, чи відчуває ваша дитина себе людиною, яка вже багато чого уміє робити?	23%	40%	37%
3. Чи існують у вашій родині правила поведінки які дитина знає?	74%	15%	11%
4. Чи дотримується ваша дитина у своїй поведінці «родинних правил»?	39%	34%	27%
5. Чи доручаєте ви своїй дитині робити щось самостійно?	17%	4%	79%
6. Чи уміє ваша дитина самостійно скласти простий план своїх дій і розповісти про нього?	15%	-	85%
7. Чи уміє ваша дитина оцінити досягнутий результат, знайти помилку, виправити її самостійно?	9%	47%	56%
8. Якщо в дитини виникають труднощі у виконанні доручення, то ви:	а) допомагаєте закінчити роботу разом;	54%	-
	б) примушуєте виконати завдання за винагороду або погрожуєте покаранням;	25%	-
	в) пояснюєте ще раз інструкцію, щоб дитина сама знайшла спосіб дії;	11%	-
	г) виконуєте завдання замість дитини, щоби дитина побачила результат;	3%	-
	д) просто дозволяєте їй припинити роботу;	7%	-
9. Чи навчаєте ви свою дитину певної послідовності побутових дій?	73%	15%	12%

Таблиця 2

Результати експертного опитування педагогів дошкільних навчальних закладів щодо визначення рівня емоційного благополуччя і саморегуляції довільної активності дітей у взаємодії з однолітками і дорослими

Запитання анкети	Відповідь		
	Так	Ні	Важко сказати
1. Чи впевнена дитина, що її кожного ранку чекають у групі, що їй раді? (спокійна, проявляє радість від зустрічі з дітьми й дорослими, із задоволенням йде в дитячий заклад).	86%	-	14%
2. Чи використовує дитина можливість самостійно, вільно вибирати матеріали, посібники, іграшки на полках й у зонах розвитку в групі?	85%	10%	5%
3. Чи використовує дитина своє право на вибір діяльності? (сама знаходить собі заняття, може підібрати матеріал, вибрати партнера, не очікує примушення або дозволу на діяльність тощо).	27%	64%	9%
4. Чи реалізує дитина своє право на відмову від колективної (спільної) діяльності? (робити щось самостійно в ігровій або розвивальній зоні в ситуації колективної діяльності).	7%	64%	29%
5. Чи може дитина вибрати свій індивідуальний спосіб дій з матеріалами, посібниками, іграшками? (відразу, або після 1-2 спроб робити не точно за інструкцією, по своєму, але досягаючи поставленої мети).	25%	48%	27%
6. Чи використовує дитина право на свій індивідуальний темп роботи? (просить додаткове завдання, якщо виконує його швидко; спокійно доводить розпочату справу до кінця, навіть якщо всі вже впоралися; може закінчити роботу через якийсь час).	12%	65%	23%
7. Чи використовує дитина можливість проявляти свою активність, у тому числі рухову? (уміє грати в рухливі ігри, організовує їх; прагне до руху; спокійно витримує навчальні навантаження).	67%	16%	17%
8. Чи використовує дитина життєвий простір групи для реалізації потреби як у спілкуванні, так і в усамотненні? (може при бажанні знайти куточок для спокійної самостійної гри або відпочинку).	98%	-	2%
9. Чи відчуває дитина себе членом «сім'ї-групи» висловлює свою думку або проявляє емоції, чи пропонує щось змінити в інтер'єрі, переставити як їй зручно або переобладнати?	59%	27%	14%
10. Чи прагне дитина отримати визнання, повагу, симпатію у взаємодії з однолітками і дорослими, проявляє ініціативу, сподівається при цьому на підтримку.	86%	7%	7%
11. Чи виявляє дитина почуття власної гідності? (прагне до високої самооцінки, переживає свою відповідність-невідповідність певним моральним еталонам, правилам, прийнятим у групі, уміє порівнювати себе з іншими, відносить себе до «гарних дітей»).	71%	-	29%
12. Чи відчуває дитина почуття провини, якщо щось не вийшло? (проявляє острах помилитися, тривожність, нерішучість, постійне очікування допомоги, підказки й підтримки від дорослого).	68%	15%	17%
13. Чи відчуває залежність від настрою інших дітей, вихователів? (проявляє «польове поведіння»: діти б'ються, плачуть, сміються і т. ін. – і я теж.).	75%	10%	15%
14. Чи впевнена дитина в тому, що слухняність (підпорядкування дорослим) – її головна позитивна риса в дитячому садку?	95%	-	5%

39% батьків визначили, що їх діти дотримуються у своїй поведінці «родинних правил», 34% дали негативну відповідь, а 27% не визначилися з відповіддю.

Щодо надання можливості дитині зробити щось самостійно 17% батьків дали позитивну відповідь, 4% негативну і 79% не визначилися, що свідчить про те що більшість батьків або не довіряє дитині або не звертає увагу на її потреби у довільній активності вдома.

Переважає кількість батьків (85%) не визначилися з тим чи уміє дитина самостійно складати простий план своїх дій і розповідати про нього. Лише 15% дали позитивну відповідь на це запитання, а негативних відповідей не зафіксовано.

Оцінює контрольні дії дитини за результатами виконання доручення притаманні, на думку батьків, лише 9% старших дошкільників. 47% батьків вважають, що діти не уміють оцінювати і корегувати досягнутий результат, а 56% не змогли відповісти на це запитання.

Якщо у дитини виникають труднощі у виконанні доручення, то більшість батьків (54%) допомагають закінчити роботу разом, 25% – примушують виконати завдання, лише 11% – допомагають дитині зрозуміти інструкцію та самостійно знайти спосіб дії, 3% виконують завдання замість дитини і 7% просто дозволяють припинити роботу.

Вважають за доцільне навчати дитину певної послідовності побутових дій 73% батьків, 15% – не погодилися з тим і 12% респондентів не змогли визначитися.

Перед тим, як обстежити рівень розвитку психічної саморегуляції довільної активності дошкільників, було проведено анкетування педагогів ДНЗ. Педагогам необхідно було визначити рівень емоційного благополуччя і саморегуляції довільної активності дітей у взаємодії з однолітками і дорослими на основі цілеспрямованого спостереження за певними проявами поведінки і дій дитини в умовах ДНЗ.

Кількісні показники результатів експертного опитування подано в табл. 2.

Як засвідчує табл. 2.2, на запитання анкети під № 1, 2, 8, які визначають загальний позитивний емоційний фон відносин між дорослими і дітьми, позитивну відповідь надали переважна кількість педагогів – від 85% до 98%, негативну відповідь надали незначна кількість педагогів – від 0% до 10%, вагалася від 2% до 14% респондентів. Разом з тим позитивні відповіді на запитання під № 3, 4, 5, 6, які визначають право дитини на вибір діяльності, спосіб дії, індивідуальний темп роботи, надали лише від 7% до 27% педагогів, негативні відповіді надали від 48% до 65%, не визначилися від 23% до 29%. Наявність почуття приналежності до соціальної групи однолітків і педагогів, яке оцінювалось педагогами у запитаннях анкети під № 7,9,10,11, зазначили від 59% до 98% експертів, від 0% до 27% надали негативну відповідь, від 7% до 29% не визначилися з відповіддю. Відчуття дитиною почуття провини якщо щось не вийшло відмічають 68% педагогів, 15% так не вважають, відповідь «важко сказати» зафіксована у 17% педагогів. «Польове поводження» дітей зазначили 75% респондентів, незгодні з цим 10%, 15% утруднювались із відповіддю. На запитання анкети, «Чи впевнена дитина в тому, що слухняність (підпорядкування дорослим) – її головна позитивна риса в дитячому саду?» позитивну відповідь надали найбільша кількість учасників опитування – 95%, негативних відповідей не було, не визначилися 5% педагогів.

Отже, на думку експертів, в цілому в ДНЗ створено переважно позитивний соціально-емоційний фон для перебування дітей, але умов для прояву самостійності і здійснення вибору дитиною у діяльності, способу дії, темпу роботи і розвитку саморегуляції – ще не достатньо.

Рівень розвитку психічної саморегуляції довільної активності дошкільників вивчався у різних видах діяльності (ігровій, трудовій діяльності, конструюванні та спілкуванні з однолітками і дорослими) відповідно за такими складовими, як наявність і обумовленість компонентів структурно повноцінного процесу психічної саморегуляції.

Виявлено, що в ігровій діяльності найбільшого розвитку в дітей віком від 4-х до 6-7 років отримує така складова структури акту психічної саморегуляції довільної поведінки, як прийняття суб'єктом мети діяльності. Друге за рівнем розвитку місце посідають такі структурні складові акту психічної саморегуляції довільної поведінки, як: сформованість суб'єктивної моделі значущих умов; програми виконавських дій; система суб'єктивних критеріїв досягнення мети. Найменш розвиненими є такі компоненти акту психічної саморегуляції довільної поведінки: контроль і оцінка реального результату; рішення про корекцію системи саморегулювання. З одного боку, низький рівень розвитку зазначених компонентів може визначатися загальним рівнем розвитку довільної активності, а з іншого боку, зумовлюється саме характером довільної активності дитини в грі. Адже для дошкільника сама гра є метою, вона задовольняє і мотивує дошкільника без урахування того, який результат буде досягнуто.

У структурі трудової діяльності всі компоненти акту психічної саморегуляції представлено в дошкільників різних вікових груп більш рівномірно, ніж в ігровій. Гра більшою мірою «дозволяє» дошкільникові відволікатися від бажаного результату ніж праця. Доведено, що саме трудова діяльність найбільше сприяє розвитку таких компонентів, як здатність до контролю й оцінки реального результату і прийняття рішення щодо корекції системи саморегуляції. У той же час мета праці, виступаючи як соціальна вимога, важче приймається дітьми як власна мета, здатність до привласнення мети праці як соціальної вимоги потребує більшого рівня розвитку дитини як суб'єкта психічної саморегуляції.

Конструктивна діяльність актуалізує всі структурні елементи акту психічної саморегуляції дошкільника так, як і праця, але ще більше активізуються контроль і корекція. Це зумовлено тим, що конструктивна діяльність здійснюється за певними еталонами й алгоритмами, які, постійно перебуваючи в полі сприйняття дитини, можуть досить легко порівнюватися з проміжними та загальними результатами діяльності.

Порівняльний аналіз усіх трьох видів діяльності дошкільників доводить, що ігрова діяльність активізує на високому рівні мотиваційно-цільові компоненти діяльності, а конструктивна діяльність – контрольні-корекційні компоненти.

Висновки. Отже, творча гра і конструктивна діяльність утворюють основу тієї цілісної діяльності дошкільника, яка сприяє розвитку його психічної саморегуляції і довільної поведінки загалом. Трудова діяльність активізує всі компоненти саморегуляції, але на менш високому рівні.

Таким чином, органічне поєднання ігрової та конструктивної діяльності дошкільників із поступовим нарощуванням їхньої залученості до різних форм трудової діяльності сприяє ефективному розвитку акту психічної саморегуляції довільної поведінки дошкільників. Розвиток психічної саморегуляції довільної активності дошкільників має спиратися на провідну діяльність дошкільного віку – ігру. Значний розвивальний потенціал мають види гри, в яких дошкільник виступає в ролі суб'єкта – режисерська гра, сюжетно-рольова гра, гра за правилами, конструювальна гра. Органічне поєднання цих видів гри сприяє розвитку всіх ланок акту психічної саморегуляції довільної поведінки дошкільника.

Функціонально повноцінна структура психічної саморегуляції довільної активності дитини залежить від якісних показників її самосвідомості, а саме від здатності: під час реалізації певної діяльності суб'єктно привласнювати мету діяльності; створювати суб'єктивну модель значущих умов діяльності; самостійно сформулювати програму виконавських дій; визначити суб'єктивні критерії досягнення мети; суб'єктно здійснювати контроль та оцінку реальних результатів діяльності; приймати рішення щодо корекції системи саморегулювання. Функціональним центром розвитку психічної саморегуляції довільної активності дошкільника є позитивний образ-Я у всіх його складових – когнітивному, емоційному і вольовому компонентах уявлення про себе.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М. : Мысль, 1991. – 300 с. - Библиогр.: с. 297–300.
2. Абульханова-Славская К.А. Психология и сознание личности. (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности). – Воронеж : МОДЭК, 1994. – 224 с.
3. Осницкий А.К. Структура, содержание и функции регуляторного опыта человека : автореф. дис. ... доктора психол. наук. – М., 2001. – 373 с.
4. Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста / Под ред. Д.Б. Эльконина, Л.А. Венгера. – М. : Педагогика, 1988. – 135 с. – Библиогр.: с. 133–136.
5. Смирнова Е.О. Развитие воли и произвольности в раннем и дошкольном возрастах. – М. : Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1998. – 256 с.

УДК 159.922. 73 + 316.6

СУБКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ВПЛИВУ КАЗКИ НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Сіткар В.І., к.психол.н., доцент, доцент кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

У статті наголошується, що казка є досить багатогранною. Вона супроводжує нас з дитинства і до глибокої старості. Її можна вважати своєрідним духовним досвідом людства, тому що в ній проявляється душа народу. У казці можна віднайти як історичні дані з різних епох, так і завжди знайти натяк на сьогодишню реальність. Вона, як і гра, незамінна в роботі з дитиною. Проте брак теоретичних розробок не дає повною мірою скористатися цим арсеналом, бо з поля зору дослідників випав такий аспект, як взаємодія маляти з казкою.

Казковий світ як складова субкультури дитини є найоптимальнішою системою для сприйняття нею Світу Природи, Світу Культури, Соціального Світу Людей, Світу власного «Я». Єдність цих світів формує у дитини уявлення про світ як цілісність і є основою дитячого світогляду.

Дитяча субкультура є тим смисловим простором, у якому здійснюється формування особистості дитини в «горизонтальній площині», на рівних. Пам'ятаємо, що дитина реагує на казку зовсім інакше, аніж доросла Людина.

Ключові слова: казка, дитина, особистість, субкультура, соціалізація.

В статье указывается, что сказка очень многогранна. Она сопровождает нас с детства и до глубокой старости. Ее можно считать своеобразным духовным опытом человечества, ибо в ней проявляется душа народа. В сказке можно отыскать как исторические данные из разных эпох, так и всегда найти намек на современную реальность. Она, как и игра, незаменима в работе с ребенком. Однако недостаточность теоретических разработок не дает в полном объеме воспользоваться этим арсеналом, так как из поля зрения исследователей выпал такой аспект, как взаимодействие малыша со сказкой.

Сказочный мир как составляющая субкультуры ребенка – это наиболее оптимальная система для восприятия им Мира Природы, Мира Культуры, Социального Мира Людей, Мира личностного «Я». Единство этих миров формирует у ребенка представления о мире как целостности и это основа детского мировоззрения.

Детская субкультура – это то смысловое пространство, в котором совершается формирование личности ребенка в «горизонтальной плоскости», на равных. Нужно помнить, что ребенок реагирует на сказку совсем иначе, чем взрослый человек.

Ключевые слова: сказка, ребенок, личность, субкультура, социализация.

Sitkar V.I. SUBCULTURAL PARADIGM THE INFLUENCE OF FAIRY TALES ON THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY

The article points out that the tale is very versatile. It accompanies us from the childhood to old age. It can be considered as a kind of spiritual experience of the humanity because it shows the soul of people. We can find a historical data from the different eras, a hint of a contemporary reality in the tale. It is indispensable in working with a child. However, the lack of theoretical development does not give us a full volume to use this arsenal, because, such an aspect as the interaction a tale with a kid has dropped from the point of view of researchers.

Fairy-tale world, as a component of a child's subculture, it is the most optimal system for the perception of Natural World, World Cultures, Social People World, Personal world of «I» by them. The unity of these worlds forms the child's view about the world as the integrity and the foundation of the children's worldview.

The children's subculture is the semantic space, which deals with the formation of a child in the «horizontal plane», on equal terms. We should remember that a child reacts to the story quite differently than an adult person.

Key words: story, child, person, subculture and socialization.

Постановка проблеми. Феномен дитинства лише порівняно недавно (у другій половині ХХ ст.) став темою психологічних досліджень (К.-Г. Юнг, І. Кон, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Д. Фельдштейн та ін.). При цьому дитинство в них традиційно висвітлюється лише в одному аспекті: як процес зростання, розвит-

ку, психологічний чи фізіологічний стан підростаючого покоління тощо. Але як цілісний феномен воно часто залишається за межами пізнавального інтересу і глибоко не осмислюється. У філософському дискурсі феномен дитинства донедавна вважався другорядним; до дитини тривалий час ставилися як до «про-

толюдини», своєрідної заготовки, яка лише, якщо їй поталанило вжити, стане людиною.

Аналіз психологічних, філософських, педагогічних, соціологічних, культурологічних та соціально-психологічних досліджень свідчить про зростання інтересу вчених до проблеми соціалізації дітей у просторі дитячої субкультури. Субкультура сучасних дітей є невичерпним потенціалом варіантів становлення їх особистості. У субкультурі, як невід'ємній частині загальнокультурного середовища, формується цілісний життєвий досвід дитини. Це – експериментальний майданчик для випробовування себе. Прилучаючись до неї, вона засвоює вікові норми поведінки в групі однолітків, вчиться ефективним способом виходити з важких ситуацій, досліджує межі дозволеного, вирішує свої емоційні проблеми, вчиться впливати на інших, пізнає світ, себе та навколишніх, засвоює гендерні ролі. Завдяки дитячій субкультурі задовольняються важливі соціальні потреби дитини, а саме: потреба в ізоляції від дорослих, близькості з іншими людьми за межами сім'ї; потреба в самостійності та участі в соціальних змінах. Ступінь занурення дитини в субкультуру є показником її гармонійних стосунків з іншими людьми та моделлю соціалізації.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Як зазначає науковець Лілія Українець [10], інтерес до дитинства та дитячої субкультури виник порівняно недавно. Фундаментальних праць, в яких ця тема аналізувалася б усебічно та глибоко, немає. Свого часу до теми дитинства зверталися такі визначні мислителі, як Платон, Аристотель, Еразм Роттердамський, М. Монтень, Ф. Бекон, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель та ін., але вивчення цієї проблеми в їхніх працях мало не систематичний, а фрагментарний характер. Наприкінці ХХ ст. з'являються перші цілісні концепції, проте і в них дитинство найчастіше розглядається в якомусь одному аспекті – психологічному, соціологічному, історичному, культурологічному і т. ін.

Першим ученим-антропологом, об'єктом дослідження якого став світ дитинства, була Маргарет Мід. Вона вивчала становище дитини в різних культурах. Пізніше даною проблемою зацікавилися культурантропологі, засновники етнографії дитинства Б. Малиновський, Ф. Боас, Р. Бенедикт, К. Дюбуа та ін.

Сучасна антропологія дитинства має кілька напрямів, що характеризуються різними методологічними підходами. Так, концепції трансформації дитинства дають тлумачення криз, що притаманні цьому періоду життя індивіда (Д. Ельконін, Ю. Овінова, В. Слободчиков). Як особливу автономну субкультуру визначають дитинство І. Кон, М. Осоріна, В. Абраменкова. Емансипацію дитинства вивчали У. Бек, Х. Попітц. На початку 80-х років ХХ ст. проблемами зникнення дитинства цікавилися Н. Вінс, Н. Постман, Х. Хенгст. Представниками соціокультурного підходу є Л. Кураєва, А. Плеськачевська. Головними об'єктами досліджень Л. Виготського і Ж. Піаже були особливості психічного розвитку дитини. Психологічний підхід до вивчення цієї теми використовували також Дж. Уотсон, В. Штерн, З. Фрейд, С. Рубінштейн, О. Лурія та ін.

Дитячий психоаналіз представляють такі автори, як Ф. Дольто, Е. Еріксон, М. Кляйн та ін. Заслугує на увагу і культурно-історичний напрям (Ф. Ар'ес, Б. Хакавальт, С. Шахар, В. Давидов, Л. Демоз).

Сьогодні проблемами дослідження дитячої субкультури на теренах пострадянського простору, зокрема в Росії, займаються: В. Абраменкова, М. Осоріна, Н. Смірнова, Т. Попкова, О. Копейкіна та інші; в Україні – К. Барна, А. Богуш, Л. Варяниця, Н. Гавриш, М. Гримич, Н. Коляда, Н. Маргеліс, І. Рогальська, В. Сіткар та ін. [1; 3; 6; 8].

Зауважимо, що в будь-який період свого життя людина має певний онтологічний статус, який вона може реалізувати тільки в даний момент часу, отри-

мати якийсь унікальний досвід, який в інших випадках буде недоступним. Найкраще, що можна зробити – це послідовно і з повною самовіддачею прожити всі життєві етапи, не забігаючи вперед і не повертаючись назад.

Світ дітей має унікальні властивості, які не залежать від рівня розвитку цивілізації, специфіки культури та науково-технічного прогресу. Можна стверджувати, що між дітьми різних країн і культур набагато більше спільного, ніж між дорослими в тих же культурах. Крім того, між дітьми різних країн і культур набагато більше спільного, ніж між дорослими і дітьми в одній культурі. На Землі співіснують дві цивілізації, дві різних культури, два всесвіти – світ дітей і світ дорослих. Між цими світами складні стосунки притягання і відштовхування, залежності і боротьби, любові та війни.

Дитинство – первинне. В дитині найбільш адекватно проявляється суть людини, її місце і призначення в світі, екзистенційний вимір людського буття. Дитина – ось реальна людина, справжня, правильна. А дорослий – це перекурений образ людини.

Досвід дитинства є фундаментом, основою будь-якого дорослого досвіду, культури, цивілізації. Дитинство – джерело творчості і фантазії, джерело свободи та любові. А дорослі, пристосовуючись до зовнішніх умов, неминуче обмежують кордони і межі можливого, відмовляються від свободи. В цьому контексті доросла людина постає як нещаслива дитина, яка заблукала, зіпсована, скалічена життям. Дорослі – це зіпсовані діти, які втомились, забули себе, зрадили своє дитинство.

Проте, відбувається не просто перевертання ієрархій і перестановка ціннісних акцентів. Робиться спроба мислити людину за межами бінарної опозиції «дитинство-дорослість». Знімається протиставлення між ними. Дорослі – це діти, які граються в дорослі ігри, вони грають досить серйозно.

Отже, нам ще тільки потрібно буде зрозуміти зміст дитинства, усвідомити його в широкому антропологічному контексті, порівняти з фундаментальними людськими цінностями.

Невирішені частини проблеми, котрим присвячується стаття. У дитинстві закладаються головні координати культурного простору дорослої людини, основи її світогляду. Серед найголовніших структурних складових світогляду – світоспоглядання, цей процес починається від моменту народження і триває протягом перших років життя дитини. Згодом, коли починається усвідомлення себе, осягнення свого тіла, співвіднесення його і найближчого простору, відбувається гармонізація контактів із оточенням, активізується світовідчуття. Світосприймання формується постійно на основі культурних цінностей, інтерпретованих у дитячому фольклорі, зокрема казці. Початки світорозуміння формуються на основі знання через набутий досвід та його осмислення, тому вже з першого року життя дитина може вибудовувати певний причинно-наслідковий ланцюг універсальних форм діяльності. У 5-6 років дитина на основі попередніх рівнів та впливів світоглядних констант дорослих починає формувати власне світобачення.

Необхідно зауважити, що якщо в архаїчних культурах дитина розвивається в локальному «просторі часу» свого етносу, то в сучасному інформаційному суспільстві кожна дитина відкрита для впливу на неї всієї системи цінностей загальнолюдської культури. Саме тому все вищесказане і зумовило **мету нашої статті**. Зокрема, це – спроба висвітлити особливості впливу казки як форми субкультури на становлення особистості сучасної дитини.

Виклад основного матеріалу. Як стверджує В. Абраменкова [1], зміст дитячої субкультури, який наповнюється протягом усього соціогенезу, станов-

лять: традиційні *народні ігри* (хороводи, рухливі ігри, військово-спортивні змагання тощо); *дитячий фольклор* (лічилки, дражнилки, закликання, страшилки, казки тощо); *дитячий правовий кодекс* (знаки власності, покарання, повернення боргів, право старшинства і опікунське право в різновікових групах, право на використання грибного чи ягідного місця тощо); *дитячий гумор* (жарти, потішки, анекдоти, розиграші, пустощі, насмішки, сучасні «приколи»); дитяча *магія* і міфотворчість (закликання сил природи для виконання бажань, фантастичні історії-небилиці); дитяча *філософствування* (роздуми про життя і смерть тощо); дитяча *словотворчість* (етимологія, мовні перевертні, неологізми); *естетичні уявлення* дітей (складання віночків і букетів, рисунки і ліплення, «секрети»); табування власних імен і присвоєння кличок прозвиськ однолітцям і дорослим; *релігійні уявлення* (дитячі молитви, обряди) тощо.

В дитячому середовищі іноді досить жорстко за допомогою субкультурних засобів – дитячого правового кодексу, дитячого фольклору, дитячого гумору, ігрових правил – відбувається підпорядкування дитини груповим нормам та оволодіння нею власною поведінкою, формування її як особистості. Розглянемо, яку ж роль відіграє казка у становленні особистості сучасної дитини.

В усі часи напередодні новорічних і різдвяних свят діти з особливим трепетом чекали чудес. Але чи залишилося місце для чарівництва сьогодні? Адже для людей, які живуть у XXI столітті, старі добрі казки по-троху втілюються в життя. Так місце скатертини-самобранки зайняли холодильник і мікрохвильова піч, замість чобіт-скороходів – автомобілі, а чарівні дзеркала замінили веб-камери в комп'ютерах. Отже, чи очікує сучасна дитина дива, як маленькі українці почуваються у світі гаджетів і суцільної інтернетизації, та як дорослі, що вічно поспішають і завжди зайняті, впливають на життя малюків? Відповідь на ці запитання можна отримати проаналізувавши інтерв'ю ForUm'у з Іваном Сулименко, психологом Центру науково-освітніх інновацій та моніторингу [7].

Зокрема, на запитання **«Які у сучасних дітей улюблені казки?»** він сміливо і впевнено стверджує, що найкращою казкою для сучасного малюка є та, за сюжетом якої знято анімаційний або художній фільм, та, що пройшла обробку поп-культурою і Голлівудом. Щодо запитання **«Чи вірять взагалі сучасні діти в казкових персонажів, наприклад, Діда Мороза, Бабу Ягу і т.д.»** психолог стверджує, що, діти вірять у казки, але ставляться до них критично, оскільки сьогодні вони дуже швидко дорослішають. Сучасне суспільство їх більше не заколихує, розповідаючи добру повчальну історію на ніч, а ошелешує потоками новин про ратифікацію політичних договорів, авіакатастрофи й останні наукові досягнення. Логічно, що дитина починає наслідувати цим принципам реального світу. Баба Яга як фольклорний герой вже діє у минулому, а тому втрачає свою привабливість. І її місце сьогодні займають Спайдермен і люди Х, які, по суті, є сучасниками своїх глядачів. Сьогодні дитяча казка перейшла в епоху модернізму та постмодернізму, але це природний процес, тому що діти крокують у ногу з часом. Погано те, що сьогодні міф, народна творчість пригнічені поп-культурою – стереотипно і багато в чому вульгарно. Відповідаючи на запитання **«Як змінилися смаки сучасних дітей, зокрема, яким мультфільмам і з якими сюжетами вони віддають перевагу?»**, І. Сулименко дотримується думки, що не просто сказати, як змінилися смаки дітей за останні, скажімо, 30 років, проте абсолютно очевидно, що істотно змінився кінематографічний ринок. Сучасні популярні мультфільми переважно апелюють до популярної культури, комічних ситуацій і стереотипізації героїв. Що стосується сюжетів, то фантас-

тика, пригоди, різдвяні історії, казковий світ тварин завжди були дієвими напрямами, оскільки саме вони найбільшою мірою стимулюють багатоточковий уяву. Вони фактично звертаються до міфології та фольклору, даруючи віру в чудеса і суперможливості героїв. Безперечно, що сучасна популярна дитяча анімація стала простішою для сприйняття і більш насиченою емоційно. На наступне цікаве запитання **«Як дослідники оцінюють вплив сучасних мультфільмів на психіку дітей? Чи всі мультфільми є в цьому плані безпечними?»** він стверджує, що діти надзвичайно схильні до навіювань і намагаються імітувати улюблених героїв та персонажів, тому мультфільми завжди були важливим механізмом соціалізації. Психолог наводить цікаву статистику за результатами досліджень вищевказаного Центру. Підліткам було запропоновано визначитися з питанням **«У чому Ви хотіли б наслідувати героям улюблених фільмів, програм, телепередач?»**. Так от, більшість респондентів (а це діти 13-15 років) хочуть бути схожими на своїх кіно- і телекумирів у способах вирішення проблем (54%), в стилі одягу (47%), у поглядах на життя (майже 45%), в поведінці, відносинах з оточуючими (відповідно близько 40% респондентів). Такий розподіл пріоритетів свідчить про досить потужний вплив кінопродукту, що споживається дітьми, на формування їх життєвих стереотипів [7].

Крім того, зауважимо, що наша свідомість, розкладаючи по полицях пам'яті кіношні епізоди, на жаль, не робить на них жанрових позначок і не ставить поряд з кривавими сценами попереджувальних табличок: «Поводитись обережно!». Так екранні сцени стають нормою життя.

Відомий казкар **Сашко Лірник** в інтерв'ю газеті «Україна молода» розповів, що він багато їздить Україною і зустрічається з дітьми. Коли виступав у одному київському ліцеї, його вразило, що ліцеїсти не знають казок про Івасика-Телесика, Котигорошка й Оха. Натомість знають бетменів і спайдерменів – а це інша субкультура, а справжня українська зникає. На жаль, зараз відбувається тотальне зменшення усього українського, а заміщає його усе російське. За останні півроку відбулася ще помітніша русифікація вітчизняного телебачення. Якщо такі процеси практично на всіх каналах – зрозуміло, що це вже політика [9].

В рамках заявленої теми заслуговує на увагу й думка Галини Католик, яка стверджує, що коли ми дитині розказуємо казку, «кіно» утворюється в її фантазії, підіймаючи власний опрацьований досвід, з яким людина дала вже собі раду, тому він уже такий страшний. Якщо ж ми дивимось фільм, нам свої фантазії нав'язують дорослі дяді, які мали свій досвід і не завжди він був конструктивним. Через фільми вони заховують свої страхи і для них це плюс, бо таким чином вони компенсують їх. А що робиться з дітьми, які цього досвіду не мали? Для них велика частина усїєї цієї інформації – травматична. Як приклад, Г. Католик стверджує: «У мене на прийомі була кількарічна дівчинка, яка перший приступ епілепсії мала під час перегляду фільму «Ксена». Для неї це був перший жахливий фільм про жінку не матір, а вбивцю» [4].

Дитина є незахищене в психологічному сенсі створіння, дуже чутливо реагує як на біблійні описи героїв, так і на ситуації потойбіччя. Її досвід, психоемоційний розвиток, когнітивний розвиток та особистісний розвиток налаштовані на символічне сприйняття простору, особливо віртуального, казкового. Дитина зчитує його за особливим алгоритмом, невідомим дорослому, бо в певному віковому періоді цей етап закінчується і починається інший – реалістичний. Цей алгоритм є певним життєвим кодом, який пізніше розкодовується нашим несвідомим і впливає на наш життєвий сценарій. Тому в дитячій літературі неприпустимі ті речі, які фігурують у дорослих.

Людина починається з казки. Ці оповіді дитинства мають вплив на формування особистості дитини. Тому головним правилом будь-якої казкової історії в остаточному підсумку повинна бути перемога добра над злом.

У казці найважливіше не те, який її сценарій у процесі боротьби добра і зла, а те, чим він закінчується. Добро завжди повинно перемагати зло і завжди має бути перспектива для розвитку. На ділі нині бачимо дуже багато сценаріїв, які закінчуються загибеллю головних героїв, чи сценарієм, де перемагає зло. Часто чуємо від сценаристів чи режисерів, що завжди так було і треба показувати правду, бо не завжди добро перемагає. Але це є сценарій, який ми закладаємо нашим дітям. Якщо у них не буде віри, що добро переможе, то у результаті цивілізація просто загине. Бо існує так зване елективне несвідоме і воно формується у головах кожного з нас. Діти – на передовій цього колективного несвідомого, вони його дзеркало. Уявіть собі, що в кожну клітинку того утворення, що називається нація чи цивілізація, закладеться сценарій, що добро переможене. А отже – життя нема, бо добро завжди ідентифікується з життям і розвитком. До чого доведе це колективне несвідоме націю чи цивілізацію? До загибелі, хочемо ми цього чи не хочемо, – зазначає психолог.

До того ж Г. Католик вважає, що хорошим «знаряддям» для створення і посилення потенціалу у дитини є автентичні, архаїчні народні казки, міфи та легенди. Саме на них варто виховувати дітей щоб закласти їм життєву «базу», принести в їхню індивідуальний досвід – досвід свого народу, який напрацьований поколіннями. А ще краще, коли дитина виростає на казках свого регіону – це як «мова батьків», якою легко оволодіти та застосувати, тільки не на колективному, а на особистісному та поведінковому рівні. Ми усі несемо в собі досвід нашого роду і наш архетип підкріплюється сценаріями, які допасовані до нашого архетипу. Це казки, міфи, легенди, які склалися впродовж тисяч років. Ми повинні пережити певні страхи, в нас є така вроджена потреба, діти теж складають собі такі казки. А ті, які не відповідають нашому архетипу, відсіюються і забуваються. А ті, які відповідають, передаються з вуст у вуста, з покоління у покоління і дають нам певні сценарії життя, якими ми будемо користуватися і до яких ми є «від природи» пристосованими. Ми найкраще засвоюємо ті сценарії, які є автентичні нам. І краще взагалі не читати, а розповідати народні казки, адже розповідь засвоюється значно краще [4].

В рамках дослідження дитячої субкультури ми з'ясували, що ж читають тернополяни. Зробивши прогулянку місцевими книгарнями, виявлено, що в книгарні «Кругозір», яку відкрито нещодавно в центрі міста Тернополя по вулиці Валовій, найбільшим попитом тут користується книга Мирослава Дочинця «Многі літа. Благі літа», яка є заповітом 104-річного карпатського мудреця. У ній сивочолий автор дає поради «як жити довго в здоров'ї». За словами продавців книгарні, молодь зацікавилася книгами про розвиток бізнесу, що є досить цікавим фактом. А також не втратили популярності «старожили» книжкових полиць – Ірена Карпа, Любка Дереш та ін. Щодо фантастики, то тут вважають, що це «нульовий варіант».

У книгарні «Вікторія», що по вулиці Сагайдачного, взагалі скаржаться на те, що тернополяни не ласі до художньої літератури, тому продаються лише навчальні підручники. Можливо це пов'язано з вузьким асортиментом, а можливо з трохі «застарілими» книгами, які так і лежатимуть на полицях.

Топ-10 книгарні «Є» має такий вигляд: Ден Браун «Інферно», Мирослав Дочинець «Многі літа. Благі літа», Ірен Роздобудько «ЛСД. Лицей слухняних дружин», Надійка Гербіш, «Теплі історії до кави», Рей

Бредбері «Кульбабове вино», Надійка Гербіш «Теплі історії до шоколаду», Рей Бредбері «451° за фаренгейтом», Андрій Кокотюха «Таємне джерело», Ліна Костенко «Триста поезій» та Ярослав Рудіш «Останні дні панку в «Гельсінкі»».

У «Домі книги» назвали такі популярні книги, як «Многі літа. Благі літа» Мирослава Дочинця, «360 історій» Бруно Ферреро, «Триста поезій» і «Річка Геракліта» Ліни Костенко та книги Рея Бредбері. Що ж стосується дитячої літератури, то дітлахи полюбляють читати Всеволода Нестайка «Дивовижні пригоди в лісовій школі», «Тореадори з Васюківки», книжечки від видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» – «100 казок», «Мед для мами», «Улюблені вірші». Має попит в книгарні «Дім книги» дитяча література серії «Свитовид» – це Жюль Верн, Марк Твен, Чарльз Діккенс та інші.

У книгарні від видавництва «Джура» більший акцент на дитячу літературу – це «Неопалима купина» (Легенди землі Тернопільської), «Веселі каруселі» Віри Клименко, Легенди Тернополя та інші. Що ж стосується художньої літератури для трохи старших, тут мають попит книги 104-річного карпатського мудреця Мирослава Дочинця – «Многі літа. Благі літа», «Криничар» та інші.

Не залишилася поза нашою увагою книгарня «Ярослав Мудрий», але, на жаль, продавці були надто зайняті, що б з нами поспілкуватись. Врешті, тут завжди багато покупців, які люблять почитати [11].

До того ж необхідно зауважити, що 25% українців вибирають книжки, які написані державною мовою. Такими є дані дослідження, яке до львівського Форуму видавців (вересень 2013 р) провів мобільний оператор «Київстар» і дослідницька компанія GfK. Серед сучасних українських письменників, яких опитувані знають хоча б за іменем, на першому місці Ліна Костенко – 42%, потім Ірена Карпа, Василь Шкляр та Марія Матіос. Тобто немає жодного нашого сучасного автора, якого б знали половина українців, каже президент Форуму Олександра Коваль.

В цілому українці стали купувати більше художньої літератури. До того ж дослідження показало, що за останні сім років читачі стали менше відвідувати книжкові магазини. З 42% їх зменшилось до 30%. Причиною «не читання» називають недостатність часу. Трохи більше половини опитаних прочитали хоча б одну книжку за останні три місяці.

Серед покупців та читачів переважають жінки. По-перше, вони більш досвідчені, по-друге, купують книжки для дітей. Молода жінка – це портрет активного покупця української літератури, – каже Гліб Вишлінський, заступник директора GfK Україна. Для дослідження було опитано 1 тисячу українців у віці від 15 до 59 років [5].

Досить часто батьки запитують, які казки читати дівчаткам, а які – хлопчикам. Відповідь на це запитання можна знайти на сайті «Берегиня роду», де стверджується, що і дівчаткам, і хлопчикам потрібно читати найрізноманітніші казки. Оголосити певні казки «чоловічими» і не читати їх дівчаткам чи навпаки було б дивно [2].

У гендерному (статевому) аспекті всі казки, міфи, легенди, притчі можна умовно розділити на три групи: «чоловічі»: головний герой – чоловічий персонаж (до таких казок можна віднести всі міфи й легенди про героїв, а також казки, головні герої яких належать до чоловічої статі); «жіночі»: головна героїня (або героїні) – персонаж жіночої статі; «змішані»: є два головних герої обох статей.

Сюжет «чоловічих» і «жіночих» казок побудований таким чином, щоб герой (або героїня) самостійно розібралися з труднощами, які виникають, та винесли певний урок для себе. Сюжет же «змішаних» казок, у яких діють антропоморфні герої, обов'язково завершується возз'єднанням героя й героїні, весіллям.

Тобто «чоловічі» казки віддзеркалюють чоловічі стратегії поведінки, ставлення до життя, уроки, а «жіночі» – відповідно, жіночі. «Змішані» казки оповідають про взаємини й взаємовплив мужності й жіночності та їх гармонізацію. Тому для нас важливі всі три групи казок. Усвідомлення себе як чоловіка або жінки є предтечею гармонійного поєднання у майбутньому.

Найпопулярнішими казками для хлопчиків є «Трое поросят» і «Колобок». У них виявлений найважливіший для чоловіка архетип Боротьби. Причому якщо в «Трьох поросятах» показаний успішний сценарій перемоги суперника, який переважає силою, то в «Колобкові» (де додатково актуалізований архетип Дороги) міститься важливе попередження про те, при яких умовах можна потерпіти поразку. Фактично на цих немудрих історіях можна пояснити хлопчикові типологію суперника, кращі сценарії боротьби з ним. У протистоянні з одним суперником потрібна сила, з іншим – блеф, із третім – обережність і передбачливість, із четвертим – хитрість, з п'ятим – надійна команда тощо.

Казка про братів-поросят, незважаючи на гадану простоту, містить три важливі для хлопчика ідеї. По-перше, співставлення принципів задоволення й реальності. Ніф-ніф і Нуф-Нуф уміють радіти життю, насолоджуватися моментом, знаходити радість у дріб'язках. Наф-наф володіє здоровою прагматичністю. Для хлопчика, чоловіка важливо знайти всередині себе оптимальне співставлення принципів задоволення й реальності, гнучко визначити міру відповідно до поточного моменту.

По-друге, подання про ворога й безпеку. Історично чоловік несе функцію захисника. Здатність збирати інформацію про ворога, будувати стратегію боротьби з ним або захисту від нього є надзвичайно важливою для формування мужності. Джерело безтурботності Ніф-Ніфа й Нуф-Нуфа не в прагненні гуляти й веселитися, а в неправильному підході до збору інформації про ворога. І ця обставина характеризує їх як поганих стратегів. Але от питання: як збирав інформацію про Вовка Наф-Наф? Він прийняв на віру слова старших або провів власне розслідування? У кожному разі, знаючи суперника, він забезпечив власну безпеку. Отже, у казці міститься важлива для чоловіка інформація: перш ніж розслаблятися, забезпеч безпеку.

По-третьє, стратегія боротьби з ворогом. Як боролися з Вовком поросята? Вони тікали. Чи призвело це до успіху? Ні, втеча поросят розохотила Вовка. Висновок напрашується сам по-собі: втеча від суперника неефективна в тих випадках, коли ворогом є Вовк. Суперник такого типу мабуть не піде на угоду, він не заспокоїться до тих пір, доки не буде повалений або не побачить, що йому протистоїть могутніша сила. Що це дає нашим поросяткам? У них є варіанти: або вбити Вовка, або звернутися по допомогу до більш сильного (наприклад, Ведмедя). Вони вибирають перший шлях і придумують хитрий план. Виходить, що казка символічно транслює хлопчикові знання стратегії й тактики успішної боротьби із суперником. Міцний притулок, об'єднання сил, фактор удачі, використання власної переваги й слабких сторін суперника – ось запорука їх успіху. Усе, що хлопчик запам'ятовує в дитинстві, накладає відбиток на його доросле життя. Всі ранні знання про життя «упаковуються» у якісь моделі, за допомогою яких можна пояснити світ. І в першу чергу хлопчик виділяє ті моделі поведінки, що допомагають досягти успіху. Якщо він бачить, що перемагає найсильніший, а над слабким потішаються, він буде намагатися «качати м'язи». Якщо він бачить, що перемагають хитрі, він буде вдосконалювати своє мистецтво обману. Якщо він бачить, що лідируюче положення займає розумний, він буде прагнути розвивати власні інтелектуальні потенціали. Прагнення довести всім і самому собі свою мужність, право на

існування зумовлено архаїчною природою чоловічого початку. Хлопчик бачить, як поведуться люди навколо нього, відзначає, успішні вони чи ні, аналізує, прагне пояснити причини невдач і успіхів. Прекрасно, якщо поруч із ним будуть досвідчені наставники, які розкажуть (використовуючи історії, міфи, легенди та казки) про стратегії досягнення успіху, про типи суперників і специфіку боротьби з ними, про те, як знаходити міру в задоволеннях і повинностях. Тоді в хлопчика буде сформована «бібліотека», «банк» моделей успішної поведінки.

Тому в процесі розвитку й виховання хлопчика важливо показати йому якомога більше «чоловічих» моделей. Хлопчики й самі їх жадібно вбирають: дивляться бойовиків (сучасні «чоловічі» казки), займаються спортом, тягнуться до пізнання «чоловічих» форм проведення дозвілля. Вони прагнуть спробувати свої сили й створюють ситуації загрози власному життю. Чоловічий початок цілеспрямовано вимагає ризику, перевірки власних сил, сфери додаткової активності, пригод.

Для хлопчика важливо мати всі атрибути соціального успіху: прийняття з боку однолітків; бажано займати, якщо не лідируюче, те помітне положення; мати успіх у дівчаток; мати гроші й власну територію.

Завдання психолога, вихователя, педагога й батьків – розповісти про конструктивні засоби досягнення цих благ. Тут на допомогу приходить обговорення «чоловічих» казок. Причому для хлопчика цінність казкової історії стає очевидною тоді, коли він бачить її прикладне значення. Тому психологові, педагогові, вихователю часто доводиться в роботі з хлопчиками інтерпретувати казки, міфи й легенди з прагматичної сторони, виділяючи стратегії успіху й співвідносячи їх з реальністю.

Крізь призму казки, стосовно дівчат, Г. Католик зазначає, що найбільш популярними «жіночими казками» є «Червона Шапочка», «Маша й Ведмідь», «Крихітка-Хаврошечка», Попелюшка та ін. Якщо в «чоловічих» казках не завжди присутні жіночі образи, то в усіх «жіночих» казках обов'язково є чоловічий персонаж. Героїні доводиться або будувати з ним стосунки, вступаючи в боротьбу («Червона Шапочка», «Маша й Ведмідь»), або вона готує себе до щасливого шлюбу («Крихітка-Хаврошечка», «Морозко», «Попелюшка»). Мрії, дії жіночих героїнь обов'язково звернені до чоловіка (за винятком, мабуть, міфологічних амазонок). Це не дивно. Принципи Любові, продовження роду, основні для жінки, не можуть бути реалізовані без участі чоловіка. Фактично всі «жіночі» казки допомагають дівчинці осягнути зміст жіночності й таємниці, варіації взаємин із чоловіком [4].

Висновки. Соціальний простір дитинства є простором соціального світу, що обумовлює процес соціалізації особистості дитини. Цей простір має такі складові: суспільне довкілля (а це світ дорослих та світ дітей); культурологічну доміную (зміст дошкільної освіти); цілісну картину світу, що відображена у дитячій субкультурі, зокрема у казках, які за жанром можна поділяти на: народні казки; казки про добро і зло; віршовані казки; казки про пори року; казки про тварин; казки про рослини; казки про мудрість; казки про сміливість; казки про птахів; чарівні казки; казки для дівчаток; казки про жадібність; казки про родину; казки на ніч; казки для хлопчиків; казки про чортів; казки про найцінніше; казки про козаків; казки про дружбу тощо.

На яких казках виховувати дітей, вирішувати батькам. Сьогодні, вибір дитячих книг – просто величезний. Інша справа, що не всі вони добрі, гарно перекладені, не всі несуть у собі мораль та поняття добра. Тому перед тим, як дати дитині читати книгу, або ж читати чи розповідати її малюкові, варто переглянути, чи справді те, що ми пропонуємо дитині, піде їй на користь. І ще варто чути власну дитину. Вона як

лакмусовий папірець – відбере інтуїтивно саме те, що їй потрібно. Адже діти знають істину! За висловом Костецького, дитячу книгу читатимуть мінімум два покоління – батьки, дідусі й бабусі своїй дитині, а потім – ця дитина своїм дітям.

Потенціал казки давно оцінили психологи. З її допомогою можна лікувати, діагностувати, виховувати, розвивати. Таке практичне використання цієї, начебто, розважальної розповіді ще навіть недостатньо вивчено. Нові психологічні технології потребують ґрунтовного дослідження в прямому розумінні, казкових можливостей. Вона, як і гра, незамінна в роботі з дитиною.

Не забуваймо, що дитина реагує на казку зовсім інакше, ніж доросла людина. Тому неможливо перенести на дитину ті чи інші психологічні технології, просто скопіювавши їх з «дорослої» прикладної психології і використавши для цього казку. Адже вона є складовою іншої субкультури.

Дитяча субкультура є тим смисловим простором, у якому здійснюється формування особистості дитини в «горизонтальній площині», на рівних. Крім функції соціалізації дитяча субкультура здійснює і своєрідну психотерапевтичну функцію, захищаючи дитину від негативних і часом згубних для неї впливів культури дорослих.

Уявлення про світ, ставлення дитини до світу, що її оточує, формується у дитячій свідомості, насамперед, через спілкування з іншими людьми – дорослими та однолітками. До завершення дошкільного дитинства кожна дитина створює образ світу, заснований на широкому розмаїтті образних уявлень про Світ Природи, Світ Культури, Соціальний Світ Людей, Світ власного «Я». Єдність цих світів формує у дитини уявлення про світ як цілісність і є основою дитячого світогляду [3].

Література:

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре: Акад. пед. и соц. наук МПСИ / В.В. Абраменкова. – М. : МПСИ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 414 с.
2. Берегиня роду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bereginya-rodu.org/kazky.php>.
3. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А.М. Богущ, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш, С.М. Курінна, І.П. Печенко ; Наук. ред. А.М. Богущ. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
4. Католик Г. Казка як трансцендентна цінність (психологічний аналіз сучасної казки) / Г. Католик // Література, діти, час. – Тернопіль, 2011. – С. 42–45.
5. Костенко, Карпа, Шкляр – самые популярные среди украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/ru/articles/culture/_kostenko-karpa-shklyar-samy-e-populyarnye-sredi-ukraincev/516658
6. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В. Осорина. – СПб. : Питер, 2011. – 368 с.
7. Психолог: Баба Яга залишилася у минулому і втратила свою привабливість [Електронний ресурс] // ForUm, 4 січня 2013. – Режим доступу : <http://ua.for-ua.com/interview/2013/01/04/100542.html>.
8. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : дис. ... доктора педагогічних наук : 13.00.05 / Рогальська Інна Петрівна. – Луганськ, 2009.
9. Савченко В. Сашко Лірник: Дітей обманювати – негарно [Електронний ресурс] / В. Савченко // Україна молода. – Режим доступу : <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1998/211/71164/>.
10. Українець Л.В. Дитинство і Дитячість у філософсько-антропологічному контексті : дис. ... канд. наук : 09.00.04 [Електронний ресурс] / Українець Лілія Вікторівна. – К., 2006. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/337487.html>.
11. Що читають тернополяни – прогулянка місцевими книгарнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://poglyad.te.ua/podii/scho-chytayut-ternopolyany-prohulyankamy-mistsevymy-knyharnyamy/>.

УДК 159.9.019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМАНСИПАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Чарнецька Р.Т., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті представлені результати розробленого та апробованого опитувальника емансипації підлітків від дорослих. Автор розглядає три найважливіші форми прояву емансипації, а саме нормативну, емоційну та поведінкову емансипації. Також аналізуються особливості проявів емансипації в залежності від рівня еґоцентризму досліджуваних.

Ключові слова: емансипація, нормативна емансипація, емоційна емансипація, поведінкова емансипація, еґоцентризм.

В статье представлены результаты разработанного и апробированного опросника эмансипации подростков от взрослых. Автор рассматривает три важных формы проявления эмансипации, а именно нормативную, эмоциональную и поведенческую эмансипации. Также анализируются особенности проявлений эмансипации в зависимости от уровня эгоцентризма испытуемых.

Ключевые слова: эмансипация, нормативная эмансипация, эмоциональная эмансипация, поведенческая эмансипация, эгоцентризм.

Charnetskaya R.T. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT EMANCIPATION

The paper presents the results of a questionnaire developed and tested emancipation of young adults. The author considers the three important forms of emancipation, that is normative, emotional and behavioral emancipation. Also analyzed features of emancipation depending on the level of egocentrism investigated.

Key words: emancipation, regulatory emancipation, emancipation of emotional, behavioral emancipation, self-centeredness.

Постановка наукової проблеми та її значення. Морально-духовний розвиток у суспільстві перебуває у складній ситуації: старі норми, цінності та ідеали відкидаються, водночас нові не завжди сприймаються однозначно та втілюються у життя. У зв'язку з тривалими і кардинальними змінами у со-

ціальному середовищі особливі труднощі переживає особистість підліткового віку [1]. З одного боку, в неї суттєво зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, а з іншого – відбувається втрата нею певного морального підґрунтя, почуття відповідальності за власні вчинки. Це є при-

чиною моральної кризи підлітка, на яку все частіше вказують батьки, вчителі та психологи. Особистість у цьому віці прагне до звільнення від батьківської системи норм і цінностей та намагається створити нову, власну систему (згідно досліджень Х. Ремшміда). Ця тенденція пов'язана з іншою – емансипацією підлітків від батьків, у процесі якої підліток досягає певного рівня автономії від дорослих. Його починає обтяжувати соціальна і моральна залежність від батьків та вчителів, їх системи цінностей. Він прагне позбутися від цієї залежності та набути свободи у поведінці, виборі власного стилю спілкування з дорослими, формуванні власної морально-ціннісної системи [5].

Ряд психологів (Стенлі Холл, Курт Левін, З. Фрейд, Дж. Коумен, Рут Бенедикт, Е. Шпрангер, Шарлотта Бюлер, Л.С. Виготський, Д.І. Фельдштейн, Ерік Еріксон, Г.С. Костюк та ін.) у своїх дослідженнях стверджують, що психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості і пов'язане з ним явище емансипації від батьків, дорослих. Е. Еріксон підкреслював значущість процесу автономії та відокремлення підлітків від батьківської системи норм у становленні їх морального «Я» та формуванні власної системи моральних цінностей.

У свою чергу, Грейс Крайг [2] стверджував, що саме у підлітковому віці особистість здійснює спробу розширити власні соціальні горизонти, шукає альтернативний соціальний досвід, прагне стримувати уявлення про систему цінностей однолітків. Отже, підліток намагається створити власну систему моральних цінностей, якою він буде керуватися у подальшому житті.

Класичною психологічною наукою (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін, С.Л. Рубінштейн, Д.І. Фельдштейн, С.Г. Якобсон та інші) доведено, що у підлітковому віці особистість досягає такого рівня когнітивного розвитку, який дозволяє їй осмислити нормативно-ціннісний потенціал духовних взаємин людей.

До того ж підліток починає ставитися до норм і догм дорослих більш критично. Він прагне до створення власної, автономної системи моральних цінностей, які будуть пережиті ним і стануть для нього зрозумілими. Подібні наукові положення відображені в роботах сучасних зарубіжних та вітчизняних учених (Ю.А. Алексеева, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Кон, Л.Е. Орбан-Лембрик, А.О. Реан, Х. Ремшмідт, В.О. Татенко та інші).

Треба відмітити, що розглянуті нами психологічні тенденції емансипації підлітка і розвитку його особистісних і моральних цінностей були констатовані вченими як постфактум, але не вивчалися більш досконало ані зарубіжною, ані вітчизняною психологією.

Мета дослідження полягала у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні особливостей емансипації підлітків від дорослих як основних психологічних тенденцій розвитку особистісних і моральних цінностей підлітків.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Визначити показники та рівні розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації.
2. Виявити взаємозв'язок особливостей емансипації підлітків з рівнем виразності егоцентризму в групах молодших та старших підлітків.

Об'єкт дослідження: особливості емансипації підлітків різного віку.

Предмет дослідження: характер взаємозв'язку особливостей емансипації підлітків з рівнем виразності їх егоцентризму.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Термін «емансипація» має різні значення. Це процес, що торкається різних аспектів соціальних від-

носин і розглядається як звільнення від залежності, підкорення, гноблення, забобонів, взагалі від всього застарілого. Процес емансипації виступає психологічною тенденцією і водночас умовою, що активізує процес змін у сфері особистих відносин і моральних цінностей підлітка.

Реакція емансипації часто розглядається як механізм, за допомогою якого відбувається відокремлення дитини від батьків (С. В. Березін, С. О. Ігумнов, В. Т. Кондратенко, А. Є. Лічко, К. С. Лисецький та ін.). Аналіз характерних відмінностей цього процесу в різних культурах був проведений у роботі Г. Крайга [2].

Низка досліджень була присвячена виявленню негативних проявів реакції емансипації, а саме: формуванню адиктивних форм поведінки у підлітків (А. В. Гоголева, С. О. Кулікова, А. Є. Лічко, В. Д. Менделевич, Л. М. Шипіцин та ін.).

В роботах А. О. Реана [3], [4] описані три основні форми емансипації підлітків: нормативна, поведінкова і емоційна.

Під нормативною формою емансипації розуміють процес формування власної системи цінностей та норм. Поведінкова емансипація відображає прагнення підлітка звільнитися від контролю з боку батьків, тенденцію відстоювати свої права на самостійне прийняття рішень. Емоційна форма емансипації – «перебудова всієї системи емоційних відносин підлітка, позбавлення від емоційної залежності від батьків, поява значущих емоційних відносин з іншими людьми» [3; с. 200].

За результатами досліджень Т.Л. Ткачук [6], були визначені показники та рівні розвитку нормативної, емоційної та поведінкової емансипації: високий, середній, низький, обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральної позиції, характер взаємин (конструктивність, співдружність, агресивність) підлітка з дорослою спільнотою (батьками, вчителями), а також з однолітками.

Виклад основного матеріалу. Мета дослідження полягала в аналізі рівнів розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації в підлітковому віці. Дослідження поведилося на базі Херсонської загальноосвітньої школи № 11. Емпіричну вибірку склали: учні 6 класу віком 11-12 років та 27 учнів 9 класу віком 14-15 років.

Для досягнення поставленої мети була використана проективна методика «Егоцентричних асоціацій» та особисто розроблений опитувальник «Реакції емансипації підлітків».

Опитувальник «Реакції емансипації підлітків» складається з 21 висловлювання в основі яких покладені 3 види емансипації: нормативна емансипація; поведінкова емансипація та емоційна емансипація. Визначено показники та рівні розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації: високий, середній, низький, обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральних цінностей, характер взаємин (розуміння, емпатія, авторитетність) підлітка з дорослою спільнотою (батьками та вчителями), а також з однолітками (зокрема з однокласниками та представниками референтних груп).

За результатами проведення дослідження емансипації серед молодших і старших підлітків було визначено показники та рівні розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації: високий, середній, низький (див. табл. 1), обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральних цінностей, характер взаємин (розуміння, емпатія, авторитетність) підлітка з дорослою спільнотою (батьками та вчителями), а також з однолітками (зокрема з однокласниками та представниками референтних груп).

Таблиця 1

Показники відсоткового розподілу рівнів розвитку реакцій емансипації підлітків

Реакції емансипації	нормативна		поведінкова		емоційна	
	(10-11 р.) молодший підліток	(14-15 р.) старший підліток	(10-11 р.) молодший підліток	(14-15 р.) старший підліток	(10-11 р.) молодший підліток	(14-15 р.) старший підліток
високий	16,7 %	33,3 %	40 %	50 %	80 %	66,7 %
середній	75 %	66,7 %	40 %	50 %	0 %	33,3 %
низький	8,3 %	0 %	20 %	0 %	20 %	0 %

Як видно з таблиці 1, лише 16,7% досліджуваних молодшого підліткового віку та майже половина (33,3%) старшого віку знаходиться на високому рівні нормативної емансипації. Останні вже змогли «відокремитися» від механічного та абсолютного засвоєння норм та догм дорослих. Вони звільняються від цієї ціннісної системи, оскільки усвідомлюють її відносність, та керуються у своєму подальшому житті такою системою моральних цінностей, яка перевірена у висланому життєвому просторі.

Середній рівень нормативної емансипації демонструють 75% молодших школярів і майже 66,7% старших підлітків. Низький рівень притаманний 8,3% досліджуваним молодшого шкільного віку і не показано цей рівень у старшому шкільному віці. Отже, можна констатувати, що більшість підлітків знаходиться на середньому рівні розвитку емансипації у сфері нормативного відокремлення.

Кількісні показники поведінкової емансипації знаходяться у певному співвідношенні в досліджуваних обох вікових груп: високий рівень – 40% у молодших підлітків; 50% – у старших; середній рівень – 40% та 50%; низький – 20% виявлено тільки у молодших підлітків.

Такий високий рівень емансипації, особливо у старших підлітків, ми пояснюємо досить визначеним прагненням відстоювати права на прийняття власних рішень без зовнішнього контролю. Прагнення до створення власного індивідуального простору, на який ніхто не має права посягнути, особливо дорослі. На фоні високого рівня емансипації підліткам 14-15 років вдалося установа та «підняти» стосунки з батьками на рівень, коли вони будують на взаємній повазі, довірі та щирому ставленні один до одного. Проте, 20% досліджуваних молодшого підліткового віку, які не досягли такого рівня взаємин, відмічають незадоволеність стосунками з батьками.

Результати дослідження підлітків з емоційною емансипацією знаходяться на досить високому рівні в обох групах: 80% – у молодших підлітків і 66,7% – у старших.

Середній рівень 33,3% виявили тільки старші підлітки, а нижчий, 20% – молодші.

Результати емоційної емансипації доводять активне прагнення підлітків позбавитися емоційної залежності від дорослих, насамперед, від батьків. Така емоційна залежність стає для підлітків обтяжливою, бо має характер опіки. Але в той же час підліток має іноді потребу в увазі, психологічній та емоційній підтримці з боку батьків, вчителів. Підлітки виявляють здатність до побудови емоційних взаємин переважно з ровесниками.

Невеликий відсоток (20%) підлітків потребує опіки від батьків, оскільки знаходиться у високій емоційній залежності від них.

Підлітковий вік є важливим етапом соціального розвитку, у межах якого відбувається становлення його спонукальної сфери. Егоцентризм як риса особистості проявляється у виразності свого «Я», в егоїзмі, в нездатності індивіда, зосередженого на

особистісних інтересах, змінити свою позицію по відношенню до чужої думки, якщо вона протирічить його особистій точці зору.

Егоцентрична направленість виявляється у різних сферах особистості.

Розглянемо результати емоційної направленості підлітків з різною реакцією емансипації.

В таблиці 2 представлені кількісні результати дослідження рівнів егоцентризму у молодших підлітків з нормативною емансипацією.

Таблиця 2

Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у молодших підлітків за рівнями нормативної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	16,7 %	16,7 %	0 %	0 %
Середній	75 %	58,3 %	0 %	16,7 %
Низький	8,3 %	8,3 %	0 %	0 %

Високий рівень егоцентризму виявили молодші підлітки з середнім рівнем нормативної емансипації (58,3%) в порівнянні з підлітками, що продемонстрували високий рівень нормативної емансипації (16,7%) і з низьким рівнем емансипації (8,3%). Низький рівень егоцентризму виявлено у підлітків з середнім рівнем емансипації. Таким чином, високі рівні егоцентризму виявили молодші підлітки всіх рівнів нормативної емансипації.

Кількісні показники розподілу відсоткової виразності різних рівнів егоцентризму за рівнями поведінкової емансипації наведені в таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у молодших підлітків за рівнями поведінкової емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	40 %	13,3 %	20 %	6,7 %
Середній	40 %	6,7 %	20 %	13,3 %
Низький	20 %	13,3 %	6,7 %	0 %

Підлітки з поведінковою емансипацією виявили різні рівні егоцентризму. Результати підлітків з високим та середнім рівнем (80%) поведінкової емансипації показали в основному високі і середні показники егоцентризму. Підлітки з низьким рівнем емансипації виявили незначні показники високого (13,3%) і середнього (6,7%) рівня егоцентризму.

Високий рівень егоцентризму (80%) виявлено у підлітків з високим рівнем емоційної емансипації (таблиця 4) і віддзеркалює наступні результати: 20% підлітків з низьким рівнем емансипації виявили низький рівень егоцентризму (20%).

Таблиця 4
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у молодших підлітків за рівнями емоційної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	80 %	80 %	0 %	0 %
Середній	0 %	0 %	0 %	0 %
Низький	20 %	0 %	0 %	20 %

Узагальнюючи результати дослідження розвитку егоцентризму, відмічаємо, що високі рівні егоцентризму показали молодші підлітки з високим рівнем емоційної емансипації та середнім рівнем нормативної емансипації.

Ці показники, на нашу думку, пов'язані з будівництвом довірливих емоційних відносин з однолітками, де вони, насамперед, акцентують увагу на своїй особі, своїх думках, своїх цінностях, пізнаючи себе. Це період адаптації до нового соціального статусу юнака та дівчини. В саме в період адаптації відбувається тимчасове збільшення егоцентричності особистості.

Кількісні показники середнього рівня егоцентризму показали старші підлітки з високою і середньою нормативною реакцією емансипації співвіднесено – 33,3% та 66,7% (таблиця 5).

Таблиця 5
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у старших підлітків за рівнями нормативної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	33,3 %	0 %	33,3 %	0 %
Середній	66,7 %	0 %	66,7 %	0 %
Низький	0 %	0 %	0 %	0 %

Високий і низький рівень егоцентризму не виявлено у підлітків даного віку. Отже, підлітки з нормативною емансипацією можуть безконфліктно вирішувати суперечки з дорослими і більш ефективно спілкуватися із взаємодіями з людьми.

В таблиці 6 ми наводимо показники відсоткового розподілу за рівнями егоцентризму та виразності поведінкової емансипації.

Таблиця 6
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у старших підлітків за рівнями поведінковою емансипацією

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	50 %	16,7 %	16,7 %	16,7 %
Середній	50 %	8,3 %	41,6 %	0 %
Низький	0%	0 %	0 %	0 %

Для старших підлітків (таблиця 6) з високим рівнем поведінкової емансипації (16,7%) характерно вияв однакових рівнів (високий, середній, низький) егоцентризму і також середній рівень егоцентризму показали 41,6% учнів.

Кількісні показники співвідношення рівнів виразності егоцентризму та рівнів емоційної емансипації наведені в таблиці 7.

Середній рівень егоцентризму виявили усі представники вибірки старших підлітків.

Таблиця 7
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у старших підлітків за рівнями емоційної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	66,7 %	0 %	66,7 %	0 %
Середній	33,3 %	0 %	33,3 %	0 %
Низький	0 %	0 %	0 %	0 %

Досліджувані даного віку мають високу (66,7%) і середню (33,3%) реакцію емоційної емансипації. Для всіх старших підлітків з різними реакціями емансипації виявлена схожість – середній рівень егоцентризму виявила більшість.

Це можна пояснити тим, що старші підлітки в основному, пройшли адаптаційний період, вміють взаємодіяти, спілкуватися як з ровесниками, так і дорослими, обирають свій стиль поведінки, прагнуть створювати свій власний індивідуальний простір. А це можливо, коли підліток рефлексує на свої дії, вчинки, відношення, пізнає свій внутрішній світ.

Висновки. Таким чином, згідно зі складеною анкетною «Реакції емансипації підлітків», було визначено показники рівнів і реакцій емансипації серед молодших підлітків (10-11 років) і старших підлітків (14-15 років): нормативна, поведінкова, емоційна реакція емансипації.

Підлітковий вік є важливим етапом соціального розвитку, у межах якого відбувається становлення його спонукальної сфери. В цей період підліткам властива індивідуалістична акцентуація особистості – спрямованість активності на задоволення насамперед власних потреб, на особисте самоствердження. Суспільство, інші люди цікавлять їх опосередковано, крізь призму своїх інтересів.

Високий рівень егоцентризму виявили молодші підлітки з середнім рівнем нормативної емансипації; низький – підлітки з середнім рівнем емоційної емансипації.

Для старших підлітків з високим рівнем поведінкової емансипації (16,7%) характерно вияв однакових рівнів (високий, середній, низький) егоцентризму і також середній рівень егоцентризму показали 41,6% учнів.

Середній рівень егоцентризму виявили старші підлітки. Вони мають високу (66,7%) і середню (33,3%) виразність реакції емоційної емансипації. Для всіх старших підлітків з різними реакціями емансипації виявлена схожість – середній рівень егоцентризму виявила більшість.

Це можна пояснити тим, що старші підлітки в основному пройшли адаптаційний період, вміють взаємодіяти, спілкуватися як з ровесниками, так і дорослими, обирають свій стиль поведінки, прагнуть створювати свій власний індивідуальний простір. А це можливо, коли підліток рефлексує на свої дії, вчинки, відношення, пізнає свій внутрішній світ.

Нормативна, поведінкова та емоційна емансипація від дорослих знаходиться на вершині активізації саме в старшому підлітковому віці. Прагнення до автономії особистості цього віку найбільш проявляється в контексті нормативного виокремлення. Водночас кількісні показники поведінкової емансипації залишаються на середньому рівні, що, можливо, пов'язано з небажанням підлітків викликати засудження з боку дорослих їх неузгоджених дій та вчинків.

Усі три види емансипації у молодших підлітків тільки починають актуалізуватися. Підлітки цієї категорії ще не відчують потреби в автономії від батьків та вчителів.

Література:

1. Мухина В.С. Возрастная психология : учебное пособие / В.С. Мухина. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 546 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000.- 992 с. – (Серия «Мастера психологии»).
3. Психология подростка. Полное руководство / Под общей ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК; М.: Олма-Пресс, 2003. – 432 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
4. Психология человека от рождения и до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. – 651 с.
5. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
6. Ткачук Т.Л. Психологічні особливості дослідження емоційної, нормативної та конативної емансипації підлітків / Т.Л. Ткачук // Науковий вісник : зб. наук. праць. – Одеса : ПД ПУ ім. К.Д. Ушинського, 2007. – № 5-6. – С. 286–294.

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923.3:371

СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

Блинова О.Є., д.психол.н., професор,
завідуюча кафедрою загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті розглядаються психологічні аспекти професійної підготовки майбутнього педагога, зокрема вплив соціальних стереотипів на формування професійної свідомості педагога.

Ключові слова: соціальний стереотип, професійний стереотип, професійна свідомість, майбутній педагог.

В статье рассматриваются психологические аспекты профессиональной подготовки будущего педагога, в частности влияние социальных стереотипов на формирование профессионального сознания педагога.

Ключевые слова: социальный стереотип, профессиональный стереотип, профессиональное сознание, будущий педагог.

Blynova O.Ye. STEREOTYPING AS A MECHANISM OF FORMACION OF PROFESSIONAL OF CONSCIOUSNESS OF FUTURE TEACHERS

The article deals with the psychological aspects of training future teachers, in particular, the impact of social stereotypes on the formation of professional consciousness of the teacher.

Key words: social stereotype, stereotype professional, professional identity, a future teacher.

Постановка проблеми. Для кваліфікованої підготовки педагогічних кадрів є необхідним цілеспрямоване формування професійної свідомості, що включає оволодіння необхідними професійними знаннями, набуття умінь і навичок, вироблення потреб, мотивів, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій тощо, які відповідають еталону педагога-професіонала.

Одним з важливих чинників трансформації соціальних категорій, зокрема, соціальних норм в індивідуальні судження є механізм стереотипізації. У зв'язку з цим потребує належного наукового дослідження проблема вивчення механізмів впливу соціальних стереотипів на процес формування свідомості людини.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана проблема неодноразово привертала увагу вчених. Свідченням тому є роботи В.С. Агеева, О.О. Бодальова, В.М. Куніциної, І.С. Кона, В.М. Панфьорова, В.Ф. Петренка та ін. [1; 2; 3; 4; 6; 10]. При цьому зазначалося, що соціально-психологічна природа виникнення й функціонування стереотипів як форми суспільної та індивідуальної свідомості, а також механізми стереотипізації як чинники впливу на свідомість є однією з найскладніших та недостатньо вивчених проблем сучасної науки (А.Г. Асмолов, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, О.Ю. Семендяєва, Т. Теджфел, В.О. Ядов та ін.).

Значний теоретичний і практичний інтерес представляє проблема стереотипізації для педагогічної та професійної психології. Підкреслюється важливість ролі стереотипів у процесі професійного становлення майбутніх фахівців, засвоєння ними професійних стандартів і вимог, що ставляться до моделі спеціаліста та є складовими професіограм (О.М. Бандурка, Л.І. Казміренко, Б.В. Кулагін), впливу стереотипів на формування уявлень людини про себе як суб'єкта професійної діяльності (М.В. Клімов, В.М. Сильов).

Метою дослідження є визначення особливостей впливу соціальних стереотипів на формування професійної свідомості майбутніх педагогів та мож-

ливостей використання цього явища у педагогічному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на багатоаспектність проявів та функцій стереотипів, вважаємо їх вплив на особистість одним з важливих чинників формування професійної свідомості майбутніх педагогів на етапі їх професійного становлення. Адже специфіка професії педагогів вимагає різнобічної та ґрунтовної підготовки, одним з основних завдань якої є формування здатності до аналітичного оцінювання педагогічних ситуацій, яке здійснюється на основі розвитку критичного та неупередженого мислення.

Для виконання емпіричної частини нашого дослідження значний інтерес представляли методики, побудовані на основі семантичного диференціалу Ч. Осгуда. Вони спрямовувалися на виявлення ціннісних орієнтацій, установок, емоційних характеристик, самооцінки тощо [7; 8; 11].

Для дослідження поля функціонування стереотипів нами була використана теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. За допомогою особистісних конструктів він визначав ступінь когнітивної складності суб'єкта та його здатність критично оцінювати самого себе, інших людей, представників тієї чи іншої групи. Суб'єкт, який має вищий ступінь пізнавальної складності, здатен до більш адекватних оцінок, це дозволяє йому будувати відносно незалежну кількість параметрів, які характеризують той чи інший об'єкт, що збільшує можливість критичної оцінки стереотипних тверджень, зменшує консервативність у застосуванні стереотипів при формулюванні оцінок, загалом збільшує кількість параметрів сприймання та інтерпретації явищ оточуючої дійсності.

Досліджувану вибірку склали 76 студентів II-III курсів Інституту іноземної філології Херсонського державного університету, що навчаються за спеціальностями: англійська мова та література; німецька мова та література.

Необхідним компонентом професійного становлення майбутніх педагогів є формування уявлень про

набір професійних та моральних якостей, які повинен мати представник даної професії. Ці уявлення реалізуються в судженнях про типовий образ педагога-професіонала, визначають формування особистісних і професійних якостей студентів, впливають на становлення «Я-концепції» та безпосередньо торкаються програми освітньо-професійної підготовки майбутніх педагогів.

На нашу думку, персоніфікація «Я» професіонала значною мірою пов'язана з уявленнями про типовий образ професіонала у певній сфері діяльності, який трансформується у соціальний стереотип. Завдання виявлення функцій стереотипів у професійній сфері має насамперед констатуючий характер і може бути використане з метою формування уявлення про представника даної професії. Воно, зокрема, включає корекцію особистісних характеристик у відповідності з вимогами професії, як базової основи для створення іміджу професіонала, з залученням механізмів ідентифікації особистісного «Я» з «Я – професійним».

Базуючись на дослідженнях В.Ф. Петренка, можемо стверджувати, що соціальний стереотип виконує роль схематизованого уявлення про тип особистості – характерного представника даної професії. Професійним стереотипом-типажем є збірний образ уявлень про типового представника даної професії, який формується і підтримується як носіями професійного рівня, так і уявленнями про нього з боку інших людей, котрі безпосередньо не пов'язані з обов'язковими знаннями і нормативними вимогами певної професії. Якщо соціальний поведінковий стереотип – це узагальнений спосіб поведінки, еталон певного стилю, якого має дотримуватися представник тієї чи іншої професії, то стереотип-типаж – це схематизоване уявлення про особистість, з певним набором особистісних властивостей та характерологічних особливостей [7; 8].

Будучи способом категоризації іншої людини, соціальний стереотип може виступати й еталоном, міркою самоусвідомлення. При цьому професійна приналежність, по суті, є тією візитною картою, яку людина пред'являє для того, щоб охарактеризувати себе іншій людині [8]. Набуваючи уявлень про себе як педагога, студент виконує кілька дій: сприймання стереотипізованих уявлень про представника професії як таких, що відповідають його особистісним враженням; засвоєння типових уявлень про професію та професіонала; ідентифікація особистого «Я» з «Я» – професійним; трансформація професійного «Я» на рівень особистісних характеристик.

Зауважуючи на важливості ідентифікації особистісних характеристик з професійними стереотипами, ми погоджуємося з думкою В.Ф. Петренка, що важливим є той факт, коли людині, для якої професійна діяльність є провідною, тобто такою, яка надає смисл його життю, запропонувати оцінити образ власного «Я» (наприклад, за допомогою семантичного диференціалу) й образ людини його професії, то ці два описи будуть близькими, тобто матимуть схожі конотативні значення [8].

Як зауважує вчений – це демонструє включеність образу нашого «Я» в образ нашої професії. Образ «Я» розповсюджується й генералізується на області, особистісно значущі для суб'єкта, в тому числі й на його професію, іншими словами, образ професії містить частинку характеру, здібностей, інтересів людини. Можливість ідентифікації передбачає наявність психологічної близькості. І хоча цей процес зустрічний і професія шліфує характер людини, відточуючи ті чи інші грані, сама людина володіє свободою вибору тих професій, які відповідають її психічним схильностям. Цей вибір, очевидно, обумовлений як знаннями про об'єктивну специфіку професії, так і специфічним «ореолом», пов'язаним з престижністю професії,

її суб'єктивним образом, наявним літературою, кіно, театром. В цю орієнтаційну основу вибору професії вклячені, очевидно, уявлення про типові особистісні риси професіонала, тобто уявлення про професійний типаж-стереотип [8].

Зі сказаного випливає, що сприймання, ідентифікація та засвоєння стереотипного образу абсолютно необхідна умова набування професійного стандарту. При цьому зауважимо, що межі переходу з одного рівня на інший, на наш погляд, передбачають й зміни особистісного статусу та впливають на уявлення людини про саму себе аж до зміни характерологічних особливостей у напрямку, який визначає професія.

Враховуючи теоретичні обґрунтування даної проблеми, можна побудувати програму емпіричної частини дослідження. Спочатку були проаналізовані уявлення студентів про деяку професійну модель педагога. Зокрема, дослідження спрямовувалося на виявлення особистісно-професійних якостей, необхідних в процесі педагогічної діяльності. В ході опитування були проаналізовані судження студентів про набір професійних якостей педагога. На основі типових відповідей виділені основні особистісно-професійні якості, які повинен мати педагог-професіонал. На їхній основі були складені опитувальники, побудовані за принципом біполярних характеристик Ч. Осгуда. Їхнє використання надало можливість визначити уявлення про образ «ідеального» та «типового» педагога в уявленнях студентів і встановити різницю між ними.

Формуючи інструкцію, ми використовували прийоми асоціативного експерименту, що дало можливість збільшити рівень свободи у формуванні оцінних суджень та обмежувало можливість «нав'язування» певних категоріальних оцінок. Інструкція передбачала завдання: «Сформулюйте, які, на вашу думку, особистісні та професійні якості повинні бути притаманні педагогу». Ми виходили з положення про те, що уявлення про особистісні та професійні якості «ідеального професіонала» виступає еталоном, який визначає саморозвиток і впливає на становлення майбутніх педагогів як суб'єктів професійної діяльності. На основі опитування були виділені оціночні характеристики ідеальних уявлень про педагога-професіонала. Аналіз якостей дозволив умовно поділити їх на групи, що враховували різнобічність особистісного та професійного образу педагога.

Це були якості, що характеризують інтелектуальні особливості (розумний, ерудований, цікавий); визначають професіоналізм (компетентність, спостережливість, аналітичність, непереджене ставлення); пов'язані з умінням володіти собою (стриманість, врівноваженість, спокій); свідчать про здатність до контролю ситуації (дипломатичність, самостійність у прийнятті рішення); пов'язані зі ставленням до оточуючих (уважність, тактовність, ввічливість, емпатійність); свідчать про самооцінку (незалежність, впевненість, вміння відстояти свою думку); відображають емоційність (активність, життєрадісність); визначають вміння спілкуватися (комунікативність, вміння переконувати, вміння вислуховувати думку інших, ораторські здібності).

Наступне завдання полягало у виявленні рівня стереотипності у судженнях про особистісно-професійні якості педагога, а також у виявленні значимих факторів у категоріях, що беруться для оцінювання.

Таким чином, були виявлені стереотипні якості в уявленнях про особистісно-професійні якості педагога в порядку їх значимості для респондентів.

Результати дослідження репрезентації професійних та особистісних якостей, які повинен мати педагог, свідчать про їх різний кількісний та якісний вияв. Так, обов'язковими вважаються такі якості, як інтелектуальність, професіоналізм, компетентність, вели-

кий розумовий потенціал, наявність професійної освіти тощо. Це дозволяє стверджувати, що уявлення про професійний образ педагога базуються на усвідомленні необхідності високого рівня професійної освіти, що включає особистісні характеристики її здобувача (ерудованість, інтелектуальність, наявність логічного і неупередженого мислення, здатність аналізувати і синтезувати інформацію, знаходити оптимальний варіант вирішення завдань тощо).

Поряд з професійними якостями важливе місце займають особистісні характеристики педагога. Результати свідчать, що такі якості, як чесність, принциповість, неупереджене ставлення, коректність є абсолютно обов'язковими в уявленнях про образ педагога-професіонала.

Аналізуючи характеристики якостей, притаманних образу «ідеального» педагога, зауважуємо, що провідне місце належить якості, яка характеризує високий професійний рівень. Його складовими є компетентність, освіченість. Це визначає серйозний підхід студентів до їхньої професійної підготовки, спонукає до засвоєння знань на достатньому кваліфікаційному рівні, а в структурі самосвідомості студентів формує бажання обов'язкового оволодіння необхідною базою знань, зумовлює прагнення підвищувати свій професійний рівень, працювати над самовдосконаленням.

Необхідно зазначити, що поряд з наявністю професійних знань, важливе місце займають морально-етичні якості педагога (чесність, порядність, принциповість тощо). У структурі професійної свідомості студентів значну перевагу складають якості, які допомагають здійснювати практичну діяльність майбутніх вчителів, такі як уважність, спостережливість, вміння аналітично мислити тощо, що свідчить про розуміння студентами специфіки своєї професії, формує здатність до критичної оцінки ситуації, вимагає синтезуючого мислення.

Суттєве виявлення мають такі якості, як рівень освіченості, загальної культури та емоційної рівноваженості. Необхідно відзначити наявність таких характеристик, як самооцінка, що свідчить про сформоване уявлення про необхідність самовдосконалення, виховання терпимості, толерантності, врахування думок інших людей, самокритичне ставлення до самого себе.

Аналіз показників, що характеризують особистісні якості майбутніх педагогів в даній вибірці, свідчить про обов'язковість загальної культури, володіння широким рівнем знань не тільки в сфері професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, результати аналізу підтвердили характер уявлень в структурі свідомості майбутніх педагогів про професійно-важливі якості педагога-професіонала. Результати даного етапу експериментального дослідження дозволяють стверджувати, що у студентів – майбутніх вчителів сформовані основні принципи, якими вони керуватимуться в своїй майбутній діяльності. Про це свідчать уявлення у свідомості майбутніх педагогів про набір професійних та особистісних якостей, які повинен мати педагог. Наявність загальних характеристик в уявленнях про професійно важливі якості педагога, що представлені в дослідженні, дає підстави стверджувати, що існує значний вплив соціальних стереотипів на формування

професійної свідомості майбутніх педагогів, що реалізується в уявленнях та оцінних судженнях. У свою чергу це зумовило необхідність дослідження впливу стереотипів на професійне становлення майбутніх педагогів та, зокрема, на формування їх «Я-концепції», з метою прогнозування планомірного, методично вивіреного й педагогічно доцільного впливу на процес формування професійної свідомості майбутніх вчителів.

Соціальні стереотипи виступають важливими чинниками формування професійної свідомості студентів-майбутніх вчителів. В професійній орієнтації студентів позитивні стереотипи сприяють формуванню позитивного образу педагога-професіонала та посилюють мотивацію студентів до самовдосконалення, що, зокрема, проявляється у становленні їхньої «Я-концепції». Негативні стереотипи та установки заважають формуванню навичок критичного оцінювання професійної ситуації, її учасників та самого себе, об'яртованому вибору способу реагування, прийняттю оптимального рішення.

Шляхом психолого-педагогічної корекції, спрямованої на формування гнучкості мислення, можливо впливати на зміну установочних факторів у структурі свідомості студентів.

Література:

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 95–101.
2. Агеев В.С. Стереотипизация как механизм социального восприятия // Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г.М. Андреевой, Я. Яноушека. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 245 с.
3. Берулава Г.А. Поведенческие стереотипы с позиции теории сетевого образования [Текст] : монография / Г.А. Берулава, М.М. Берулава. – Сочи : НОУ ВП «Междунар. Инновационный институт», 2012. – 207 с.
4. Ковалев В.В. Искусственные стереотипы в российском обществе: понятие, механизм образования, социальная роль : [монография] / В.В. Ковалев. – Ростов-на-Дону : ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – 159 с.
5. Куницина В.Н. Социальные стереотипы – условие и продукт социализации // Человек и общество. (Ученые записки ЛГУ. НИИ КСИ. – Вып. IX). – Л., 1971. – С. 184–193.
6. Овсянникова В.В. Динамика «образа своей профессии» в зависимости от степени приобщения к ней / В.В. Овсянникова // Вопросы психологии, – М., 1981. – № 5. – С. 133–137.
7. Панферов В.Н. Когнитивные эталоны и стереотипы взаимопознания людей // Вопросы психологии. – М., 1982. – № 5 – С. 139–141.
8. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. – М.: Изд. МГУ, 1983. – 177 с.
9. Петренко В.Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В.Ф. Петренко // Вопросы психологии. – М., 1986. – № 3. – С. 133–143.
10. Речкин Н.С. Стереотипы и процессы стереотипизации в школьном образовании : [монография] / Н.С. Речкин. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ АПСН, 2005. – 307 с.
11. Русина Н.А. Изучение оценочных эталонов и социальных стереотипов с помощью семантических измерений / Н.А. Русина // Вопросы психологии. – М., 1981. – № 5. – С. 96–105.
12. Стереотипы и динамика мышления / Д.И. Широков, Е.А. Алексеева, В.Т. Бондарев и др. – Мн.: Навука і техніка, 1993. – 248 с.
13. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. – М.: Изд. МГУ, 1983. – 157 с.

УДК 159.9

ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ПРИ ПОРУШЕННЯХ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ

Завацька Н.Є., д.психол.н., професор,
завідуюча кафедрою соціальної та практичної психології
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті наведено дані дослідження соціальної підтримки у осіб з різним ступенем соціальної адаптації. Встановлено значуще зниження основних видів соціальної підтримки по всіх групах досліджуваних. При цьому загальний показник соціальної підтримки і показник соціальної інтеграції нижче в групі осіб з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації у порівнянні з іншими групами досліджуваних.

Ключові слова: особистість, соціальна підтримка, соціальна інтеграція, соціальна адаптація (дезадаптація).

В статье приведены данные исследования социальной поддержки у испытуемых с разной степенью социальной адаптации. Выявлено значительное снижение основных видов социальной поддержки по всем группам испытуемых. При этом общий показатель социальной поддержки и показатель социальной интеграции ниже в группе испытуемых с деструктивной степенью социальной дезадаптации по сравнению с другими группами испытуемых.

Ключевые слова: личность, социальная поддержка, социальная интеграция, социальная адаптация.

Zavatskaya N.E. DIAGNOSIS LEVELS OF SOCIAL SUPPORT IN VIOLATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADJUSTMENT

The article contains data from a study of social support in patients with varying degrees of social adaptation. Found a significant reduction in major types of social support for all groups studied. This overall indicator of social support and social integration lower in patients with destructive degree of social exclusion than other groups studied.

Key words: personality, social support, social integration, social adaptation (exclusion).

Постановка проблеми. Узагальнення різних підходів до розкриття сутності адаптації та реадaptaції особистості до умов соціального середовища дозволяє зробити висновок про необхідність розуміння цього процесу з системних позицій. Зважаючи на системний підхід до процесу соціальної адаптації особистості, надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграє соціальна підтримка. За даними досліджень (Н.Г. Гаранян, Т.В. Довженко, М. Vecerra, E. Serafetinides, G. Sommer, S. Tydecks, T. Fydrich) критерії психологічної (емоційної) соціальної підтримки передбачають оцінку переживання позитивного відчуття близькості, довіри і спільності; критерії, пов'язані з інструментальною соціальною підтримкою, передбачають оцінку практичної, інформаційної або матеріальної (гроші, речі) допомоги; критерії, спрямовані на оцінку рівня соціальної інтеграції, визначаються входженням в певну мережу соціальної взаємодії, наявністю референтної групи, у межах якої відбувається співпадання цінностей і уявлень про життя, задоволенням соціальною підтримкою, пов'язаним з переживанням стабільності у відношеннях, та відчуттям впевненості і безпеки [7; 11; 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідниками (А.Б. Холмогоровою, E. Brdghler, T. Brugha, M. Greenblatt) виділяються такі компоненти соціальної підтримки: сприйманість підтримки (тобто когніції (переконання), що тебе підтримують); реальність підтримки і взаємність підтримки; можливість звернутися до тих, хто підтримає і допоможе, тобто мережа підтримки; джерела підтримки (носії ролей (партнери, родичі та ін.) [5; 8; 9; 10]. На нашу думку, включення цієї складової в адаптаційний потенціал особистості обумовлює позитивну дію соціальних відносин і підтримки.

За даними досліджень (С.В. Волікової, Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорової, Т.Ю. Юдеевої), дефіцит близьких підтримуючих міжособистісних відносин, формальні, поверхові контакти тісно пов'язані з ризиком виникнення різноманітних емоційних порушень та соціальної дезадаптації. Дослідники виділяють такі важливі аспекти соціальної підтримки, як доступність, яка пов'язана з загальним відчуттям людини, що у випадку несподіваних чи критичних подій, є кому розді-

лити з нею ці труднощі; загальне задоволення людиною тією соціальною підтримкою, яку вона отримує, реціпрокність або взаємність соціальної підтримки, її частота та регулярність. Зміст соціальної підтримки складають психологічна підтримка (емоційна, когнітивна, орієнтована на самооцінку та ін.) і інструментальна підтримка (поради, інформація, робота, гроші і т. п.) [6; 7].

Відповідний рівень соціальної підтримки можливий за наявності таких передумов: по-перше, збереження локальної неформальної мережі комунікації – позитивних взаємозв'язків з безпосереднім оточенням; по-друге, нормальне функціонування організаційної структури, що формує певний професійний адаптаційний потенціал, необхідний в різних негативних ситуаціях, а також сформованість в суспільній свідомості адекватних уявлень про можливості і умови отримання допомоги. В нинішньому українському соціумі з названих передумов можна гіпотетично припустити існування тільки першої – повсюдна наявність в мікросоціальному середовищі неформальної комунікаційної мережі. Інша передумова – нормальне функціонування відповідної організаційно-професійної структури – потребує розробки та психологічного обґрунтування.

Як відомо, система установок і переконань засвоєна під впливом сімейного досвіду, здебільшого визначає відносини з іншими людьми. Ця теза розвивалася в багатьох концепціях: в теорії прихильності Д. Боулбі, інтерперсональній психотерапії Г. Клермана, когнітивній психотерапії А. Бека, теорії відносин В. М. М'ясищева і одержала своє підтвердження в емпіричних дослідженнях [1; 2; 4; 12 та ін.].

На підставі аналізу цих досліджень і власного досвіду роботи з соціально дезадаптованими досліджуваними висунута гіпотеза про звуження їх інтерперсональних зв'язків і низький рівень соціальної підтримки. Результати дослідження особливостей мотиваційно-ціннісної, емоційно-вольової та індивідуально-типологічної сфери соціально дезадаптованих досліджуваних, також можуть служити обґрунтуванням цієї гіпотези: високий рівень агресивності, ворожості перешкоджають встановленню близьких довірчих контактів з оточуючими. Завищені вимоги до інших людей, з критичною позицією по відношенню до них,

заважають бачити і цінувати хороше, висуваючи на перше місце недоліки і промахи. Крім того, порушені емоційні комунікації в сім'ї, індукція недовіри до людей, труднощі емоційного самовираження також сприяють утрудненням в інтерперсональних контактах [3].

Мета статті – розкрити особливості діагностики соціальної підтримки при порушеннях процесу соціально-психологічної адаптації.

Основні **завдання статті** полягають у визначенні особливостей емоційної та інструментальної підтримки, рівня соціальної інтеграції, а також виявленні наявних джерел підтримки, об'єму і характеру соціальних контактів у досліджуваних з різним ступенем соціальної адаптації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для проведення дослідження обрано такі методи: а) для визначення особливостей емоційної та інструментальної підтримки, соціальної інтеграції: опитувальник соціальної підтримки F-SOZU-22 (G. Sommer і T. Fydrich) в адаптації А. Б. Холмогорової та співавторів; б) для виявлення наявних джерел підтримки, об'єму і характеру соціальних контактів, а також верифікації даних опитувальника соціальної підтримки відносно рівня емоційної та інструментальної підтримки використовувався: «Інтегративний опитувальник соціальної мережі», розроблений Т. В. Довженко [5; 6; 8; 9].

Контингент обстежуваних складався з клієнтів Центру психічного здоров'я та клієнтів Центру зайнятості м. Луганська. Вибірку досліджуваних Центру психічного здоров'я склали особи, які повернулися з місць позбавлення волі у кількості 118 (22,6%) осіб; учасники бойових дій у кількості 108 (20,6%) чоловіків; особи, які позбулися адикції від психотропних речовин та, на даний час, знаходяться у стадії ремісії – у кількості 132 (25,4%) досліджуваних (90 (17,3%) чоловіків з алкогольною залежністю і 42 (8,1%) чоловіків з наркотичною залежністю у стадії ремісії). Вибірку досліджуваних міського Центру зайнятості склали військовослужбовців, звільнені у запас або відставку у кількості 164 (31,4%) осіб. Кількість досліджуваних на цьому етапі становила 522 обстежуваних чоловічої статі зрілого віку (від 40 до 51 року).

Нижче наведено дані дослідження рівня соціальної підтримки у соціально адаптованих досліджуваних та осіб з частковою соціальною адаптацією (опитувальник F-SOZU-22).

Таблиця 1

Параметри соціальної підтримки у соціально адаптованих досліджуваних та осіб з частковою соціальною адаптацією

Показники	Часткова соціальна адаптація		Соціально адаптовані		Рівень значущості, р
	М	SD	М	SD	
Емоційна підтримка	33,0	8,6	36,3	11,6	0,001**
Інструментальна підтримка	15,4	3,9	15,7	5,0	0,323
Соціальна інтеграція	25,5	4,7	26,9	8,2	0,000***
Задоволеність соціальною підтримкою	6,7	1,7	6,7	2,6	0,211
Загальний показник	80,6	15,6	84,9	25,7	0,000***

М – середнє значення; SD – стандартне відхилення
** при $p < 0,010$; *** при $p < 0,001$ (критерій Манна-Уїтні)

Дані самозвіту про соціальну підтримку говорять про істотне зниження її загального рівня у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією. Вони одержують значущо менше емоційної підтримки в порівнянні із

соціально адаптованими, тобто наявним є дефіцит позитивного відчуття близькості, довір'я і спільності. У них також знижена підтримка у формі соціальної інтеграції – включеності в певну мережу соціальних взаємодій, в рамках яких відзначається збіг цінностей і уявлень про життя, а також спільність інтересів і захоплення.

Дані таблиці 1 свідчать про те, що групи, які вивчаються, практично не розрізняються по показнику «інструментальна підтримка» і «задоволеність соціальною підтримкою». При цьому у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією порушені глибокі і довірчі зв'язки з іншими людьми, які характеризують високий рівень емоційної підтримки: показники «емоційної підтримки» і «соціальної інтеграції» (відчуття спільності з іншими людьми) істотно нижче у частково адаптованих, порівняно з соціально адаптованими. Високий показник інструментальної підтримки можна пояснити характером проблем, в якому переважають соматичні симптоми у колишніх учасників бойових дій і досліджуваних, які знаходяться у стадії ремісії від алкогольної залежності, що вимушує оточуючих надавати допомогу і, таким чином, полегшує її отримання. Можна припустити, що високий рівень інструментальної підтримки служить непрямим підкріпленням соматичної картини хвороби через її умовну вигідність. Цікаво, що досліджувані мало усвідомлюють дефіцит емоційної підтримки як проблему – їх показник задоволеності соціальною підтримкою не відрізняється від такого у соціально адаптованих досліджуваних. Це може служити непрямим підтвердженням особливого складу когнітивно-афективної сфери, що одержала назву «операторного мислення» (Nemiah, Sifneos). Операторне мислення виражається в переважній фіксації на зовнішніх, матеріальних аспектах життя, до яких і відноситься інструментальна підтримка. Внутрішнє ж емоційне життя при такому складі мислення не береться до уваги і ігнорується, тому дефіцит емоційної підтримки може не усвідомлюватися. Дані дослідження параметрів соціальної підтримки у осіб з частковою соціальною адаптацією та з загальним ступенем соціальної дезадаптації (опитувальник F-SOZU-22) наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Параметри соціальної підтримки у осіб з частковою соціальною адаптацією та з загальним ступенем соціальної дезадаптації

Показники	Часткова соціальна адаптація		Тотальний ступінь соціальної дезадаптації		Рівень значущості, р
	М	SD	М	SD	
Емоційна підтримка	33	8,6	30,3	9,0	0,528
Інструментальна підтримка	15,4	3,9	16,2	4,4	0,380
Соціальна інтеграція	25,5	4,7	25,0	7,4	0,280*
Задоволеність соціальною підтримкою	6,7	1,7	6,5	2,3	0,251*
Загальний показник соціальної підтримки	80,6	15,6	76,2	22,5	0,692

М – середнє значення; SD – стандартне відхилення
* при $p < 0,05$ (критерій Манна-Уїтні)

Дані дослідження параметрів соціальної підтримки у осіб з частковою соціальною адаптацією та з де-структивним ступенем соціальної дезадаптації (опитувальник F-SOZU-22) наведено у таблиці 3.

Таблиця 3
Параметри соціальної підтримки у осіб з частковою соціальною адаптацією та з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації

Показники	Часткова соціальна адаптація		Деструктивний ступінь соціальної дезадаптації		Рівень значущості, р
	М	SD	М	SD	
Емоційна підтримка	33	8,6	29,6	9,8	0,039*
Інструментальна підтримка	15,4	3,9	14,6	3,8	0,0781
Соціальна інтеграція	25,5	4,7	22,9	6,0	0,011*
Задоволеність соціальною підтримкою	6,7	1,7	4,4	2,2	0,000***
Загальний показник соціальної підтримки	80,6	15,6	71,1	18,6	0,020*

М – середнє значення; SD – стандартне відхилення
 *при $p < 0,05$; ***при $p < 0,001$ (критерій Манна-Уїтні)

Як видно з таблиць 2 та 3, результати вимірювання соціальної підтримки у досліджуваних з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації свідчать про значущі відмінності по всіх параметрах соціальної підтримки в порівнянні із соціально адаптованими досліджуваними. У них знижений рівень емоційної і інструментальної підтримки, вони вважають себе менш інтегрованим в суспільство, ніж соціально адаптовані. Рівень задоволеності соціальною підтримкою свідчить про те, що вони не страждають від її дефіциту. При порівнянні результатів обстеження цих груп між собою були виявлені значущі статистичні відмінності – у досліджуваних з деструк-

тивним ступенем соціальної дезадаптації значущо нижче загальний показник соціальної підтримки, а також показник задоволеності соціальною підтримкою. Оскільки в сімейній системі цих досліджуваних ми знайшли більше дисфункцій логічно припустити, що їх відносини з людьми порушені більше, ніж у досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації. Результати дослідження рівня соціальної підтримки у досліджуваних обох груп підтверджують це припущення.

Показники опитувальника сприйманої соціальної підтримки верифікувалися і доповнювалися даними інтегративного опитувальника соціальної мережі, який дає більш достовірну інформацію щодо об'єму реально одержуваної соціальної підтримки, оскільки спрямований на виявлення числа конкретних людей в мережі і характеру взаємостосунків з ними. Характеристика соціальної мережі досліджуваних з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованих досліджуваних (інтегративний опитувальник «Соціальна мережа») наведена в таблиці 4.

Як видно з таблиці 4, існують значущі відмінності досліджуваними з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованими досліджуваними за розміром соціальної мережі. Крім того, є тенденція до обмеження числа людей, з якими частково адаптовані знаходяться в близьких відносинах, що виражене в такому показнику як ядро соціальної мережі.

Не виявлено відмінностей в показниках середньої частоти інструментальної і емоційної підтримки у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованими досліджуваними, які тестуються питанням: «Як часто близька вам людина надає відповідну допомогу?» Відповіді: «ніколи», «іноді», «часто» «дуже часто» розподілені приблизно однаково у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованими досліджуваними. Проте, рівень емоційної підтримки, який вимірюється числом людей, що надають її, у досліджуваних з частко-

Таблиця 4

Характеристика соціальної мережі соціально адаптованих досліджуваних та осіб з частковою соціальною адаптацією

Показники	Часткова соціальна адаптація		Соціально адаптовані		Рівень значущості, р
	М	SD	М	SD	
Розмір мережі	4,8	1,8	6,5	2,6	0,009**
Ядро мережі	1,8	1,0	2,5	1,4	0,05
Кількість родичів (%)	62,1	30,3	54,9	25,5	0,355
Рівень емоційної підтримки	2,0	1,3	2,7	1,4	0,096
Рівень інструментальної підтримки	2,8	1,1	3,5	1,9	0,125
Дисперсія мережі (%): а) в одному місті	93,3	18,3	93,5	13,3	0,500
б) в одному домі (сусіди)	9,5	14,5	10,4	15,9	0,851
в) в одній квартирі	37,1	25,9	32,0	13,7	0,598
г) робота	8,3	18,4	25,0	16,3	0,489
Соціальна інтеграція вільний час (%)	43,3	32,0	41,0	28,9	0,973
Соціальна інтеграція цінності (%)	35,0	27,3	38,9	38,9	0,779
Середня частота контактів: а) с родичами	1,0	1,8	1,7	1,9	0,100*
б) не з родичами	1,5	1,8	1,7	2,0	0,407
Індекс довіри у спілкуванні	3,6	0,8	3,9	0,2	0,176*
Частота інструментальної підтримки	3,0	0,8	3,0	0,7	0,807
Частота емоційної підтримки	2,9	0,8	3,1	0,6	0,270*
Симетричність контактів:					
а) інструментальних	2,9	0,8	3,0	0,6	0,486
б) емоційних	3,0	0,8	3,0	1,6	0,900

М – середнє значення; SD – стандартне відхилення
 *при $p < 0,05$; ** при $p < 0,010$ (критерій Манна-Уїтні)

вою соціальною адаптацією нижче на рівні тенденції, тобто в соціальній мережі цих досліджуваних менше людей, з якими вони діляться своїми переживаннями з метою обговорити, відчути розуміння і тепло. В той же час середнє число людей, що є джерелом інструментальної підтримки, в групі осіб з частковою соціальною адаптацією значуще не відрізняється від групи норми.

При спілкуванні з людьми зі своєї соціальної мережі досліджувані з частковою соціальною адаптацією відрізняються по середній частоті контактів з родичами від соціально адаптованих досліджуваних на рівні тенденції до статистичної значущості, тобто вони рідше вступають в контакт з своїми родичами, ніж соціально адаптовані. Середнє число контактів з іншими людьми (не родичами) у них не відрізняється від норми. Абсолютне число контактів у них також менше через звужену соціальну мережу.

Результати дослідження рівня соціальної підтримки у досліджуваних з тотальним і деструктивним ступенем соціальної дезадаптації (опитувальник F-SOZU-22) представлені в нижченаведеній таблиці 5.

Інтегративний опитувальник соціальної мережі дозволив не просто оцінити сприйманий рівень підтримки на підставі самозвітів досліджуваних, але виявити конкретних осіб, з якими вони зв'язані і від яких можуть одержувати емоційну і інструментальну підтримку, тобто дещо більш об'єктивно представити одержуваний ними об'єм підтримки від найближчого оточення. В цьому опитувальнику їм пропонується назвати і перерахувати імена конкретних людей, з якими вони зв'язані, і розказати, в яких відносинах з цими людьми вони знаходяться (наскільки ці відносини довірчі, як висока частота контактів і т. ін.). На підставі питань виділяється «ядро мережі» – люди, що представляють основне джерело різних видів підтримки.

У досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації знижені на рівні тенденції розмір і ядро соціальної мережі. У них є також тенденція до обмеження довірчих зв'язків з іншими людьми. Їм складніше, ніж соціально адаптованим надавати іншим людям емоційну і інструментальну підтримку, що видно з показника симетричності контактів.

Дані опитувальника соціальної мережі в цілому узгоджуються з даними опитувальника соціальної підтримки.

Всі показники шкал опитувальника соціальної підтримки відрізняються у досліджуваних з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації від показників соціально адаптованих досліджуваних на високому рівні значущості. Наявний дефіцит соціальних контактів, інструментальної та емоційної підтримки, довірчих зв'язків з іншими людьми, їм не вистачає відчуття приналежності до якої-небудь референтної групи. У досліджуваних з деструктивним ступенем

соціальної дезадаптації значуще нижче значення загального показника сприйманої соціальної підтримки, а також показника соціальної інтеграції.

Аналіз результатів вивчення соціальної підтримки у соціально дезадаптованих досліджуваних свідчить про значущі відмінності по всіх параметрах соціальної підтримки в порівнянні з групою соціально адаптованих осіб. У них знижений рівень емоційної та інструментальної підтримки, ступінь соціальної інтеграції в суспільство, ніж соціально адаптовані ($\chi^2=2,23$; $p \leq 0,01$). Так, у досліджуваних з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації значуще нижче загальний показник соціальної підтримки ($71,5 \pm 4,2$ бала), а також показник ($4,4 \pm 2,2$ бала) задоволеності соціальною підтримкою ($p < 0,05$). Виявлені значущі відмінності за розміром соціальної мережі і кількістю осіб, що входять в ядро мережі у досліджуваних з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації ($p \leq 0,01$). Значуще нижче частота їх контактів з родичами в порівнянні з соціально адаптованими і частково адаптованими досліджуваними ($\chi^2=2,69$; $p < 0,001$). Крім того, у соціально дезадаптованих досліджуваних є тенденція до обмеження довірчих зв'язків з іншими людьми. Їм складніше, ніж соціально адаптованим надавати оточуючим емоційну та інструментальну підтримку, про що свідчить аналіз симетричності контактів ($p \leq 0,01$). Дані інтегративного опитувальника соціальної мережі корелюють з даними опитувальника соціальної підтримки ($r=0,81$; $p \leq 0,05$).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, дослідження інтерперсональних складових адаптаційного потенціалу соціально адаптованих та соціально дезадаптованих досліджуваних за допомогою опитувальника соціальної мережі виявило значуще зниження всіх видів сприйманої соціальної підтримки, причому загальний показник соціальної підтримки і показник соціальної інтеграції в групі осіб з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації з іншими групами досліджуваних. За даними опитувальника соціальної мережі в обох групах (з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації) має місце звуження соціальних зв'язків – значуще менше число людей в соціальній мережі і її ядрі (основному джерелі емоційної підтримки) в порівнянні із соціально адаптованими. У досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації за допомогою опитувальника соціальної мережі виявлені також значущі відмінності від соціально адаптованих досліджуваних по числу людей, що надають інструментальну підтримку і частота контактів з родичами. У осіб з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації знижено число довірчих зв'язків і симетричність у взаємостосунках з іншими в плані надання інструментальної і емоційної підтримки. Вони її не одержують, і не надають.

Вивчення рівня соціальної підтримки та особли-

Таблиця 5

Параметри соціальної підтримки у соціально адаптованих досліджуваних та осіб з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації

Показники	Деструктивний ступінь дезадаптації		Тотальний ступінь дезадаптації		Соціально адаптовані	
	M	SD	M	SD	M	SD
Емоційна підтримка	29,6**	9,8	30,3**	9,0	36,3**	11,6
Інструментальна підтримка	14,6**	3,8	16,2*	4,4	15,7*	5,0
Соціальна інтеграція	22,9**	6,0	25,0**	7,4	26,9**	8,2
Задоволеність соціальною підтримкою	4,4**	2,2	6,5*	2,3	6,7*	2,6
Загальний показник соціальної підтримки	71,5**	18,6	76,2**	22,5	84,9**	25,7

M – середнє значення, SD – стандартне відхилення
*при $p < 0,05$; ** при $p < 0,010$ (критерій Манна-Уїтні)

востей міжособистісної взаємодії показало, що соціальна дезадаптація осіб зрілого віку завжди супроводжується проблемами мікросоціальної взаємодії в сімейній сфері і, як правило, в професійному колективі. Виявилися такі особливості міжособистісної взаємодії, як низький рівень емпатії, недостатність навичок спілкування, комунікативна пасивність. Має місце звуження соціальних зв'язків – значуще менше число людей в соціальній мережі та її ядрі (основному джерелі емоційної підтримки) в порівнянні із соціально адаптованими особами. Виявлені значущі відмінності по кількості осіб, що надають інструментальну підтримку і частота контактів з родичами. Знижено число довірчих зв'язків і симетричність у взаємостосунках з іншими в плані надання інструментальної та емоційної підтримки.

Література:

1. Бек А. Когнитивная терапия депрессий / А. Бек, А. Раш, Г. Эмери. – СПб.: Питер, 2003. – 304 с.
2. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. – М.: Академический проект, 2004. – 232 с.
3. Завацька Н.Є. Дослідження адаптаційного потенціалу особистості / Н.Є. Завацька // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 599. – С. 98–101. – (Серія: Психологія).
4. Мяснишев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мяснишев. – М.; Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – 356 с.

5. Петрова Г.А. Методики исследования социальных сетей и социальной поддержки : учеб.-метод. пособ. / Г.А. Петрова, А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гараян. – М.: Смысл : МГППУ, 2007. – 60 с.

6. Холмогорова А.Б., Гараян Н.Г., Довженко Т.В., Воликова С.В., Петрова Г.А., Юдеева Т.Ю. Концепции соматизации: история и современное состояние // Социальная и клиническая психиатрия. – 2000. – № 4. – С. 81–97.

7. Холмогорова А. Б. Социальная поддержка как предмет научного изучения и ее нарушения у больных с расстройствами аффективного спектра / А. Б. Холмогорова, Н. Г. Гараян, Г. А. Петрова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2003. – № 2. – С. 15–23.

8. Brugha T. Social support and psychiatric disorders: overview of evidence / T. Brugha // Social support and psychiatric disorders. – Cambridge: University Press, 1995. – P. –78.

9. Brugha T. Social support / T. Brugha // Current Opinion in Psychiatry. –1988. – Vol. 1. – P. 206–211.

10. Fydrich T. Fragebogen zur Sozialen Unterstützung (F-SoZU): Normierung an einer repräsentativen Stichprobe / T. Fydrich, M. Geyer, A. Hessel, G. Sommer, E. Brähler // Diagnostica. – 1999. – V. 45. – 1999. – P. 212–216.

11. Greenblatt M. Social networks and mental health: an overview / M. Greenblatt, R. M. Begera, E. A. Serafetinides // American Journal of Psychiatry. – 1982. – V. 139. – P. 77–84.

12. Klerman G. L. Interpersonal psychotherapy of depression / G.L. Klerman, M. M. Weissman, B.J. Rounsaville, E.S. Chevron. – Northvale-New Jersey-London: Lason Aronson inc. – 1997. – 253 p.

13. Sommer G. Soziale Unterstuetzung. Diagnostik, Kozepte, F- SOZU / G. Sommer, T. Fydrich // Dt. Ges. fuer Verhaltenstherapy : Materialie № 22. – Tuebingen, 1989. – 60 s.

УДК 159.923

КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

Казачкова О.М., аспірант кафедри практичної психології

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті проаналізовано наукові підходи дослідження проблеми комунікації з точки зору психології. Розглянуто значення комунікативних здібностей у професійній діяльності психолога.

Ключові слова: професійно-комунікативні здібності, особистість, професійна діяльність.

В статье проанализированы научные подходы исследования проблемы коммуникации с точки зрения психологии. Рассмотрено значение коммуникационных способностей в профессиональной деятельности психолога.

Ключевые слова: профессионально-коммуникативные способности, личность, профессиональная деятельность.

Kazachkova O.N. COMMUNICATIVE CAPABILITIES AS IMPORTANT FACTOR OF SUCCESSFUL PROFESSIONAL WORK OF PSYCHOLOGIST

In the article scientific approaches of research of problem of communication are analysed from point of psychology. The value of komunikative capabilities is considered in professional activity of psychologist.

Key words: professional and komunikative capabilities, personality, professional activity.

Постановка програми у загальному вигляді. У сучасному світі вже давно все більше людей звертаються за психологічною допомогою. Особливо це актуально у великих містах, де дуже швидкий ритм життя, де високий рівень стресів, де люди змушені проводити все більше часу на роботі, і все менше часу у лоні сім'ї. Тому сучасний психолог повинен бути високим професіоналом, володіти всіма якостями гарного психолога і бути в змозі навіть у складних ситуаціях вести продуктивний діалог, тобто вміло володіти комунікативними здібностями. Отже, дослідження та аналіз цієї проблеми дозволить систематизувати наукові нароби у сфері дослідження якостей, якими має володіти сучасний психолог.

До комунікативних здібностей ми відносимо вміння правильно і грамотно говорити, досконало володіти професійними термінами, бути толерантними та володіти собою, мати організаційні здібності, вміти

слухати та розуміти інших, а також вміти долати комунікативні прегради, бути креативними та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти професійної діяльності, а також комунікативних здібностей, які повинні бути у успішного психолога були предметом досліджень багатьох відомих вчених, психологів, педагогів. В першу чергу, це стосується визначення самого змісту поняття «здібності», характеристики її структури, сутності, розвитку, ролі, специфіки, прояву та чинників, які ще й досі є предметом численних досліджень. Цим питанням займалися такі вчені, як Б.Г. Ананьєв, Д.Б. Богоявленська, Л.С. Виготський, В.М. Дружинін, Д.Б. Єльконін, В.О. Моляко, Н.І. Пов'якель, Я.О. Пономарьов, Б.М. Теплов, М.О. Холодна, В.Д. Шадриков та ін.

Вивченню особливостей професійно-комунікативних здібностей та їх прояву у спілкуванні та становленні професіоналізму у науковій літературі присвяче-

но велику кількість робіт, у яких аналізується широкий спектр питань: зміни у структурі особистості, якісно нові ступені розвитку емоційно-вольової сфери, самосвідомості, інтелекту (Л.І. Божович, В.В. Давидов, А.К. Маркова, А.М. Прихожан, А.М. Матюшкін та ін.); особливості спілкування між людьми (Т.В. Драгунова, Я.Л. Коломінський, А.П. Краковський та ін.). Більшість дослідників, які займалися проблематикою цього спектру, сходяться на думці про визнання того величезного значення, котре має для осіб комунікативна діяльність та професійне спілкування.

Виділення не вирішене раніше частин загальної проблеми. Проблема комунікативних та професійних здібностей всебічно розглядається вченими. Аналіз наукової літератури засвідчує, що існує досить багато класифікацій здібностей, які базуються на різних критеріях. Тому саме структурування наукових підходів дослідження професійно-комунікативних здібностей є важливим у розгляді даної проблеми.

Формулювання цілей статті. Ціллю даної статті є аналіз теоретичних напрямків вітчизняних та зарубіжних вчених щодо питання структурування комунікативних здібностей особистості. Визначення психологічної структури комунікативних здібностей та визначення можливих варіантів та напрямів удосконалення процесу спілкування та його корекції в різних галузях діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна пріоритетів у системі професійної діяльності психологів та модель взаємодії психолога з клієнтами, потребує творчого підходу до розробки і застосування інноваційної психологічної роботи з ними. В останні роки особлива увага приділяється ролі творчих передумов у професійному спілкуванні та активізації професійно-комунікативних здібностей у майбутніх психологів. Специфіка професійного спілкування між психологом та клієнтом підвищує вимоги до професійно-комунікативних здібностей фахівця, що потребує визначення шляхів розвитку професійно-комунікативних здібностей та їх чинників у студентів-майбутніх психологів. Значна частина авторів таких, як О.Ф. Бондаренко, Н.В. Кузьміна, О.О. Леонтьєв, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.І. Пов'якель, Л.О. Савенкова, С.В. Терещук, Н.В. Чепелева, та ін. вважають одними з найголовніших професійно-комунікативних здібностей психологів: професійна спрямованість, підвищена контактність, схильність до організації ефективної взаємодії з клієнтами, відповідальність, швидке реагування на непередбачені ситуації тощо. Але не існує єдиного визначення професійно-комунікативних здібностей.

Професійно-комунікативні здібності з'являються на основі професійних задач та цілей, засновуються на загальних комунікативних здібностях, мають психологічні особливості особистості, які допомагають або заважають розвитку цих здібностей. Професійна комунікативна діяльність забезпечується психологом як особистістю, її моральними установками, бажанням і прагненням працювати з людьми. Саме тому найбільш важливою постає проблема не тільки забезпечення майбутнього психолога знаннями законів і механізмів спілкування відповідними уміннями та навичками, а й розвитку у майбутніх фахівців професійної спрямованості на комунікативну діяльність.

У трактуванні професійно-комунікативних здібностей виокремлюють психологічний, соціальний, психологічно-педагогічний, та діяльнісний підходи. Професійно-комунікативні здібності є комплексом індивідуально-психологічних особливостей, які забезпечують професійно-спрямовану здатність особистості до активного та ефективного (оптимального) спілкування, передавання та адекватного сприйняття інформації, організації взаємодії з іншими людьми, адекватного розуміння себе та своєї поведінки,

розуміння партнерів по спілкуванню та їх поведінки, що виступає необхідною умовою подальшої успішної професійної діяльності [6, с. 72].

Професійно-комунікативні здібності сучасного психолога є багатограним особистісно-професійним утворенням, яке забезпечує здатність до оптимальної організації взаємодії з іншими учасниками психологічного процесу та індивідуально-психологічних особливостей співрозмовників, швидкість та легкість засвоєння нових, більш ефективних форм професійно-спрямованої комунікативної поведінки. Встановлена роль етапу професіоналізації у ВУЗі як провідного у активізації та фундації в студентському віці професійно-комунікативних здібностей [3, с. 35].

Професійно-комунікативні здібності набувають свого розвитку залежно від зовнішніх впливів та соціальних умов. Визначено деяке зниження в темпах їх розвитку, хоча і незначне. Професійно-комунікативні здібності інтегруються у стилі професійної взаємодії психолога, забезпечуючи індивідуальний характер його комунікативної діяльності з клієнтом та є основою готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності. Виявлено комплекс психологічних складових професійно-комунікативних здібностей. Визначено, що загальний рівень розвитку професійно-комунікативних здібностей у студентів нерівномірний [3, с. 42].

Професійно-комунікативні здібності майбутніх психологів включають змістовні структурні складові: контактність, легкість вступу в професійно-комунікативні контакти, здібності тримати професійно-комунікативні контакти, здібності слухати і розуміти інших, здійснювати психологічний вплив в процесі комунікації, розрізняти первинний і глибинний зміст повідомлень клієнтів, адекватно розуміти вербальні і невербальні комунікативні сигнали, тривалий час утримувати велику кількість інформації, здатність долати комунікативні бар'єри тощо [3, с. 45].

Важливою психолого-педагогічною умовою розвитку професійно-комунікативних здібностей у майбутніх спеціалістів є спеціальна організація у вищому навчальному закладі професійно-спрямованої комунікативної підготовки студентів-психологів, орієнтована на активізацію творчих ресурсів особистості. Спеціально розроблені тренінгові психотехнології виступають умовою інтегрованого розвитку творчих ресурсів особистості, що активізує, в свою чергу, розвиток професійно-комунікативних здібностей [3, с. 50].

На складність структурування здібностей вказує В.М. Мясіщев: «Здібність можна розкласти на складові елементи, але ні зрозуміти, ні охарактеризувати її цими елементарними властивостями не можна. Здібність – це особлива категорія психічних понять, яка виражає таку відповідність зовнішніх вимог і внутрішніх можливостей, що забезпечує більш продуктивне розв'язання задач певної діяльності» [7, с. 302].

Комунікативні здібності особистості поділяють за видами: сферою діяльності, змістом, характером видів діяльності та ін.

Отже, проаналізуємо деякі види комунікативних здібностей. Згідно точкою зору деяких вчених, здібності поділяють на природні та людські. Ця позиція є загальноновизнаною та фактично не викликає суперечок, її дотримуються більшість дослідників, які займаються вивченням цього феномену (О.О. Бодальов, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, К.К. Платонов, В.Е. Чудновський). При цьому природні здібності у своїй основі є біологічно зумовленими, пов'язаними із вродженими задатками, формуються на їх основі за умов наявності елементарного особистісного досвіду через механізми навчіння (за типом умовнорефлекторних зв'язків). Л.І. Уманський у структурі організаторських здібностей виділяє такі компоненти: комунікабельність, психологічну вибір-

ковість, практичнопсихологічну спрямованість розуму, психологічний такт, суспільну енергійність, вимогливість, критичність, спостережливість, здатність до виконання організаторської діяльності [10, с. 92]. Проведений Л.І. Уманським аналіз показав наявність видової цілісності здібностей. За сферою діяльності комунікативні здібності поділяються на загальні та спеціальні. При цьому під загальними здібностями розуміється система індивідуальнопсихологічних властивостей особистості, що забезпечує продуктивність в оволодінні знаннями, вміннями та навичками за умов здійснення різних видів діяльності, а також стимулює життєдіяльність людини в цілому. Спеціальні здібності визначаються як система властивостей особистості, що допомагає їй досягти високих результатів у певній спеціальній області діяльності, наприклад, музичній, літературній, образо творчій, сценічній, математичній, спортивній тощо.

Такі дослідники, як А.В. Батаршев, Е.О. Голубева поділяють здібності на загальні й спеціальні, при цьому наголошують на їхньому взаємозв'язку, оскільки загальні здібності часто є умовою розвитку спеціальних. Наприклад, не завжди достатньо володіти музичними здібностями (спеціальні здібності), їх потрібно вміти презентувати публіці, використовуючи комунікативні здібності (загальні здібності). За таким поділом загальні здібності пов'язуються із загальними формами людської діяльності, а спеціальні – зі спеціальними формами діяльності. Критерієм поділу форм діяльності автори називають наявність знань, вмінь та навичок. Так, людина лише тоді може стати музикантом, якщо вона має спеціальні музичні здібності та спеціальні знання, вміння й навички, а не лише загальні комунікативні здібності. Такий поділ здібностей на загальні й спеціальні містить у собі дві традиційні та найбільш суперечливі проблеми психології здібностей. Насамперед, положення про взаємозалежність загальних і спеціальних здібностей порушує питання про роль індивідуально-психологічних особливостей людей в їхньому розвитку. Наголошення ж на ролі загальних здібностей у забезпеченні ефективності життєдіяльності особистості в цілому порушує питання щодо умов, в яких повинна перебувати особистість для того, щоб ці здібності розвивалися. В.Д. Шадріков дотримується думки, що існують лише загальні здібності, а вони, в свою чергу, поділяються на підвиди відповідно до різних видів діяльності людини, зокрема професійної (мнемічні, перцептивні, пізнавальні та ін.).

Комунікативні здібності поділяються за змістом. О.Ф. Волобуєва у структурі комунікативних здібностей виділяє знання, вміння та навички. Але акцент вчена робить не просто на знаннях, а на їхньому поступовому перетворенні в уміння, а потім у навички встановлення соціальних контактів з іншими людьми, при цьому має місце їх збереження протягом взаємного впливу у контексті внутрішньої автономії суб'єкта, що призводить до загальної спрямованості комунікативної діяльності людини та формування стилю спілкування суб'єкта. Саме навичка є виявом комунікативних здібностей людини. Структуру комунікативних здібностей О.Ф. Волобуєва представляє таким чином: комунікативні знання – комунікативні вміння – комунікативні навички – загальна спрямованість поведінки – стиль спілкування.

Комунікативні здібності поділяються також за характером видів діяльності. Автори виокремлюють предметно пізнавальні (або когнітивні) комунікативні здібності (вміння слухати та розуміти партнерів по спілкуванню, спостерігати за іншими та робити висновки на основі цих спостережень, здатність до ідентифікації та ін.) та міжособистісні комунікативні здібності (здатність адекватно впливати на інших людей, взаємодіяти з ними. Серед останніх виокремлюють

вміння обґрунтовувати власну точку зору, переконувати, тактовно висловлюватися, бути дисциплінованим, рішучим, ввічливим, толерантним, вимогливим до себе та інших, активним та ініціативним тощо [9, с. 125].

Кваліфікований психолог розглядає цілі психологічної допомоги як нові можливості клієнта, які він повинен виявити у взаємодії з ним. Це фахівець, здатний в своєму русі до досягнення професійної мети співробітничати, взаємодіяти з клієнтом в будь-якому напрямі. Метою психолога повинно бути створення умов до продуктивної діяльності, вирішувати конфлікти, допомагати розуміти себе та інших. Ю. В. Ємельянов визначає комунікативну культуру (в якості підґрунтя успішності професійної діяльності) як такий рівень сформованості міжособистісного досвіду, тобто навченості взаємодії з оточуючими, який потрібен індивіду, щоб в рамках своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в даному суспільстві [4, с. 69-73].

Деякими дослідниками підкреслюється необхідність розвитку у психолога для забезпечення успішної професійної діяльності таких якостей як емоційна стійкість, терплячість, стресостійкість, атракція, емоційна заразливості.

Таким чином, саме особистість психолога багато в чому визначає продуктивність як комунікативної діяльності, так і всього комунікативного процесу. Проте комунікативну культуру можна розглядати і як систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

На думку О. О. Вербицького, функціональне об'єднання наявних якостей суб'єкта відповідно до вимог діяльності, формування певної структури цих якостей є початковим моментом становлення системи професійно важливих якостей [3, с. 182]. Професійно важливі якості, пов'язані з мовною діяльністю, відносяться до комунікативних (мовних) здібностей. Деякі автори включають в комунікативні здібності комплекс індивідуальних якостей, від яких залежить узгодженість дій людей, весь спектр модальностей, починаючи від розуміння і закінчуючи вчинком.

Питання, які стосуються критеріїв успішності психолога, доволі неоднозначні. Для одного психолога критерієм успішності виступають одні якості або чинники, для другого – інші. Це залежить від індивідуально-особистісної складової кожного окремого фахівця.

При всьому розмаїтті поглядів на критерії успішності професійної психологічної діяльності, існує одне положення, яке розділяється переважною кількістю вчених: головним інструментом в роботі психолога є він сам, його особистість.

Таким чином, узагальнюючи, можна зазначити, що більшість вчених розглядають здібності як індивідуально-психологічні особливості особистості, які забезпечують успіх у діяльності та спілкуванні, легкість оволодіння ними, при цьому здібності не можуть бути зведені до знань, вмінь і навичок, які є у людини, але саме здібності забезпечують їхнє швидке набуття та ефективне застосування.

Література:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. – Екатеринбург, 1999. – 512 с.
2. Аминов Н.А. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов / Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 5. – С. 104-110.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход. – М., 1991. – 207 с.
4. Ємельянов Ю.В. Активные групповые методы социально-психологической подготовки специалистов / Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 69-73.

5. Кочюнас Р. Психологическое консультирование и групповая психотерапия : учеб. пособ. для вузов. – М., 2004. – 464 с.
6. Молоканов М.В. Личностные компоненты успешности практических психологов : дис. ... канд. психол. наук. – М., 1994. – 178 с.
7. Мясичев В.Н. Психология отношений / Владимир Николаевич Мясичев; [под ред. А.А. Бодалева; вступительная статья А.А. Бодалева]. – М. : Изд-во «Институт практической психологии»:

Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.

8. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М., 1989. – 216 с.
9. Рогов Е.И. Психология общения. – М., 2007. – 335 с.
10. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов] / Лев Ильич Уманский. – М. : Просвещение, 1980. – 160 с.

УДК 316.614.5: 615.851.4

МЕТОДИ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ЖІНКАМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

Ярошук Н.П., викладач кафедри психолого-педагогічних дисциплін
Луцький педагогічний коледж

У статті розглянуті можливості застосування методів арт-терапії в психологічному консультуванні жінок, які постраждали від подружнього насильства. Розглянуто приклади практичної реалізації методів арт-терапії в роботі психолога.

Ключові слова: насильство, надання допомоги, сім'я, арт-терапія, малюнок.

В статье рассмотрены возможности применения методов арт-терапии в психологическом консультировании женщин, пострадавших от супружеского насилия. Рассмотрены примеры практической реализации методов арт-терапии в работе психолога.

Ключевые слова: насилие, оказание помощи, семья, арт-терапия, рисунок.

Yaroshchuk N.P. THE METHODS OF ART THERAPY IN WORKING WITH WOMEN VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE

The article deals with the possibility of using art therapy techniques in psychological counseling of women victims of conjugal violence. Examples of practical implementation methods of art therapy in the work of psychologist.

Key words: a violence, to give help, family, art therapy, drawing.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Насильство в сім'ї є однією з домінуючих соціальних проблем в Україні, вирішення якої вимагає вироблення ґрунтовної, базованої на емпіричних даних політики та практичних шляхів її застосування. За сучасних умов в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, простежуються тенденції до поширення насильницьких дій у сім'ї, на міжособистісному рівні, у стосунках батьків і дітей, чоловіка і жінки.

Щорічно, за даними ВООЗ, більше 1,6 мільйона чоловік гине в результаті насильства. Насильство в сім'ї є причиною 7% смертей жінок у всьому світі [6, с. 36]. Дані офіційної статистики про насильство в сім'ї в Україні доволі обмежені через те, що насильство в сім'ї є найбільш прихованою формою насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема насильства в сім'ї вже третє десятиріччя є предметом наукових розвідок за кордоном, про що свідчать чисельні соціологічні, психологічні, медико-соціальні та міждисциплінарні дослідження (А. Робертс, Л. Валкер, Д. Даттон, М. Штраус, Б. Берон, Р. Річардсон, А. Берковіц, М. Кауфман, Л. Девіс, Дж. Хаген, К. Курст-Свангер, Ж. Петкоскі, Р. Добаш та ін.).

Наукові знання про цей феномен на пострадянському просторі оформились нещодавно в контексті вивчення особливостей стану жінок, які зазнали насильства (І. Грабська, О. Шинкаренко, В. Бондаровська, Ю. Онишко, О. Савчук, Р. Безпальча, А. Бова, А. Ноур, В. Захарченко, О. Вілкова та ін.). Останнім часом все більше привертають увагу науковців та дослідників різних галузей соціально-психологічні аспекти проблеми насильства, проблеми психічного і фізичного стану жінок, теоретичні підходи і стратегії подолання гендерного насильства в суспільстві, діяльність служб для жінок в громаді, специфіка родинного насильства, вплив ситуації насильства на особистісний розвиток людини [1; 2; 7; 8; 9; 13].

Мета роботи спрямована на визначення особливостей психологічної допомоги жінкам, які стали жертвами насильства.

Актуальність теми цієї роботи зумовлена проблемою домашнього насильства, яка завжди була латентною. Незважаючи на те, що останнім часом все більше про неї йдеться, вона не зникає, як і не скорочуються власне випадки насильства. Єдиний шлях до її вирішення – це неприйняття насильства в суспільстві. Сьогодні цей шлях просто заблокований. Наше суспільство вражене насильством. Воно на екранах телевізорів, в наших дворах, школах і, звичайно ж, у сім'ях. Найстрашніше, що ми адаптувалися до сприйняття насильства і не завжди реагуємо на нього.

Виклад основного матеріалу. Сімейне насильство – явище досить поширене в усьому світі і у всіх верствах населення. Домашні тирані і деспоти – є серед людей з різним рівнем освіти і будь-якої національності. Про насильство в сім'ї говорять у тих випадках, коли факти грубого і жорстокого поводження виявляються не одиничними, випадковими і ситуативними, а регулярними, систематичними і постійно повторюваними.

Типова модель сімейного насильства – це застосування сили сильнішим стосовно слабшого члена сім'ї. Акти сімейного насильства є різними за своєю жорстокістю. Міра насилля може проявляється від незначного пошкодження до смертельного випадку.

За останнє десятиліття насильство в сім'ї усвідомлюється як серйозна і масштабна проблема, що породжує безліч інших соціальних та індивідуальних проблем. Зокрема, сформувалося розуміння того, що недостатньо тільки карати винних, необхідно також реабілітувати жертву насильства і працювати з людиною, що скоїла насильство, щоб уникнути повторення ситуації.

Наслідками насильства в сім'ї стають тілесні ушкодження, психічні розлади, самогубство, а також втрата почуття самоповаги в жертви. Постійне грубе поводження здатне спровокувати в жертви відповідні насильницькі дії стосовно агресора.

Проблема насильницької поведінки вимагає глибокого дослідження з огляду на необхідність соціально-психологічної корекції та профілактики таких форм міжособистісної взаємодії; розуміння цієї проблеми передбачає теоретичний аналіз її соціокультурного контексту [10, 6].

Враховуючи достатньо обмежені і вельми скромні економічні можливості, що перешкоджають створенню державної та ефективної системи профілактики насильства в сім'ї, можна з упевненістю говорити про те, що найбільш перспективним і реалістичним напрямком соціальної допомоги є в першу чергу психологічна підтримка жертв насильства. Одночасно це і найперспективніша і обов'язкова технологія соціальної роботи з жертвами насильства, її вихідна форма, без якої всі види «чисто» соціальної допомоги стають просто безрезультатними [11, 9].

В даний час допомогу жертвам, які пережили насильство, здійснюють як спеціалізовані установи – кризові центри для жінок, притулки для жертв насильства, так і територіальні установи соціального обслуговування – «Телефони довіри», центри психолого-педагогічної допомоги населенню, центри соціальної допомоги сім'ї та дітям.

Принципи надання допомоги жертвам насильства будуються на загальних психолого-педагогічних підставах кризового втручання. Проте допомога постраждалим від насильства має свою специфіку залежно від того, хто її надає, кому її надають, в якій формі буде вона здійснюватися.

На відновлення контролю з боку жертви насильства за своєю поведінкою і станом, переживанням важкої для неї ситуації може піти тривалий час – тижні, місяці, а іноді й роки. У цих випадках необхідний перехід від консультативної тактики до психотерапевтичної. Психотерапія жертв сімейного насильства може проводитися будь-якими апробованими в практиці методами. Вибір технік, прийомів залежить від особистості клієнта, від конкретної ситуації і професіоналізму психотерапевта. У роботі з жінками, які постраждали від сімейного насильства можуть бути використані методи, які на перший погляд не стосуються пережитого. До таких методів належать арт-терапія [11, с. 35].

У даній статті ми хотіли б обґрунтувати можливості застосування арт-терапії в індивідуальному і сімейному консультуванні, а також представити практичні приклади використання методів і технік арт-терапії в процесі консультування.

Термін «Арт-терапія» (терапія мистецтвом) вперше було вжито А. Хіллом у 1938 році при описанні занять образотворчою діяльністю з туберкульозними хворими в санаторіях. Потім цей термін став застосовуватися до всіх видів терапевтичних занять мистецтвом. В якості особливого виду професійної діяльності арт-терапія почала розвиватися у Великобританії після Другої Світової війни в тісному зв'язку з психотерапією. Спектр проблем, при вирішенні яких можуть бути використані техніки арт-терапії, досить широкий: внутрішньо-і міжособистісні конфлікти, кризові стани, в тому числі екзистенційні та вікові кризи, травми, втрати, посттравматичний розлад, невротичні та психосоматичні розлади [5].

Арт-терапія – міждисциплінарне явище. Вона виникла на стику мистецтва і науки і увірвала в себе досягнення медицини, педагогіки, культурології, соціології та інших дисциплін. Її методи універсальні і можуть бути адаптовані до різних завдань, починаючи від рішення проблем соціальної та психологічної де-

задаптації і закінчуючи розвитком людського потенціалу, підвищенням психічного і духовного здоров'я; вона припускає також використання клієнтом різних форм образотворчої діяльності з метою висловлення свого психічного стану. В даний час арт-терапію все частіше розглядають як інструмент прогресивної психологічної допомоги, що сприяє формуванню здорової і творчої особистості, і реалізації на практиці ряду функцій соціалізації особистості (адаптаційної, корекційної, регулятивної, реабілітаційної, профілактичної) [3, с. 10-11].

Психологічний супровід при посттравматичному розладі і глибокому особистісному переживанні сімейної драми вимагає серйозної професійної підготовки в галузі психологічного консультування і психотерапії. Арт-терапія є спеціалізованою формою психотерапії, психокорекції та розвиваючої психології, заснованою на творчому самовираженні за допомогою різних видів мистецтва (живопис і малюнок, ліплення, музика, танець, театр).

Арт-терапевтичні технології широко використовуються в роботі з дітьми та дорослими, що пережили насильство. Це обумовлено рядом особливостей арт-підходу. По-перше, він орієнтований переважно на невербальне спілкування, що особливо цінно в роботі з жертвами насильства, які часто відчувають труднощі в словесному вираженні своїх почуттів і думок, після того як їм довелося пережити глибоку психотравму. По-друге, найважливішим механізмом терапевтичного впливу в арт-підході є відреагування психотравмуючих ситуацій, яке відбувається, хоча і в символічній (створення малюнка, розігрування сценки з використанням ляльок, казки і т. д.), але все ж експресивній, а не рефлексивній формі. Це дозволяє досягти стану катарсису – звільнення, очищення від негативного емоційного досвіду, дати соціально прийнятний вихід агресивності та іншим негативним почуттям, опрацювати думки і почуття, які людина звикла придушувати і поступово розвинути здатність до саморегуляції. По-третє, творча діяльність є потужним засобом зближення людей [12, с. 26].

Викликаючи певні образи за допомогою активної уяви, закріплюючи їх у символічній формі в продуктах творчості, клієнт має можливість успішно просуватися у вирішенні своїх проблем. Механізм психологічного корекційного впливу арт-терапії полягає в тому, що мистецтво дозволяє в особливій символічній формі реконструювати конфліктну травматичну ситуацію і знайти її вирішення через переструктурування цієї ситуації за допомогою творчих здібностей клієнта. Прийоми арт-терапії пов'язані з уявленням про те, що будь-яка людина, як підготовлена, так і не підготовлена, здатна перетворювати свої внутрішні конфлікти у візуальні форми [4, с. 25].

Спеціаліст, який використовує арт-терапевтичні технології в роботі з жертвами насильства, зобов'язаний приділяти особливу увагу забезпеченню атмосфери психологічної безпеки. Творчі завдання ні в якому разі не повинні прямо вказувати і навіть побічно натякати на проблеми клієнтів, їх необхідно формувати в образно-символічній, проективній формі.

Е. Ейдеміллер, І. Добряг, І. Нікольська в індивідуальній роботі з дорослими клієнтами рекомендують використання наступних тем для малювання: «Автопортрет», «Моя сім'я», «Мій прийомний спогад», «Мій неприємний спогад» та ін., а також малюнки по типу: «Минуле, сьогоднішнє, майбутнє» [5]. Картини, що відображають динаміку життєвого контексту, клієнти можуть створювати або на окремих бланках, або на одному і тому ж горизонтально розташованому аркуші паперу альбомного формату, розділеному вертикальною рискою на дві частини. Темі формулюються, виходячи з конкретного життєвого контексту. Наприклад: «Я в дитинстві – я зараз», «Я до заміжжя – я

після заміжжя», «Я повинна – я хочу», «Я до початку роботи з психологом – я зараз ...», «Мое ставлення ... тоді – ... зараз» [12, с. 157].

У деяких випадках більш ефективними методами реабілітаційної роботи з жінками, постраждалими від різних форм подружнього насильства, є включення в арт-терапевтичні групи. Як відомо, травматичний досвід не завжди піддається словесному опису. Образотворча діяльність полегшує доступ до пригнічених в результаті травми почуттів, відновлює самоповагу і дарує позитивні емоції. В образотворчій діяльності часто вихлюпуються агресивні тенденції, що переривають новий цикл насильства. Для жінок, які збралися перейти від старого способу життя до нового, більш здорового, процес творчого самовираження є відмінним інструментом, що дозволяє впоратися зі змінами. Основними завданнями арт-терапевтичної групи є посилення позиції жінок, робота з почуттями провини, страху, гніву, підвищення самооцінки, пошук ресурсів для відновлення фізичного і психічного здоров'я, робота з майбутнім.

При обговоренні групових правил обов'язково обговорюються норми, пов'язані з безоціночними судженнями у відношенні один одного і образотворчих робіт кожного. Кожна жінка знає, що всі присутні в групі мають схожий травматичний досвід. Пропонуються також наступні норми: можна не коментувати свої роботи, якщо немає бажання, або взагалі не працювати над якоюсь справою [12, с. 143]. Група може використовувати в якості інструментів крейду з можливістю широкого вибору різних кольорних відтінків, акварель, гуаш, фломастери, кольоровий папір, журнальні картинки для колажів та ін. Будь-яка з пропонує вправ може виконуватися на папері різного кольору. Якщо робота не сподобалася автору, можна взяти інший аркуш паперу і почати спочатку. Бажано, щоб кожна з учасниць мала свої папки, де б зберігалися роботи протягом усього терміну занять групи.

Деякі вправи можуть виконуватися двічі – на початку і наприкінці роботи групи. Наприклад: одна з вправ, де необхідно зобразити себе у вигляді рослини на тому чи іншому етапі розвитку. Учасниці могли бачити динаміку власного стану. На початку роботи групи, жінки найчастіше зображують себе у вигляді зламаної рослини або кімнатної рослини у квітковому горщику. В кінці роботи групи, нерідко можна бачити яскраво виражену позитивну динаміку з самопочуття і самовідчуття. Жінки зображують себе у вигляді дерев з плодами, з живими зеленими гілками. Особливий терапевтичний і емоційний ефект досягається після того, як жінки самі знаходять свої попередні малюнки в папках і порівнюють їх [12, с. 144].

Особливістю занять є обговорення власних малюнків, під час якого жінки мають можливість побачити схожі почуття у інших учасниць. Таким чином, при роботі з постраждалими від подружнього насильства за допомогою арт-технологій, необхідно допомогти жінці висловити свої почуття і прийняти їх.

Цикл занять завершують вправи на бачення майбутнього, побудова «лінії життя», обговорення перспектив, побудова планів.

Таким чином, в даній статті ми розглянули можливість та приклади використання методів і технік арт-терапії в індивідуальному і груповому консультуванні, широко представлених у сучасній психологічній літературі. Проведений огляд дозволяє зробити висновок, що вмиле використання подібних методів відкриває великий простір для професійної роботи психолога-консультанта, а також для самого клієнта в розумінні і вирішенні існуючих проблем, і може мати позитивний терапевтичний ефект.

Подальших досліджень вимагають питання розробки ґрунтовної підготовки і постійного вдосконалення спеціалістів у цій галузі, рівнем організації праці і кваліфікації персоналу, що забезпечить якість соціально-психологічної роботи і її ефективність.

Література:

1. Бова А.А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А.А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 1(6). – С. 15–26.
2. Грабська І.А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування / І.А. Грабська // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 9. – С. –23.
3. Киселева М.В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе / Марина Вячеславовна Киселева. – СПб. : Речь, 2007. – 336 с, илл.
4. Киселева М.В. Арт-терапия в психологическом консультировании : учебное пособие / М.В. Киселева, В.А. Кулганов. – СПб. : Речь. – 64 с.
5. Кудрина А.В. Методы арт-терапии в практике психологического консультирования // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна». – 2009. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psyanima.ru/>.
6. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г. Круга и др./ Пер. с англ. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – 376 с.
7. Ноур А.М. Насильство в сім'ї в Україні: стан проблеми, пошук шляхів розв'язання / А.М. Ноур // Український соціум. – 2004. – № 3(5). – С. 66-73.
8. Онишко Ю.В. Насильство в сім'ї: стан та проблеми / Ю.В. Онишко // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 3-4(17-18). – С. 49.
9. Савчук О.М. Підходи по подоланню наслідків насильства над жінками у сім'ях, де чоловіки зловживають алкоголем // Магістеріум: Соціальна робота і охорона здоров'я. – К. : КМ Академія, 2004. – С. 11–17.
10. Савчук О.М. Соціально-психологічна корекція стану співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О.М. Савчук. – Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – Київ: 2005. – 20 с.
11. Психологическая помощь пострадавшим от семейного насилия : научно-методическое пособие / Под ред. Л.С. Алексеевой. – М. : ГосНИИ семьи и воспитания, 2000. – 160 с.
12. Психологическое сопровождение лиц, переживших насилие в семье : научно-методическое пособие / Под ред. д. псих. н., проф. Ю.П. Платонова. – СПб. : Санкт-Петербургский государственный институт психологии и социальной работы, 2002. – 234 с.
13. Шинкаренко О.Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства. Основні напрямки психокорекційного втручання / О.Д. Шинкаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 25–28.

СЕКЦИЯ 4
ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ

УДК 159.923

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР:
ФИЛОСОФСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ**Казибекова В.Ф., к.психол.н., доцент кафедры практической психологии
Херсонский государственный университет

Статья посвящена рассмотрению научных подходов к анализу феномена национального характера в зарубежной и отечественной психологической науке.

Ключевые слова: национальный характер, нациогенез, национальное самосознание.

Стаття присвячена розгляду наукових підходів до аналізу феномена національного характеру в зарубіжній і вітчизняній психологічній науці.

Ключові слова: національний характер, націогенез, національна самосвідомість.

Kazibekova V.F. NATIONAL CHARACTER: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM

The article is devoted to consideration of scientific approaches to the analysis of the phenomenon of national character in foreign and home psychological science.

Key words: national character, development of nation, national consciousness.

Постановка проблемы. Национальное сознание и самосознание являются сложной системой духовных феноменов, которая формируется в течение нациогенеза, отображает основы и характерологические отличия бытия и расцвета нации. Это психическое явление занимает главное место в познании мира и человека, что связано с особым, социально-психологическим значением принадлежности индивидов к определенному человеческому сообществу и пониманием их места в нем.

Большинство этнопсихологов и этнологов разделяют принцип французской социологической школы, яркими представителями которой были Е. Дюркгейм, Г. Лебон, Г. Тард, что сущностью любой нации является ее характер. Именно от национального характера решающим образом зависит историческая судьба нации [1].

В целом ряду этнопсихологических и политико-психологических концепций в качестве ведущего, а иногда и единственного признака нации до сих пор рассматривают «национальный дух» – национальное сознание, национальное самосознание, национальный характер.

Исследование национального характера предусматривает определение не только его сущности, структуры, места, которое он занимает в общественном сознании, но также анализ таких феноменов, как этническая и национальная психология, сердцевинами которых является именно национальный характер.

В исследования проблем национального характера на современном этапе развития отечественной гуманитарной мысли свой вклад внесли такие ученые, как Г.С. Аванесова, Э.М. Андреев, Ю.В. Арутюнян, О.А. Астафьева, В.А. Ачкасов, А.С. Ахизер, В.В. Бабашкин, Э.В. Баркова, В.С. Барулин, О.В. Белова, Б.Н. Бессонов, М.И. Боришевский, А.О. Боронев, А.И. Вдовин, Г.Д. Гачев, Б.С. Гершунский, К.Х. Делюкаров, Т.Ф. Ермоленко, А.С. Запесоцкий, З.Б. Кандаурова, В.В. Колесов, И.В. Кондаков, С.В. Кортунов, А.Н. Кочергин, А.Г. Кузьмин, Н.М. Лебедева, С.В. Лурье, Л.В. Милов, Н.А. Моисеева, В.П. Москалец, Н.А. Нарочницкая, В.А. Никитин, Ю.С. Пивоваров, С.В. Перевезенцев, Ю.П. Платонов, Л.Г. Почебут, В.Н. Романов, В.Н. Сагатовский, А.В. Селиверстов,

О.А. Сергеева, П.Е. Сивоконь, П.И. Смирнов, Е.Ф. Солопов, Т.И. Стефаненко, Г.Ф. Сунягин, В.К. Трофимов, А.Я. Флиер, С.С. Хоружий, Ж.В. Четвертакова, Е.Р. Ярская, В.Г. Япринцев и многие др.

Изложение основного материала исследования. Становление понятия «национальный характер» имеет длинную историю – от античных времен до наших дней, но единого мнения относительно его содержания, факторов возникновения и дифференциальных признаков до сих пор нет. Поэтому целью данной статьи является попытка проанализировать и обобщить разные подходы к определению содержания национального характера, а также его места и роли не только в развитии нации в целом, но и в развитии личности-гражданина.

Каждая нация всегда отличается свойственным ее представителям характером. *Национальный характер* – сложное социальное явление и понятие философии, культурологии, социальной психологии, этнологии и этнополитологии, описывающее устойчивые особенности, характерные для членов того или иного национального (этнического) сообщества и включающее в себя идеи, интересы, чувства, психический склад, мораль, религию, духовные ценности, мотивы, стремления, социально-психологические защитные механизмы того или иного народа (этноса, нации) [2].

Национальный характер – особый психо-генетический склад народа, возникающий на основе всего его исторического и социокультурного опыта, всей совокупности традиций, идей, ценностей, стереотипов, идеалов, интересов, распространенных в данной этнической общности. Характер народа (национальный характер) проявляется прежде всего как система социокультурных норм и как психическое явление.

Существует определенная путаница в использовании понятий «национальный характер» и «народный характер». Эти два понятия в целом тождественны, отражая (и выражая) специфику и особенности мировоззрения, мироощущения и мировосприятия конкретных народов (этносов). В то же время современные исследователи признают, что в отличие от народного (этнического) национальный характер, как феномен жизни более развитого по своей

исторической фазе сообщества, предстает явлением более сложным. Это связано с тем, что представители нации сознательно участвуют в политической и правовой сферах, задумываются о смысле собственной истории, о будущем своей страны. В фокусе внимания нации стоят проблемы связанные с развитием каждого человека, с соотношением личных и общественных интересов и т.п. Всех этих сторон и проблем нет (или почти нет) в народных (этнических) сообществах.

На рубеже 80-х – 90-х годов XX века отношение к исследованиям национального характера изменилось кардинально – ушли в прошлое марксистско-ленинские установки в рассмотрении проблем общества и человека [3].

Категория характера впервые появилась в античной философии. Введена она была древнегреческим философом, учеником и последователем Аристотеля Теофрастом. Теофраст судил о людях по их нравственным качествам, отличал добрых от злых. Он пытался найти ответ на вопрос, почему люди различаются между собой характерами, хотя все они живут в одинаковых условиях и одинаково воспитываются.

Попытки анализа характера того или другого народа или характера отдельной личности встречаются в трудах Геродота, Ксенофонта, Платона и др.

Геродотом в 5 в. до н.э. была предпринята попытка выделить типичные групповые черты азиатов и греков.

Ксенофонт – ученик Сократа, писатель и стратег, изучая характер персов, анализирует эволюцию отдельных черт, которые являются типичными для данного народа, но изменяются в связи с конкретными условиями.

Платон изучает характер людей с точки зрения господствующего в обществе социально-политического строя. Создавая учение об идеальном государстве, он утверждает, что характеры людей формируются под воздействием определенной формы государственного управления: «У разных людей непременно бывает столько же видов духовного состава, сколько существует видов государственного уклада» [4].

Таким образом, в античности не было наций, и поэтому в древнегреческой философии не встречается понятие «национальный характер». Оно появляется значительно позже, когда в Европе возникают и развиваются капиталистические производственные отношения.

Вычленение проблемы национального характера шло на Западе в рамках исследований философии, антропологии, социологии, этнографии, психологии. Изучение национального характера западноевропейской мыслью начинается во второй половине XVII в. Но реально говорить о серьезном рассмотрении этой проблемы на Западе можно только с XVIII века – то есть с эпохи Просвещения.

По мнению Н. Бердяева, наполеоновские войны пробудили национальное сознание и самосознание у разных народов. Волна национально-освободительных войн, что прокатилась по Европе, содействовала развитию национальных характеров разных этносов [5].

Понятие «нация», «народ», «национальный характер» стали объектом научного внимания таких западноевропейских мыслителей XVIII – XIX веков, как Ш. Монтескье, И. Кант, Д. Юм, Г. Гегель, И. Гердер, К. Гельвеций.

Наиболее распространенным в философии XVIII в. было учение о том, что национальный характер определяется географическим фактором. Выдающийся представитель географического детерминизма – Ш. Монтескье. Он писал: «Власть климата сильнее всех других властей...» [6]. Изменяется национальный характер в зависимости от изменений

климатических условий. Ш. Монтескье связывал «дух законов» и особенности территории, рельефа, климата, водных и земельных ресурсов. В понимании французского мыслителя «дух законов» – это объективация национальной психики в политической и правовой жизни: в особенностях формы правления, территориального уклада, политического режима и формах нормообразования.

Заслуга Монтескье заключается в том, что он признавал характер народа реальным социальным явлением, пытался определить его содержание и причины существования того или другого национального характера.

Английский философ Д. Юм детально анализирует концепцию географического детерминизма. Он отмечал, что все умные существа, человек в частности, живут не отчужденно друг от друга, но тяготеют к общению и соединению. Люди вступают в контакты, в результате чего похожие склонности и привычки передаются от одного к другому, а в дальнейшем и от одной группы к другой группе. Объединение людей в одну организацию, решение ими многих общих вопросов приводит к образованию не только общего языка, похожих нравов, но и национального характера.

Юм называет две причины, которыми можно объяснить существование национального характера: нравственные и физические. Он писал: «Под нравственными я понимаю все обстоятельства, которые способны действовать на ум как мотивы или основания и которые создают определенный комплекс обычаев, привычных для нас. Как таким принадлежит форма правления, социальные перевороты, достаток или бедность, в которой живет население, положение нации по отношению к своим соседям и тому подобные обстоятельства. Под физическими причинами я понимаю те качества воздуха и климата, которые, как видно, постепенно и незаметно влияют на характер, изменяя тонус и состав тела и предоставляя людям определенный темперамент, который... будет преобладать у большей части людей и влиять на их обычаи» [7].

Плодотворным было мнение Юма, что национальный характер не является вечным, а изменяется в процессе исторического развития вместе с изменением комплекса нравов данного народа. «Нравы одного народа значительно изменяются со временем либо из-за больших изменений в их системе правления, либо из-за смешивания с другими народами, либо из-за того непостоянства, которому подлежат все человеческие дела» [8].

По мнению французского ученого К. Гельвеция, географическая среда не имеет решающего влияния на формирование национального характера. От климата, почвы и воздуха не зависит ли народ на стадии варварства или в расцвете своих интеллектуальных возможностей. Решающую роль в развитии любого народа, нации и национально-го характера играет форма их правления и условия жизни [9].

В XIX веке Германия становится центром изучения национального характера – духа народов. Здесь в 60-е годы XIX века складывается так называемая «школа психологии народов», представителями которой были В. Вундт, М. Лацарус, Х. Штейнталь и др., трактовавшие «народный дух» как психическое сходство индивидов, принадлежащих к определенной нации, и одновременно как их самосознание. Содержание «народного духа» должно быть раскрыто путем сравнительного изучения языка, мифологии, морали и культуры. Основные их идеи заключались в том, что главной силой истории является народ или «дух целого», выражающий себя в искусстве, религии, языках, мифах, обычаях и т. д. в «целом» – в характере народа (национальном характере).

С точки зрения немецкого философа И. Гердера, на жизнь общества влияют как внешние, так и внутренние факторы. Под внешними он имел в виду действие климатических условий. Но Гердер не абсолютизировал их, подобно Монтескье. Главную роль в жизни общества Гердер отводит внутренним факторам – органическим силам. Также философ задает вопрос об обратном влиянии людей на изменение климата [10]. Позже Гердер ввел понятие «народный дух». Рассматривая народ как «корпоративную личность», он полагал, что основу ее образует народный дух, одухотворяющий культуру народа и находящийся выражение в его языке, обычаях, традициях и ценностях. По мнению Гердера, народный дух, представляющий собою «прирожденный или самостоятельно вырабатывающийся характер народов», – одна из движущих сил исторического развития наций.

Влияние географической среды на характер народа признавал И. Кант, хотя климат и почва, по его мнению, не дают ключа к разгадке тайны национального характера. По Канту, переселение целых народов на новые места, где иные климатические условия, свидетельствует о том, что национальный характер не изменяется, а остается таким, каким был раньше; народы лишь приспосабливаются к новым условиям [11].

Кант одним из первых воспользовался понятием «национальный характер», а также пытался объяснить понятия «народ» и «нация». Согласно Канту, народ – это известное количество людей, объединенных в той или иной местности. Это целое (или его часть), которое в силу одинаковости происхождения является объединенным в единое общественное государство целое, называется нацией.

Анализируя национальные характеры разных народов, Кант выделял у них как позитивные, так и негативные черты, тем самым впервые обращал внимание на противоречивую и сложную сущность понятия «национальный характер».

Идея «народного духа», введенная в философию истории И. Гердером, имела важное значение для развития системы Г. Гегеля. Позиция Гегеля относительно вопроса о национальном характере близка к концепции географического детерминизма. По его мнению, неизменность национального характера объясняется неизменностью климата данной страны. Гегель также акцентирует внимание на идее, что национальные отличия так же крепки, как и расовые.

Рассматривая вопрос о взаимоотношении духа народа с природой, он пишет о том, что понятие «всемирно-исторический народ» является природной определенностью. Гегель подчеркивает, что не стоит ни преувеличивать, ни преуменьшать значение природы: «Сравнительно с всеобщностью нравственного целого и его единичной, действующей индивидуальностью связь духа народа с природой является чем-то внешним, но, поскольку мы должны рассматривать ту его почву, на которой происходит развитие духа, она по существу и необходимо оказывается основой» [12].

Сама постановка вопроса о национальном характере и его определении была значительным вкладом философского и общественно-политического мнения XVIII в. в этнопсихологическую науку. Этому вопросу посвящалось много работ, национальный характер был предметом как отдельных разделов, так и целых монографий.

Во второй половине XIX века в связи с распространением концепции «духа народа» предпринимались попытки объяснить историческое развитие психологически, исходя из учения о национальном характере.

В работе французского социолога Густава Лебона «Психология народов и масс» выражено мнение о том, что история – это результат, произведенный психологическим составом рас. «Во всех проявлениях жизни

нации мы находим всегда, что неизменная душа расы сама тклет свою собственную судьбу» [13]. Лебону принадлежит первая обоснованная этнопсихологическая разработка проблемы национального характера. Он подчеркивал: «В нашем психическом строении мы все обладаем определенными возможностями характера, которым обстоятельства не всегда дают возможность проявиться. Когда они возникают, то сразу возникает и новая личность...» [14].

Лебон и другие исследователи утверждали, что существенное влияние на национальный характер, и в первую очередь на его диспозиционные структуры, имеют новые религии, потому что принятие новой религии является одновременно принятием новых идеалов, ценностных ориентаций. Лебон отмечал: «Религиозные верования всегда образовывали самый важный элемент в жизни народов, в их истории... С появлением новой религии рождается новая цивилизация...» [15]. Лебон также рассматривал искусство, литературу, язык, разные институты и другие элементы цивилизации как внешние проявления души народа, которые будут отличаться в разные исторические эпохи и у разных народов.

Существенную роль в разработке проблематики, связанной с национальным характером, сыграли исследования авторов, которые осуществлялись в рамках социальной и культурной антропологии. Это работы Ф. Боаса, Б. Малиновского, М. Мид, Р.Ф. Бенедикт, А. Инкельса, Д. Левенсона и др.

Так, М. Мид рассматривала три основных аспекта исследования национального характера: сравнительное описание культурных конфигураций в рамках той или иной культуры; сравнительный анализ ухода за младенцами и детского воспитания; изучение присутствующих конкретным культурам моделей межличностных отношений.

В XX веке активизировалось изучение феномена национального характера в США. Американская этнопсихологическая школа XX в. (А. Кардинер, Р. Бенедикт, М. Мид, Р. Мертон, Р. Липтон и др.) при построении целого ряда концепций национального характера исходила из существования у разных национально-этнических групп специфических национальных характеров, проявляющихся в стойких психологических чертах отдельной личности и отражающихся на «культурном поведении». Это позволяло сторонникам данной школы строить модели «средней личности» той или иной национально-этнической группы, выделяя в каждой нации «базисную личность», в которой соединены общие для ее представителей национальные черты личности и черты национальной культуры. В формировании качеств национального характера приоритет отдавался влиянию культурных и политических институтов, а также семьи в процессе воспитания ребенка. Подчеркивалось и обратное влияние «базисной личности» на национальные институты. Многочисленные кросскультурные исследования показали влияние национального характера на особенности политических институтов и процессов, а также позволили выявить различающиеся черты национального характера у представителей масс и политической элиты. Было установлено, в частности, что главной трудностью в понимании чужого национального характера является этноцентризм – склонность воспринимать и оценивать жизненные явления и черты иной культуры, а также другие национально-этнические группы сквозь призму традиций и ценностей своей группы (сам термин «этноцентризм» был введен в 1906 году Дж. Самнером).

Проблема национального характера в зарубежной гуманитаристике второй половины XX в. исследовалась на основе самых разных научных концепций и направлений, среди которых можно выделить «социальный характер» (Э. Фромм, Д. Рисмен), «базисные

типы личности» (А. Кардинер), «статусная личность» (Р. Линтон), «модальная личность» (Д. Левинсон, А. Инкельс, Дю Буа), «авторитарная личность» (Т. Адорно и др.), «одномерный человек» (Г. Маркузе) [16].

К концу XX века в американской антропологии становится заметным переход в исследованиях национального характера через проблему целостного исследования и интерпретацию культуры. В контексте исследований национального характера темами изучения становятся невербальная коммуникация в этнокультурных общностях, кросскультурный анализ эмоционально-психических состояний и др.

Вопрос о национальном характере был объектом анализа русской и украинской научной мысли II половины XIX – начала XX века. Он освещался в работах философов, писателей, историков, этнографов и культурологов. В первую очередь это труды Н. Бердяева, В. Соловьева, М. Данилевского, К. Леонтьева, Н. Чернышевского, Д. Чижевского и др.

Украинская историография занималась анализом черт национального характера украинского народа. Специальных работ, напечатанных в Украине, очень мало, поскольку исследовать данную проблему в философской литературе было не принято. Главным образом, это работы представителей украинского зарубежья. Поэтому остановимся на концепции известного специалиста в отрасли украинской культуры и науки Д. Чижевского.

Чижевский предостерегал, что национальный характер не является целостным: в каждой нации существуют различные психологические и социальные типы. Также следует учитывать отличия, вызванные условиями местности. По мнению ученого, к характеристике национального типа можно идти тремя путями: «Первый из них – это исследование народного творчества, второй – характеристика наиболее «ярких исторических эпох», которые данный народ пережил, третий – характеристика наиболее значительных «великих, выдающихся представителей» данного народа» [17].

Д. Чижевский не избежал влияния географического детерминизма. Он считал, что степь для украинца то же самое, что западноевропейский ландшафт для его жителя – носитель величия нации. Эстетические и религиозные чувства, а также философское сознание приобретают специфическую форму при восприятии степи.

Исследователи считают особенными чертами украинского народа преобладание эмоциональных и чувственных элементов над рационализмом. Эти черты украинского национального характера нашли свое отображение в философии П.Д. Юркевича. По мнению Юркевича, сердце является хранилищем и носителем всех телесных сил, сосредоточением душевной, духовной и нравственной жизни человека [18].

Рассматривая глубинно-психические основы национальной психологии вообще и украинской в частности, исследователь О. Кульчицкий использует понятие «комплекса неполноценности». Согласно Кульчицкому, проявление комплекса неполноценности в комплексе несправедливости создает в поведении личности и этноса тенденцию к сверхкомпенсации, что выражается в разных формах. Она может проявляться в избыточном подчеркивании своей силы и своего значения. Действительно, это так. Если проанализировать действия народов, которые получили независимость и суверенитет, то можно увидеть преувеличение ими своего исторического прошлого, абсолютизацию того вклада, который они сделали в мировую культуру, стремление подчеркнуть, что человеческая цивилизация и культура созданы именно этим народом и никаким другим.

Выводы. Таким образом, одним из первых понятий, которое использовали исследователи, изучая

этническую личность, было понятие «национальный характер». Довольно широко оно используется и в настоящее время, однако содержание этой категории претерпело определенные исторические изменения и остается дискуссионным и сейчас.

В структуре национального характера обычно различают ряд элементов. Во-первых, это национальный темперамент – он бывает, например, «возбудимым» и «бурным», или, напротив, «спокойным» и «замедленным». Во-вторых, национальные эмоции – типа «национальной восторженности» или, допустим, «национального скептицизма». В-третьих, национальные чувства – например, «национальную гордость», «национальную уничижительность» и др. В-четвертых первичные национальные предрассудки. Обычно это закрепившиеся в эмоциональной сфере мифологемы, касающиеся «роли», «предназначения» или «исторической миссии» нации или народа. Эти мифологемы могут касаться и взаимоотношений национально-этнической группы с нациями-соседями. Разновидностью национально-этнических предрассудков являются соответствующие стереотипы реагирования на происходящие события, например, «национального консерватизма», «национальной покорности» или, напротив, «национального бунтарства» и «национальной самоуверенности».

И сегодня состояние научных поисков в этой области большинство ученых характеризует как кризисное. Но это вовсе не означает, что в ходе исследования психологических особенностей в поведении, в стиле мышления, в мировоззрении, в особенностях восприятия и реакций членов различных этносов не было сделано никаких существенных открытий или было высказано мало плодотворных гипотез. Все эти знания необходимы для понимания теоретических положений, составляющих основу исторической этнологии.

Литература:

1. Лебон Г. Психологические законы эволюции народов / Гюстав Лебон. – СПб. : Академический проект, 2011. – 239 с. – С. 47, 54, 56.
2. Этнопсихологический словарь / Под ред. В. Г. Крысько. – М. : Московский психолого-социальный институт, 1999. – 343 с. – С. 189–190.
3. Гнатенко П. И. Национальная психология : учебное пособие / П.И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000. – 213 с.
4. Платон. Государство // Сочинения: В 3 т. – М., 1971. – Т. 3, ч. 1. – С. 362.
5. Бердяев Н.А. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности / Н.А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 207 с.
6. Монтескье Ш. Избранные произведения / Шарль Монтескье. – М. : Госуд. изд-во политич. литературы, 1955. – 800 с. – С. 350.
7. Юм Д. О национальных характерах / Дэвид Юм // Соч. в 2 т. – М. : Госуд. изд-во политич. литературы, 1966. – Т. 2. – С. 703–704.
8. Юм Д. О национальных характерах / Дэвид Юм // Соч. в 2 т. – М. : Госуд. изд-во политич. литературы, 1966. – Т. 2. – С. 712.
9. Гельвеций К. О человеке / Клод Гельвеций // Соч. в 2 т. – М. : Политиздат, 1974. – Т.2. – 548 с.
10. Гердер И.Т. Идеи к философии истории человечества / Иоганн Готфрид Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
11. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
12. Гегель Г.В.Ф. Философия истории // Соч. в 3 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 3. – С. 76.
13. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб. : «Макет», 1995. – 320 с. – С. 49.
14. Там же... С. 21.
15. Там же... С. 125.
16. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 325 с.
17. Чижевский Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – К. : Вид-во «Обрій» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с. – С. 16.
18. Юркевич П.Д. Философские произведения / П.Д. Юркевич. – М. : Правда, 1990. – 468 с.

УДК 159.9

РАБОТА МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ «ПСИХОЛОГИЯ ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА К ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ», ПОСВЯЩЕННОЙ 120-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В.Н. МЯСИЩЕВА

Мельникова С.В., ассистент кафедры практической психологии
Мелитопольский государственный педагогический университет
имени Богдана Хмельницкого

Материалы статьи отражают работы ученых и исследователей по теоретико-методологическим направлениям и проблемам отношения человека к жизнедеятельности, которые были представлены на Международной научно-практической конференции «Психология отношения человека к жизнедеятельности: проблемы и перспективы», посвященной 120-летию со дня рождения В.Н. Мясищева (г. Владимир, РФ). На конференции были рассмотрены и обсуждены результаты исследований, основанных на методологии психологии отношений и системно-субъектного подхода, разрабатываемых в современной психологии. В статье освещены доклады ведущих специалистов Российской Федерации, Польши, Германии и Австрии по исследованиям в области психологии отношений, конфликтологии, поиска нового показателя развития потенциала человека, проблем отношений между метакогнитивными и познавательными процессами.

Ключевые слова: психология отношений, познавательные процессы, отношение человека к жизнедеятельности, развитие потенциала человека.

Матеріали статті відображають роботи вчених і дослідників по теоретико-методологічних напрямках і проблемам відносини людину до життєдіяльності, які були представлені на Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія відношення людину до життєдіяльності: проблеми й перспективи», присвяченої 120-річчю від дня народження В.М. Мясищева (м. Володимир, РФ). На конференції були розглянуті та обговорені результати досліджень, заснованих на методології психології відносин і системно-суб'єктного підходу, розроблювальних у сучасній психології. У статті освітлені доповіді провідних спеціалістів Російської Федерації, Польщі, Німеччини та Австрії по дослідженнях в галузі психології відносин, конфліктології, пошуку нового показника розвитку потенціалу людини, проблем відносин між метакогнітивними та пізнавальними процесами.

Ключові слова: психологія відносин, пізнавальні процеси, відношення людини до життєдіяльності, розвиток потенціалу людини.

Melnykova S.V. THE WORK OF INTERNATIONAL PRACTICAL SCIENTIFIC CONFERENCE «THE PSYCHOLOGY OF HUMAN'S ATTITUDE TO THE VITAL ACTIVITY: PROBLEMS AND PERSPECTIVES» DEDICATED TO THE 120TH ANNIVERSARY OF V.N. MYASISHCHEV

The materials of the article reflect the works of the scientists and researchers on the theoretical and methodological directions and problems of human's attitude to the vital activity, which were represented during the International practical scientific conference «The Psychology of Human's Attitude to the Vital Activity: Problems and Perspectives» dedicated to the 120th anniversary of V.N. Myasishchev (Vladimir, the Russian Federation). The results of researches based on the methodology of the Psychology of Relationships and the dynamic system approach, developed in modern psychology, were represented and discussed during the conference. The article illustrates the reports of the leading experts of the Russian Federation, Poland, Germany and Austria on the researches in Psychology of Relationships, Conflictology, the search of new rate of human's potential development, the problems of relations between metacognitive and cognitive processes.

Key words: psychology of relationships, cognitive processes, human's attitude to the vital activity, human's potential development.

Постановка проблемы. 10-13 июля 2013 года в г. Владимире (РФ) состоялась Международная научно-практическая конференция «Психология отношения человека к жизнедеятельности: проблемы и перспективы», посвященная 120-летию со дня рождения В.Н. Мясищева. Конференция проводилась Министерством образования и науки Российской Федерации, Федеральным государственным бюджетным образовательным учреждением высшего профессионального образования «Владимирский государственный университет имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых», Институтом психологии Российской Академии Наук, Мелитопольским государственным педагогическим университетом им. Б. Хмельницкого (Украина), Костромским государственным университетом им. Н.А. Некрасова. На конференции были представлены работы ученых и исследователей по теоретико-методологическим направлениям и проблемам отношения человека к жизнедеятельности, сложившихся в современной психологической науке, а также результаты исследований, основанных на методологии психологии отношений и системно-субъектного подхода, разрабатываемых в современной психологии.

Изложение основного материала исследования. Работа конференции проводилась по трем секциям: «Психологические отношения и проблемы современного российского общества», «Психологические отношения к учебной и педагогической деятельности», «Исследование психологических феноменов с позиции психологии отношений».

Конференцию открыл В.А. Зобков (г. Владимир), доктор психологических наук, профессор кафедры психологии ВлГУ им. А.Г. и Н.Г. Столетовых. В приветствии он осветил основные вопросы, рассматриваемые на конференции, представил гостей. В своем докладе «Содержательные характеристики отношения личности к деятельности» В.А. Зобков отметил, что на личностном уровне отношение человека к деятельности может быть рассмотрено как системно-структурная содержательная характеристика личности, интегрирующая в себе мотивацию, самооценку, совокупность качеств интеллектуальной, эмоциональной, волевой, коммуникативной и нравственной направленности. Отношение личности к деятельности – это целостная характеристика личности, обеспечивающая взаимосвязь с объективной действительностью и интегрирующая в себе отношения ко всем видам жизнедеятельности человека.

В докладе И.Е. Задорожнюк (г. Москва) «Психология отношений и поиск нового показателя индекса развития человеческого потенциала» указана необходимость введения в психологические исследования еще одного показателя – уровня психологического (субъективного) благополучия, измеряемого через количественные параметры психологических отношений личности. Докладчик подчеркнул, что это предполагает включение потенциала такой психотерапии, которая выходит за любые устоявшиеся рамки: выявить источник заболевания можно, включая отношения общественные, которые постоянно находятся в динамике. Действенной в таком случае выступает рациональная психотерапия, которая ориентирована на сознание личности, способность переделать ее отношение к себе и другим, к своей болезни и здоровью, нормализацию системы отношений.

В докладе В.П. Познякова (г. Москва) «Состояние и перспективы развития социальной психологии с позиций теории психологических отношений человека» представлены результаты анализа развития теоретических представлений и перспектив дальнейших исследований психологических отношений человека в российской социальной психологии. Докладчик отметил, что «отношение» является одной из предельно обобщенных универсальных категорий. Высокий уровень обобщенности позволяет широко использовать понятие «отношение» в разных областях знания, применительно к разным объектам и явлениям окружающей нас действительности.

Проблемы отношения между метакогнитивными процессами и познавательными состояниями рассматриваются профессором Прохоровым А.О. (г. Казань). Автор считает, что на современном этапе развития психологии идея отношения может быть реализована с позиций целостности, субъективно-объектной связей и активности. В рамках концепции отношений структура, функции и динамику познавательных состояний предлагается исследовать с учетом всех уровней когнитивной организации субъекта, включающей не только традиционно выделяемые когнитивные процессы, но и уровни метакогнитивных процессов, интеллектуальных способностей, а также интенциональных характеристик, посредством которых осуществляется ориентация в пространстве ментального опыта.

Изучению конфликта как пространства субъекта отношений посвящен доклад профессора Леонова Н.И. (г. Ижевск). По мнению докладчика, системный подход к пониманию конфликта, пространственно-временные его характеристики, представленные в трудах В.Н. Мясищева и В.С. Мерлина, являются теоретико-методологическим основанием исследования конфликтов на современном этапе развития конфликтологии. Это позволяет развивать новые аспекты исследования конфликтов и глубже проникать в сущность данного явления. Так, в данном исследовании конфликт рассматривается как системное явление и как «форма проявления противоречия, не разрешенного в прошлом или разрешаемого в настоящем, возникающего в ситуации непосредственного взаимодействия субъекта и обусловленного противоположно выбранными целями, образами конфликтной ситуации, представлениями, осознаваемыми или неосознаваемыми участниками ситуации».

В докладе С.В. Пазухиной (г. Тула) раскрыто содержание понятия «ценностное отношение будущего учителя к личности ученика» с позиции смыслового подхода. Показано, что с позиции смыслового подхода ценностное отношение будущего учителя к личности учащегося представляет собой устойчивое интегрированное личностно-смысловое образование, отражающее профессионально-личностную значимость для педагога ценности развития личности

ученика. Помимо традиционно выделяемых трех компонентов отношения (когнитивного, эмоционального, поведенческого) докладчик считает целесообразным выделение в психологической структуре отношения мотивационно-смыслового компонента.

Динамика отношения к здоровью студентов гуманитарного и технического вузов в процессе профессионального становления представлена в докладе С.Ю. Старовойтовой (г. Казань). Выявлена различная динамика отношений к здоровью у студентов технического и гуманитарного вузов. Докладчик отметила, что студенты осознают значительное влияние на состояние их здоровья образа жизни и вредных привычек. Недостаточную заботу о собственном здоровье 83% испытуемых связывают с нехваткой времени, а 17% испытуемых не видят в этом необходимости, так как считают себя здоровыми.

Кабановым В.А. (г. Владимир) был представлен доклад «Личностно-деловые качества и корпоративные компетенции работающей молодежи». Проведенные исследования выявили, что преобладающим типом личности среди молодых работников является «исполнитель» (β). Типы «лидер» (α) и «творческий тип нормальной/девиантной направленности» (γ , δ) занимают вторые позиции. Среди лидерских показателей важнейшим является независимость, среди исполнительских – самоконтроль. Преобладающим типом реагирования в стрессовой ситуации в данной группе исследуемых является рациональный тип.

Отношению и саморегуляции посвящен доклад А.В. Зобкова (г. Владимир). Докладчик отметил, что система саморегуляции, как показывают исследования, включает в себя следующие психологические звенья: внутренний произвольный процесс самодиагностики сформированности качеств (черт) личности; мотивацию, самооценку и систему качеств личности; целеосуществление, в котором имеют место проявления интеллектуально-волевой активности, мотивационно-организационной активности, эмоционально-волевой и коммуникативной активности; самоконтроль и самооценку хода выполнения деятельности; результат деятельности; самооценку достигнутого результата, рефлексии; целеутверждение и в случае обнаружения отклонения от запланированного – самокоррекцию.

Вопрос о развитии психологической концепции отношений рассмотрен в докладе М.Ю. Семенова (г. Владимир). Докладчик отметил, что психологическое отношение как элемент экзопсихики проецируется в эндопсихике в виде ценностей, мотивов, направленности, социальных установок, и может носить как сознательный, так и бессознательный характер. В этом контексте в психологической науке существует достаточно разработанный методический аппарат изучения психологического отношения в эндопсихике и в деятельности. Специальная техника изучения и описания психологического отношения как экзопсихического образования в настоящее время формируется. Перспективными направлениями развития эмпирических исследований является изучение влияния содержания психологических отношений на специфику этих отношений.

«Психолого-педагогическое исследование уровня правовых знаний и предпочтений родителей и школьников в системе «поощрения – наказания» представлено в докладе И.В. Шинкаренко (г. Владимир). По результатам исследований выявлено, что абсолютному большинству школьников нравится получать хорошие отметки и похвалу как со стороны учителя, так и родителей. Травмирующим фактором для детей являются ссоры родителей, их крики и недоверие. Выявлены меры наказания родителями за проступки детей – 50% – это «серьезный разговор», 50% – крики и угрозы «запретами».

Изучению феномена отношения к табакокурению у курящих и некурящих мужчин и женщин посвящен доклад В.Л. Хромовой (г. Москва). Феномен психологического отношения к табакокурению изучен комплексно с учетом гендерного фактора на трех уровнях анализа: психологических отношений личности; межличностных и межгрупповых отношений. Подтвердилась гипотеза о том, что женщины придают большее значение аспектам общения в связи с курением, чем мужчины. У курящих людей, выступающих объектами отношения, признается высокая выраженность такого личностного качества, как общительность. Было обнаружено, что в ситуациях, предрасполагающих к межгрупповому сравнению, мужчины предпочитают пользоваться механизмами межгруппового восприятия (стереотипизация, внешнегрупповая дискриминация), а женщины – механизмами межличностного восприятия.

Отдельный интерес представляют доклады иностранных гостей. В. Валат (Польша) представил доклад «Аксеологические категории в техническом образовании», где автор изложил свой философский подход к технологии современного образования. По мнению докладчика, данными категориями являются ответственность, самореализация, моральность, творчество, которые предполагают всестороннее развитие личности современного человека.

Проблема психологической динамики и педагогики в группе представлена в докладе У. Лакеманна (Германия). Педагогика переживания как обучение с помощью отдельных эмоций, ощущений в преодолении сложных ситуаций, проводятся с целью развития личности, социального развития. Данный опыт может использоваться в дальнейшем в повседневной жизни человека. Группу людей докладчик рассматривает как сильную границу с окружающей средой. В группе выявлен баланс между индивидуальностью и коллективностью, эмоциональностью и ориентацией на достижение, а также различные позиции и роли участников. Лидер в группе является одновременно наблюдателем и советчиком.

В докладе К. Старка (Австрия) представлены концепция и варианты социальной работы среди мигрантов. В качестве культурных технологий для мигрантов рекомендованы различные учебники и путеводители. По мнению докладчика, целью межкультурной социальной работы с мигрантами является адаптация, устранение дискриминации, индивидуальный подход к мигрантам, избегание присвоения клише.

В программу работы конференции входили культурные мероприятия, подготовленные оргкомитетом: поездка в город Суздаль с посещением православных святынь, экскурсия в музей-усадьбу Н. Жуковского.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 2

Коректура · *О.А. Скрипченко*

Комп'ютерна верстка · *Н.М. Ковальчук*

Формат 64x90/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 11,16. Замов. № 12/13. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.